

MAGYAR NYELVÖR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND
FOLYÓIRATA

SZERKESZTI ÉS KIADJA

BALASSA JÓZSEF

67 - 69. évf.

LXVII. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1938.

A MAGYAR NYELVÖR KIADÓHIVATALA.



TARTALOMJEGYZÉK.

Értekezések, önálló cikkek.

| | | |
|-------------------------|---|---------|
| <i>Balassa József:</i> | Nyelvtisztaság és nyelvhelyesség | 77 |
| | Munkácsi Bernát, a tudós és az ember | 61 |
| <i>Beke Ödön:</i> | Lábbadoz, lábbadozás | 5 |
| | Madárneveink történetéhez | 50 |
| | Néhány tájszavunk történetéhez | 98 |
| | Figyel, figyelem, fegyelem | 115 |
| <i>Erdödi József:</i> | Szegfűszin szavunk és színjelentő szög szavunk eredete | 18 |
| <i>Fokos Dávid:</i> | Szerszám | 9 |
| | A szag szó eredetéhez | 54 |
| | Az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlése | 59 |
| | Láttam én már karón varjút | 109 |
| <i>Kannisto Artúr:</i> | Észrevételek Szabolcsi Bence bírálatához | 90 |
| <i>Kertész Manó:</i> | A Kakas személynévről | 1 |
| | Árokszállás | 41 |
| | Tükörszavak | 86 |
| | Néhány magyar helynévről | 113 |
| <i>Kodolányi János:</i> | Ormányság — Ormánóság | 92, 118 |
| <i>Kúnos Ignác:</i> | A csángók földjén Munkácsival | 65 |
| <i>Munkácsi Bernát:</i> | A magyar nyelv török elemeit tárgyzó munka tervrajza | 24 |
| <i>Palotay Gertrud:</i> | Régi kézimunka-műszavaink jelentéséhez | 44 |

A Magyar Tudományos Akadémia

Könyvtára

Leltári szám: 360/49

Irodalom.

| | | |
|------------------------------|--|------------------|
| Zlinszky Aladár: | Művészi hangtestítés és hangutánzás (Zsoldos Jenő) | 28 |
| Ascher Oszkár: | Beszédművészet (Balassa József) | 29 |
| Új nyelvvédő könyvek (B. J.) | | 71 |
| Andrus Saareste: | Észt nyelvatlasz (B. J.) | 71 |
| Pallas Debrecina (Beke Ödön) | | 72 |
| Beke Ödön: | Cseremis mesék és mondák (Räsänen Martti) | 122 |
| Lauri Kettunen: | Livisches Wörterbuch (Beke Ödön) | 124 |
| Trócsányi Zoltán: | A XVIII. sz. magyar nyomtatványainak meghatá- rozása (Balassa József) | 125 |
| Knieszsa István: | Magyarország népei a XI. sz.-ban. — Losonczi Zoltán: Milyen lehetett a magyar köznyelv Szent István trónraléptekor? (Balassa József) | 126 |
| Könyvek és folyóiratok | | 29, 72, 107, 127 |



Nyelvművelés.

| | | | |
|--|----|---|-----|
| Még egyszer a sportnyelv magyartalanságai (<i>Magyar Károly</i>) | 30 | Bűnöző, gonosztevő (<i>Detre László</i>) | 73 |
| Szolgasorsra jutott szavak (<i>Kardos Albert</i>) | 31 | Hogy hívták a távirót 1800-ban (<i>K. A.</i>) | 74 |
| Mérnökem, hivatalnokem, ber (<i>Jozefovics Sári</i>) | 33 | Átoksúly és szolgaföld (<i>Kardos Albert</i>) | 127 |
| Gúzs és guzsaly, pad és padmaly (<i>Kardos Albert</i>) | 72 | Gerend és laponyag (<i>Kardos Albert</i>) | 128 |
| | | Odavesz (<i>Kertész Manó</i>) | 129 |
| | | Hórukk-ember, koma (<i>E. J.</i>).. | 129 |

Magyarázatok.

| | | | |
|---|----|---|-----|
| A Peres vezetéknevről (<i>Kertész Manó</i>) | 33 | Nap (<i>Fokos Dávid</i>)..... | 75 |
| Adatok a 'rúdravaló' tárgyi ismeretéhez (<i>Gunda Béla</i>) .. | 33 | Újabb adatok a szóutánzó névadáshoz (<i>Szőcs Lajos</i>) | 104 |
| Láp szavunk jelentése és elterjedése (<i>Beke Ödön</i>) | 34 | Vihar egy pohár vízben (<i>Kertész Manó</i>) | 105 |
| Egyező finn-magyar jelentésfejlődés (<i>Beke Ödön</i>) | 35 | Tamás vagyok benne (<i>Kertész Manó</i>) | 105 |
| Finn-magyar szólásegyezés (<i>Beke Ödön</i>) | 36 | Edény szavunk jelentéséről (<i>Beke Ödön</i>) | 105 |
| Piskárkos (<i>Beke Ödön</i>) | 36 | Kakastej, madártej (<i>Fokos Dávid</i>) | 106 |
| Füllencs, füllencse, fülencse, fülencse (<i>Beke Ödön</i>) | 37 | Epe (<i>Beke Ödön</i>) | 107 |
| Személy (<i>Fokos Dávid</i>) | 37 | Ahndung és Ahnung (<i>Detre László</i>) | 130 |
| A magyar portya és a finn partio (<i>Beke Ödön</i>) | 39 | Köblös föld, vékás föld, kila föld (<i>Beke Ödön</i>) | 130 |
| Ürmérték területmértékül (<i>Beke Ödön</i>) | 39 | Sürr-forr (<i>Beke Ödön</i>) | 131 |
| Kalács (<i>Beke Ödön</i>) | 39 | Mindig eszik, mint a szivárvány (<i>Beke Ödön</i>) | 132 |
| Eszköz (<i>Fokos Dávid</i>) | 39 | Az -ig rag történetéhez (<i>Beke Ödön</i>) | 133 |
| Kérdés a Nyelvőr olvasóihoz (<i>Beke Ödön</i>) | 39 | Személy (<i>Fokos Dávid</i>) | 133 |
| Népnyelvi adatok Erdélyből (<i>Szőcs Lajos</i>) | 74 | Forrás (<i>Beke Ödön</i>) | 133 |
| Békalencse és fülencse (<i>Beke Ödön</i>) | 75 | Patkonca (<i>Beke Ödön</i>) | 134 |
| Haptbokt (<i>E. J.</i>) | 75 | Kevesdég (<i>Beke Ödön</i>) | 134 |
| | | Gölödör, kölödör (<i>Beke Ödön</i>) | 135 |
| | | Gyanánt (<i>Knöpfler László</i>) .. | 136 |

Szómutató.

| | | | |
|-------------------|---------------------|-------------------|--------------------|
| ágyú 107 | fülencse 37 | lábbadoz(ás) 5 | sürr-forr 131 |
| ándung 130 | futárlánc 30 | lábbó, lábbog 101 | szag 54 |
| aranymálkó, | fülencse 37, 75 | láp 34, 98 | szállás 41 |
| aranyállú, arany- | gerend 128 | laponyag 128 | szegfűszeg 21 |
| áru 50 | gölödör 135 | madártej 106 | szegfűszin 18 |
| Árokszállás 41 | gonosztevő 73 | Majsa 114 | személy 37, 133 |
| átoksúly 127 | gúzs és guzsaly 72 | mérnökember 33 | szerszám 9 |
| Beckerek 113 | gyanánt 135 | metélés 48 | szíjács 100 |
| békalencse 75 | haptbukt 75 | Miklós 115 | szíjókés, -szék, |
| bűnöző 73 | hivatalnok- | Monostor 115 | -pad 100 |
| Csepreg 113 | ember 33 | nap 75 | szivárvány 132 |
| disznókótszág 102 | hórukk-ember 129 | négylőszekér 103 | szolgaöld 127 |
| edény 105 | jó összetételei 31 | odavesz 129 | szög 18 |
| egyből 30 | Kakas 1 | Ormányság 92, | szövény 30 |
| epe 107 | kakastej 106 | 118 | Tamás vagyok ben- |
| érett megfonto- | kallózás 30 | pad, padmaly 72 | ne 105 |
| lás 88 | kereken taga- | Paks 114 | tartozik 87 |
| erőnlét 30 | dom 87 | patkonca 134 | töltött 49 |
| eszköz 39 | kétkés 51 | pecera 103 | uraságod idegen 89 |
| fagyhegyen 75 | kevesdég 134 | Peres 33 | Várda 114 |
| fenyőalja- | kila föld 130 | Petneháza 114 | varjú, láttam én |
| gomba 100 | kis összetételei 31 | piskárkos 36 | már karón |
| fegyelem 115 | koma, komáz 129 | pontosan 89 | varjút 109 |
| feterész 103 | köblös föld 130 | portya 39 | vékás föld 130 |
| figyel, figye- | kölödör 135 | rost 48 | veret 30 |
| lem 115 | kötés 45 | rúdravaló 33 | vihar egy pohár |
| forogvány 104 | kurhéja 52 | sió, siókánya 53 | vízben 105 |
| forrás 133 | lábbad 101 | súdit, súdul 98 | |

A Magyar Nyelvőr 1938. évi dolgozótársai.

Balassa József
Beke Ödön
Detre László
Erdődi József
Fokos Dávid
Gunda Béla

Jozefovics Sári
Kannisto Artúr
Kardos Albert
Kertész Manó
Knöpfler László
Kodolányi János

Kúnos Ignác
Magyar Károly
Munkácsi Bernát
Palotay Gertrud
Szöcs Lajos
Zsoldos Jenő

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

A KAKAS SZEMÉLYNÉVRŐL.

Írta: **Kertész Manó.**

A középkorban sok magyar embernek volt *Kakas* a neve; az Oklevél-Szótár is nem egy ilyen adattal szolgál: «Petro filio Cocos», «magister Kokos filius comitis Rykolfy», «Kokos et Johannes magistri», «Nicolao dicto Kokas». Melich János szerint a *Kakas* személynév az ir Szent Gallus nevének magyar fordítása.¹ E magyarázatnak nem volna módszertani akadály, mert hiszen kétségtelen, hogy vannak a középkorban idegen nyelvből fordított személynéveink; ilyennek tartom pl. a *Vas* személynévet, mely a török eredetű *Tömör* (,vas') megfelelője, ilyen az *Aranka*, amely a török *Achtum*, *Ohtum*, *Ajtony* (,arany') kicsinyítő képzős magyarája.² Ilyennek lehet tekinteni a 13. század végéig gyakran előforduló *Karácsony* és *Husvét* személynéveket (OklSz), amelyek nem egyebek, mint a *Natalis* és a *Paschasius* magyar megfelelői és annak a koraközépkori szokásnak a hirdetői, hogy az Egyház szívesen alkalmazta keresztény ünnepek neveit keresztnevekül.³

Am a magyar *Kakas* mégsem fordítás; erre mutat már ez a két egymás mellett előforduló személynév: *Ticudi* és *Kakasti* (1138—1321),⁴ melyek a *tik* és a *kakas* kicsinyítő képzős alakjai, de még nagyobb bizonyító ereje van a következő, meglehetősen kései adatnak, amely szerint a három Gyáli-testvért így nevezik: «Magister Thomas dictus Tyuk, Nicolaus dictus Pyslen (,csirke') et Antonius Lud dictus» (KárOkl. 1:151, 1343-ból); *Pislen* Miklósnak a fiát pedig vagy így emlegetik: «Stephanum filium Nicolai dicti Pislen» (uo. 1:326, 1371-ből), vagy pedig így: «Stephanus dictus Kokas filius Nicolai dicti Pislen de Gyal» (uo. 1:329). Ez a *Pislen*

¹ MNy. 2:50, 16:139.

² Pais, MNy. 18:33.

³ Érdekes a nevek divatja szempontjából, hogy egy 1666-ból való francia rituláé a *Pâques* és *Noël* neveket már nem ajánlja (The Catholic Encyclopaedia, Names).

⁴ Pais, MNy. 18:32.

Miklós fia *Kokas István* a gyáli Kakas-család őse. A *Kakas* névnek tehát nyilvánvalóan semmi köze sincsen Szent Gallushoz, mert a környezete egészen kétségtelenné teszi, hogy eredetét a baromfiudvarban kell keresnünk. Hogy a középkorban magyar embereket *Tyukodinak*, *Kakasnak* vagy *Kakasdinak* nevezték, az ugyanannak a népléleknek a megnyílvánulása, amely hajdan a török *Karcsa* (,sólyom'), *Akos* (,fehér sólyom'). *Kartal* (,fekete sas'), *Tiván* (,sólyom'), *Bese* (,kánya')⁵ és a magyar *Sólyom*, *Ölyves*, *Kánya*, *Hollód*, *Keselő*, *Keselőd*⁶ szavakat személynévül alkalmazta. A különbség csak annyi, hogy míg a nomád magyar tekintete a pusztá ragadozói felé fordul, addig a már helyhez kötött, földművelő ősök a ház körül élő szárnyasokat is észreveszik. Természetesen a *Tyukodi*, meg a *Kakas* név divatja idején az ilyen névadásnak ősi totemisztikus gyökerei már rég elsorvadtak.

A magyarság pogány neveinek ezreit a 14. század elejére a keresztény nevek már majdnem teljesen kiszorítják. Ám megfigyelni való az a hajdani magyar lélek ismerete szempontjából nem érdektelen jelenség, hogy azért a pogány nevek egy része a keresztény név mellett ragadványnévül tovább él; a *Kakas* is, mint láttuk, eredetileg egyetlen neve még a 13. század magyarjának, ám a Gyáli-családban már ragadványnév lesz. Sok más család tagjai is viselik a 14. században a *Kakas* nevet, de kétségtelen, hogy ekkor már csak ragadványnév még akkor is, hogyha magában áll, keresztény név nélkül. A hajdan nagyhatalmú Németújvári-család egyik tagja pl. így írja magát: «Nos magister Nicolaus dictus *Kokas* filius magistri Nicolai palatini» (SoprMTört. 1:97, 1323-ból), a fiáról pedig így írnak: «pro magistro Herrico filio Nicolai dicti *Kakas*» (ZalOkl. 2:39, 1370-ből). A Rátót-nemzetség egyik tagját az oklevelek mindig csak *Kakasnak* nevezik: «Ladislai filij Stephani filij *kokas* de eadem Paztoh» (Gyárfás 3:502, 1366-ból); másutt azonban ezt olvassuk: «*Dominicum magnum* et *Stephanum* filium suum de Paztuh» (AnjOkm. 5:221, 1348-ból), amiből nyilvánvaló, hogy István közönségesen *Kakasnak* nevezett atyjának Domonkos volt az eredeti keresztneve, ám ezt a ragadványnév egészen kiszorította.

Hogy a ragadványnév a keresztnevet kiszoríthatta, annak érdekes bizonyítéka, pl. a Borsa-nemzetségből származó *Kopasz* nádor nevének sorsa. Ezt az előkelő embert az oklevél 1279-ben Tamás fia Jakabnak nevezi (ÁUO. 12:252), IV. László király pedig így szól róla: «*Jacobus* magister *Agasonum* nostrorum (ZichyOkm. 1:63, 1285-ből), majd feltűnik a ragadványneve: «magister *Jacobus*, filius *Thomae*, qui *Copaz* alio nomine nuncupatur» (Fejér 6/1, 220, 1292-ből), ám ugyanebben az oklevélben később Jakab már csak «idem *Copaz*»; ettől fogva keresztneve többé elő sem kerül.

⁵ Gombocz, MNy. 10:246 sköv.

⁶ Pais, i. h. 31.

maga is, mint Róbert Károly nádora (1306—16) nádori okleveleiben következetesen csak így nevezi magát: «Nos *Kopoz* Palatinus, *Judex Cumanorum*» (Fejér 8/1:252, 1308-ból), fia pedig «*Bekchtilius Kopaz*» (AnjOkm. 1:522, 1319-ből).

Hogy miképpen szorítja ki a 14. században a keresztnévet a pogány szabású ragadványnév, azt legtanulságosabban a Becsei Imre utódainak névváltozása szemlélteti. Becsei Imrének, aki a 14. század huszas éveiben bars megyei főispán és lévai várnagy, három fia van, akik közül különösen kettő szerepel sokszor és hosszú időn át ilyen formán: «*contra Emericum et Egidium de Bechei, Stephanum dictum Tuteus (Tötös) et Georgium dictum vezeus (Vesszős) filios eiusdem magistri Emerici*» (ZichyOkm. 1:270, 1325-ből); «*magistro Emerico dicto de Bechee Comite Borsiensis, Castellano de Lewa . . . Stephano dicto Tutevs et Georgio dicto Wezsceus filys suis*» (uo. 282, 1326-ból). A harmadik fiúnak Tamás a keresztnéve: «*filiorum suorum Wezeus et Thome*» (uo. 393, 1332-ből), de neki is van ragadványneve: «*Thutos, Georgio dicto vezsceus, Thoma dicto Thuisses filys . . . magistri Emerici*» (uo. 398, 1332-ből). Látjuk, hogy egyik-egyik fiú már ezekben az adalékokban is pusztán ragadványnevével szerepel; van úgy, hogy az oklevél kettőjüket a ragadványnevükön, a harmadikat a keresztnévén említi: «*nobiles Juenes Tuteus, Wezeus et Thomas fily magistri Emerici*» (uo. 405, 1332-ből). 1332-től fogva mind a három testvér pusztán ragadványnevével szerepel, ettől az évtől kezdve többet a keresztnévük még véletlenül sem kerül elő, pedig életük folyását és utódaik sorsát gazdag okleveles anyag alapján száz esztendőnél hosszabb ideig lehet figyelemmel kísérni: «*cum suis filys Thutos, vezsceus et Thuisses*» (uo. 399); «Tövises» Tamás nyilván fiatalon meghal, mert 1332 után nem esik többé róla szó, annál többet szerepel a másik két testvér, akik atyjuk tisztségeit öröklik: «*magistri Thuteus et Wezzeus comites Borsyensis Comitatus et castellani de Lewa*» (uo. 1:424, 1334-ből). Az utódok genetikusan megjelölésében is az apának pusztán a ragadványnevét találjuk: «*ladislai fily Theuteus de Bothmonostura*» (uo. 3:344, 1368-ból). Pontosan meg lehet figyelni, hogyan lesz ez a ragadványnév a század végén a bátmonostori Töttös-család valóságos vezetéknévé; «Vesszős» György ragadványneve pedig a zselizi Vesszős-család vezetéknévé válik. Megfigyelnivaló, hogy «Vesszős» György három fia közül csak egyikre száll át a ragadványnév és igazán csak véletlenül, egyetlen adatból tudjuk meg, hogy ennek a fiúnak is volt keresztnév neve; Miklósnak hívták: «*Johannem, Thomam et vezzeus filios condam magistri vezzeus*» (ZichyOkm. 3:290, 1366-ból); «*Thomam, Nicolaum et Johannem filios condam magistri vezzeus*» (uo. 341, 1368-ból). Viszont Tamásnak egyik fia a nagyatyjának, a másik meg a nagyatyja testvérének a ragadványnevét viseli: «*Georgii Vezeus et Johannis Tetus dicti filiorum magistri Thome Vezes de Selez*» (ZichyOkm. 5:180, 1400-ból); később hol keresztnévükön, hol ragadványnevükön említik őket:

«*Georgium et Johannem filios Thome*» (uo. 5:224), «*Wezzeus et Thwtus filii Thome*» (uo. 5:280, 1402-ből).

A keresztnév feledésbe merülését és a ragadványnév uralomra jutását más esetekben nem lehet mindig ilyen okmányszerűleg igazolni, mégis kétségtelenül meg lehet állapítani. Például a 13. század közepéig gyakori személynév az *Unoka*: «*Milost, Pentec, Wnoca*» jobbágyok (PannhRt. 10:504, 1211-ből); «*Gelian, Marcel, Sereda, Pousa, Hunuca*» vincellérek (ÁUO. 6:393, 1218-ból; l. még OklSz.); a 14. században ez a keresztnév mellett ragadványnév lesz: «*Gebech fil. Michaelis dicti vnuka*» (ZichyOkm. 1:399, 1332-ből), majd pedig a keresztnévet egészen kiszorítja: «*Johannis fily vnaka de Muse*» (uo. 4:1, 1377-ből). Éppen így a ragadványnév uralomra jutását szemléltetik a következők: «*Johannes filius Bodor*» (ZichyOkm. 3:331, 1367-ből); «*Ladizlaum filium Bjter filij Fudur*» (uo. 3:16, 1356-ból); «*Johannes filius Bolugh*» (uo. 2:482, 1352-ből); «*Johannes filius Zeuke*» (uo. 3:317, 1366-ból); gyakori ragadványnév az *Agg* melléknév: «*magister Johannes dictus Og fil. dyonisy de Opor*» (uo. 2:274, 1374-ből), és a 14. század közepén már ilyeneket olvasunk: «*Nicolai fily Ogh*» (uo. 2:487, 1352-ből), «*Stephano filio Og de Zemel*» (uo. 2:519, 1353-ból).

Kakas, Tyuk(odi), Balog, Bodor a 13. század közepéig magukban álló személynevek, de a 14. század kezdetétől fogva a keresztény név mellett ragadványnévvé fokozódnak le. De ezeken kívül is számos példával igazolható, hogy még a 14. században, a keresztény nevek általános uralomra jutása idején is mennyire ragaszkodik a magyarság ebben a tekintetben a pogány multhoz: pl. *Sólyom, Bogár* stb. ősi magyar személynevek a 14. században is élnek ragadványnévként: «*Pousa filio Solum*» (1229); «*Benedicti dicti Solum*» (1304, OklSz); «*artifices hii sunt Buhte Bogar Boda Widu* (1211, OklSz.), egy nagyvagyonú magyar urat pedig, aki sokat szerepel a 13. század első felében, így neveznek: «*magister Stephanus dictus Bugar*» (ZichyOkm. 1:160, 1318-ból). 1199-ből ismerünk egy *Kárász* nevű embert, akinek fiát *Sigér*nek hívják, 1211-ből pedig három halászt, akiknek *Sigér, Ön* és *Süllő* a nevük (OklSz.),⁷ a 14. század közepéről való oklevelekben pedig ilyeneket olvasunk: «*Stephanus dictus Keszeg*» (OklSz.), «*Johannes dictus Harcha, Dominicus dictus Posar*» (Csánki 3:524, 530), akik mindhárman a Koppány-nemzetség tagjai és a kávai, szakállasi v. véki *Harcsa*-, a véki *Keszeg*- és a marcelházi *Posár*-családok ősei. (Csánki, i. h.)

Ilyen ősi személynév, mint már említettem, a *Vas* anyagnév is, amely a gróf Wass-család ősenek ragadványneveként 1322-ben bukkan fel: «*Nicolao dictu vos filio Emych*» (HazOkl. 194); ugyanez a ragadványneve Miklós testvére János két fiának, Lászlónak és Miklósnak: «*Ladizlao dicto Vos*» (uo. 203), «*Nicolaus dictus*

⁷ Pais, MNy. 18:98.

vos junior» (uo. 239); feltűnő már most csak az, hogy «Vas» Miklós és László egyik testvérét egy másik fémnévről «Johannes dictus *Achyl*»-nak írják (uo. 207, 239 stb.); az *acél* szó a 13. században szintén használatos személynévül: «Jak et *Aceb*» (Zichy, Okm. 1:79).⁸

Gondolkodóba ejthet és további kutatásra ösztökélhet bennünket még a következő jelenség: azt láttuk, hogy a Gyáli-család tagjai házi szárnyasokról, három Koppány-ivadék halakról, a Wass-család ősei fémekről, Becsei Imre fiai (*Tövises* és *Vesszős*) növényi szervekről vannak elnevezve. Ha még ehhez hozzáveszünk azt az ismert tényt, hogy az inárcsi Farkas-családnak a 13. sz. második felében élt két őse *Farkas* és *Fene* ('farkasféle ragadozó'),⁹ két nőtagja pedig *Nwz* (nyuszt) és *Nesthe* (a *nyest* szó kicsinyítő képzővel),¹⁰ akkor kétségtelennek tarthatjuk, hogy a család tagjainak ilyen rokon fogalmak neveivel való megjelölése nem a véletlen játéka. Egyelőre azonban nem találok rá magyarázatot.

LÁBBADOZ, LÁBBADOZÁS.

Írta: **Beke Ödön**

Aki hosszabb ideig ágyban fekvő beteg volt, olyan, mint a kis gyerek, annak újra kell járni tanulni. Eleinte támogatják, hogy el ne essék, aztán bottal jár, végre már megpróbál egyedül is járni, de egy darabig még ingadozó a járása, s hamar kifárad. Ilyenkor azt mondják a betegre: már *lábbadoz*. A *lábbadozás* tehát átmeneti állapot a betegség és az egészség között. A Nyr egyik régi olvasója azt írta, hogy a *fellábad* igét helyesen *fellábad*-nak kellene írni, mert «a fellábadás arra vonatkozik, hogy a beteg hosszú betegsége után ismét l á b r a k a p». A Szerkesztőség nevében Zolnai azt válaszolta, hogy a megokolás nem föltétlenül igaz. «Bár a fellábadás tényleg a beteg lábpraállásával szokott legtöbbször együttjárni, még nagy kérdés, hogy van-e csakugyan köze a *lábbad* v. *lábad* igének a *láb* főnévhez... Nagyon valószínű, hogy a *lábbad* ige nincs is eredeti összefüggésben a *láb* főnévvel, bár ma etimologizáló nyelvérzékünk kétségtelenül kapcsolatba hozza vele s nyilván ebből magyarázhatjuk az egyszerű *b*-vel ejtés- és írás-módot, amelyet már régibb íróinknál is megtalálunk. A *lábbad* ige eredetileg azt tette: 'úszni' s *-ad* *-ed* képzős származéka a régi

⁸ L. e. kérdésről Juhász Jenőnek *A pogány magyar névadás lélektana* c. becses tanulmányát (Budapesti Polgári Iskola 2:55 sköv.). Azt a kérdést, hogy a pogány nevű magyaroknak a 11—13. században volt-e keresztény nevük is, még tüzetesebben meg kell vizsgálni.

⁹ OklSz. Pótlék; Beke Nyr. 40:352.

¹⁰ Jakubovich, MNy. 11:386.

nyelvben megvolt *lább* ,fluctuo, fluito, vado, schwimmen,¹ waten' igének (mint *él > éled, forr > forrad, csügg > csügged* stb.). Maga a *föllábbad* pedig eredetileg csak fölemelkedést s nem lábraállást jelentett, amely képzet csak metonimia vagy inkább népetimológia útján tapadt hozzá.» (25:237). CzF is azt mondja a *lábbad* igéről: «Gyöke az állati tagot jelentő *láb*, honnan ,lábbad' mintegy ,lábra kap'.» Munkácsi (ÁKE 434) is a *láb*-bal hozza kapcsolatba a *lábbó*, *lábbó*, *lábbol* 'lábbal úszik, vizet tapos', *lábboló*, *lábboló* 'gázló' szokat. Mészöly Gedeon A *láp* szó eredete és rokonsága c. rendkívül érdekes, gazdag adatkészlettel megírt dolgozatában szintén a *láb* testrész és a *lább* ige kapcsolata mellett tör lándzsát. Az adatok között nagyon érdekes Győrffy István Nagy-Künsági Krónikájának az a megállapítása, hogy «a lápokon, ingoványokon való járást *lábbadozás*-nak nevezték» (id. Mészöly SzegFüz 3:115,127). Egy 1772-beli adat szerint «a Berettyó folyásán túl és innend levő szigeteket eleget *lábbodozta*» (MNY 16:51). «Az ingó lápokon — írja Győrffy — a szőlő-csömöslőhöz hasonló 3—4 ágú tapogató bottal jártak a rétes emberek, lépkedni meg olyan óvatosan lépkedtek, mint a vakok.» A *lábbadozó* beteg és a lápi ember járása tehát abban hasonlított egymáshoz, hogy mind a kettő ingadozó volt. A betegé a lába gyöngesége miatt, a lápi emberé a «talaj» ingadozása miatt.

S itt meg kell jegyeznünk, hogy a régi *lább* ige tkp. nem azt jelenti 'úszik'. A 'schwimmen' jelentést csak a NySz szerkesztőitől kapta. Calepinusnál a latin *no* — *Vzok*; *na to* — *Vzdogalok*, *vzkalok*; *Na ta tus, us* — *Vszas*; ellenben *fluctuo* — *Haboszok*, *lábbok*. *Habozok idestua kupok* (a. m. kapok, fluctuagus — *Habon lábbo*, fluctuatus — *Haboszod* (a. m. habozott), *lábbot*, fluctuatio — *Habszás*, *láblás* (a. m. habzás, lábbás). MA-nál *láb-boc*: Fluito, Fluctuo, Vado. Calepinusnál: vado — *Labbalom*; vadum — *tsökel labbalo* (a. m. sekély, lábbaló); vadosus — *Tsöke-lyös*, *labbalo*. MA-nél (1621): Vado, *Labbalom*, *vizen usztatás nélkül lábon áltol megvec*. Vadosus, *Meglábbolható (!)*, *sekély*. Vadum, *Sekély*, *Czekély*, *Czőkély*, *Lábbolo hely*, *viz fenec*. A magyar-latin részben: *Lábbolom*: Vado. *Lábbolás*, Fluctuatio, Vadio. *Lábboló hely*, *általjáró*, Vadum. *Lábbolható*, *Sekélyés*, Vadosus.

A *lábbok* és a *lábbolás* még PP-nál is két *bb*-vel van szedve, azonban ő már kezdi az egyszerű *b*-vel írást: *Lábbolom*: Vado. *Lábboló hely*, *által-járó*: Vadum. *Lábbolható*, *tsekély*, *sekély*: Vadosus. A latin-magyar részben azonban még nála is általános a kettős *bb*: Fluctuo: *Habozok*, *Lábbogok* (MA-nél: *Habozoc*, *Labhoc*). Fluctivagus: *Habok között lábbogó* (MA-nél: *Habonlábbó*). Fluito: *Úszdogálok*, *Fenn lábbogók* (MA-nél: *Foldogaloc*, *Lábboc*). Fluitans: *Levegő*, *Lábbogó* (MA-nél: *Lábbó*, *Levegő* [a. m. lebegő],

¹ MA 1708-i kiadásában levő 'schwimme' jelentés nem hiteles, mert nem MA-tól származik, sőt nem is magyar embertől, s csak a latin értelmezésből való fordítás.

Lobogo). Vado: *Lábbalom, Vizen gázlóba mégyek*. Fluvius vadari poterat: *Meglábbalható-vala*. Vadosus: *Meglábbalható, Tsekély*. Emergere e vadis: *Kilábbalni*.

Mészöly is megjegyezte, hogy a *hab* régi jelentése 'hullám' volt. Már a Besztercei és Schlägli Szójegyzékben *fluctus* — *hab*. Tehát, mikor Calepinus azt írja: *habozok, lábbok, habon lábó*, az tkp. azt jelenti: 'hullámozom, a hullámokon hányódó'. PP-nál *Fluctuatus: Habozott, Hányattatott ide 's tova*. Eszerint a *lább* ige eredeti jelentése az volt: 'a vizen lebeg, hányódik', s mivel általában az úszó testek lebegnek, hányódnak a vizen, felvette a *lább* ige az 'úszik' jelentést is. A *lább* ige jelentésére nézve idézhetem a legnagyobb magyar költőt s a magyar költők közt a magyar nyelvnek legalaposabb ismerőjét, Arany Jánost, aki Fialowskynak A természetrajz műnyelve c. cikkére nagyon értékes észrevételeket tesz: «A jelen füzetben *lábbó* (fluitans) szót elveti, mert az *illó*-val (mely szintén védhető az *ill-at* deverbális főnévvel) egy kamarán kerülnék tartja. No már *könnybe lábbó szem* ma is él, s erősen bizonyít egy *lábbik* ige mellett. A *lábbó* helyett F. úr *lubickolót* ajánl; ismétlem nem vagyok szakember, de a víz színén nyugvó, legfőlebb ingó növényről, fú-lencséről (békanyál) lehet-e azt mondani, hogy azok *lubickolnak*?» (Nyr 7:457). Fontos Arany megjegyzésében, hogy a *könnybe lábbó szem* ma is él, s hogy Arany még érezte a *lábbó* 'ingó' jelentését.

Aki vizet tapos, mint Komáromban mondják, *vizet gyúr*, annak sincs szilárd talaj a lába alatt, a vízben való járása azért ingatag, olyan, mintha ingana, lebegne a vizen. Ezért mondják Marosvásárhelyt: *lábolni, átol lábolom én a Marost is ha kell* (Nyr 15:239). Szamosháton ma is mondják: *me glábojja* a vizet: 'átgázolja' (Csűry). A gázlóban járás sem teljesen biztos, hisz ritkán köves vagy kemény föld a víz medre, a legtöbbször lágy iszap, amibe jól belesüppedhet az ember, itt is ingadozó hát a járás. A gázló *lábboló, láboló* neve Háromszék megyében ma is megvan (MTsz).

Ezek után érthető, hogy a népnyelvben van egy csomó *lábbó, lábó* szó, amely mind a *lább* ige melléknévi igeneve; pl. *lábó-horog* 'kabakhoz kötött, tehát úszó horog' (Csongrád m. Tápé, népetimológias alakja: *lábás-horog* Csongrád MTsz; tkp. lebegő horog, mert a kobak a parthoz van erősítve); *lábó* 'átkelő eszköz a Felső-Tiszán (mindkét lábukra rákötnék egy-egy két méter hosszú deszkát, kezükbe vesznek egy evezőt, ráállnak a Tisza vizére, lábukat széjjelvetik, az evezővel lendítenek magukon és szép lassan átkelnek a Tiszán)' Ecsedi István, Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kis vizeken 134; *lábbó* (Hegyalja, Szatmár m., Mánd, Bereg m. MTsz), *lábbóu* (Szatmár m. Panyola Csűry) 'tutaj', *lábó* 'a tutaj egy szakasza' (Tiszadob MTsz).

Már nem úszik a vizen, hanem a rajta való járás bizonytalansága miatt *lábó* 'az embert megbíró. járható zsombék a lápon'

(Szatmár m. Ecsed); 'cölöpsorok közé gyepből és zsombékból vert keskeny gát' (Bereg m. Nagybereg MTsz. «Nagy darab lápnak minden felszedhető giz-gazából készült, jó lépés szélességű s gát-szerűen elnyúló alkotmány ez, mely alig emelkedik ki a víz színe fölé, az ember lába alatt süppedezik s vizet bocsát, mint a megnyomott spongya» Herman O. A magyar halászat könyve I. 482; «A csikász ... e keskeny úton roppant ügyességgel járt», írja Ecsedi István, i. m. 106); *lábóu* 'gerendákból összerótt átjáró a vizen' (Szatmár m. Egri, Csűry). A szolnokdobokamegyei Domokoson, mikor a nyüstszálak inognak, megnyúlnak, azt mondják: «a zén nyüstejim úgy *lábbognak*, hogy a zisten mentsen» (Nyr 11:189). Udvarhely megyében is mondják a szövésnél: *lábbogó*, «mikor a mejjék egy része megfittyen» (MTsz).

Rendkívül érdekes adat PP latin-magyar szótárában: Devia avis: *Ellábagó madár*. Tehát az olyan madár, amely eltévedt, letért útjáról, bizonytalan útjában.

A *lább* ige rejlik nyilván a *téb-láb*, *tébb-lább* ikerszóban, melynek jelentése a népnyelvben: 1. 'tipeg-topog, kis helyen ide-oda járkál, láb alatt van'; 2. 'tétováz, habozva tesz vmit'; *tíblábol* (Cegléd MTsz), *téblábol* (Szamoshat, Csűrry) 1. 'céltalanul ide-oda jár, tipeg-topog'; 2. 'lábatlankodik, láb alatt jár'. Már MA szótározta: *Tebni, labni*: Titubari, Vacillare, Haesitare, Hallucinare. Tehát eredetileg ez is a bizonytalan járást jelentette, mert titubare, vacillare azt teszi: 'tántorog'.

Ezt a jelentést megerősítik a következő népnyelvi adatok: A hegypásztor beteges, ritkán *tébb-lább* a hegyen, én is nehezen *tébbek-lábbok*, köne valakit fogannyi, aki vigyázzon a szőlőre! (Zala m. Tapolca Nyr 25:465; a közlő szerint a *lábbad* itt «anynyit tesz, hogy innen-onnan kikecmeregghet, vánszoroghat»). *Tíbláb dolgozik*: lassacskán végzi dolgát (az öreg v. a betegségből fölállt ember) Szeged vid. (MTsz). A 'tipeg-topog, láb alatt van' jelentés eredetileg nyilván a még járni alig tudó, ingatag járású kis gyerekekre vonatkozott. Az ikerszó első tagja a NySz szerint a *tébolyog*, *tébolyodik* alapszava, s ezt megerősítik a következő népnyelvi adatok: *tébélég*, *tébölög* 'bolyong, tévelyeg, tébolyog' (Csallóköz, Szeged); *tébolyog* (Zala m. Erdőhát?) 'cél nélkül jön-megy, jár ide-oda'; *étébolodik* 'eltéved' (Baranya m. Ibafa); *eltébolog* 'eltéved, eltévelyeg' (Hajdú m. Kaba) MTsz. A *tép-láb*, *tip-láb* első tagjának *p*-je nyilván a *tipeg-topog* hatására keletkezett, s az ikerszó előtagjának hatása alatt Szilágymegyeben már *tip-láp* is fejlődött.

SZERSZÁM.

Írta: Fokos Dávid.

1. Régibb nyelvünk nagyon kedvelte ezt az összetételt. Szily Kálmán joggal mondhatta, hogy „eleink, ha valamely tárgyra hamarjában nem találtak szót, igen gyakran a *szerszámmal* segítettek magukon” (MNY. 9:232). A Nyelvtörténeti Szótár 41 összetételét, kapcsolatát ismeri *szerszám* szavunknak, pl. a következőket: *ács-szerszám* 'Zimmermannwerkzeug', *ágy-szerszám* 'Bettzeug', *fű-szerszám* 'Gewürz', *ló-szerszám* 'Pferdegeschirr'¹ stb. Nem sokkal kevesebb a *szerszám* összetételeinek száma Calepinus szótárában, de már az OklSz. adatai közt is 9 összetételben szerepel ez a szavunk.

A *szerszám* jelentése már régi emlékeinkben is 'instrumentum, machina, utensile; Werkzeug, Gerätschaft'; a Gyöngyösi Szótár-töredék (1775. sz. adata) is egyértelműnek veszi a *szerszám* és az *eszköz* szavakat.

A szóra, mint mondtuk, számos régi adatunk van. Ezek közül a *szerszám* szó története és eredete szempontjából legnevezetesebb az OklSz.-nak 1553-ból való következő idézete: *eggy pap öltözö aranyas mynden zerewel zamaual*. Újabban is előkerültek más, ehhez hasonló adatok, nevezetesen 1570-ből a következő mondat: *minden nálla valo szereszámi* [„vagyis szere-számai” Simonyi Nyr. 45:249] és *marhaitol meg fosztottanac* (Heltai; l. Nyr. id. h.), továbbá 1560-ból: *ismeg egy fő lovat mynden szerewel szamaival* (Budai basák levelei 10; Nyr. 66:25). Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy itt mellérendelő összetétellel van dolgunk, még pedig nyilván két rokonértelmű szó összetételével, vagyis ú. n. magyarázó összetétellel. Ilyen összetételek tudvalevőleg rendkívül nagy számmal találhatók a finnugor nyelvekben; ezekben az összetételekben egy fogalmat két azonos vagy hasonló jelentésű névvel jelölünk meg (pl. *hírnév, rabszolga* stb.). Gyakran a két szinoním szó közül az egyik eredeti, ősi, a másik pedig újabb átvételű kölcsönszó. Ilyen pl. a *köszikla, ének-nóta, fékzabola, szóbeszéd, üggyel-bajjal, déd-ös, baj-viadal* stb. (vö. Szarvas Nyr. 22:496, 539, Szilasi NyK. 26:180; l. még Nyr. 62:12), vagy hogy néhány rokonnyelvi példát is említsünk: zürj. *ljd-ni-tšēt* 'számítlan' ('unzählig viel, zahllose Menge' Wied.) ~ votj. *ljdz(ε)-lšot(se)* 'das Mass und die Länge' (Wichm. Wotj. Spr. 1:191), zürj. *tuj trepa* 'ösvényút' (Zürj. Szöv. 60), votj. (Munkácsi) *pudo-žinot* 'lábás jószág, marha' stb. (vö. még Wichm. FUF. 16:206).

A *szerszám* szó magyarázatában tehát abból a megállapításunk-

¹ A *szerszám* szó maga is jelenthetett és jelenthet ma is 'lószerszámot' (vö. *ló-öltözet, szerszám* Com: Orb. 168, NySz.; *cifra új szerszámot jó Rigó lovának* Arany Toldi XI. é.; l. még CzF. 5:1298); ilyen jelentésben ment át *szerszám* szavunk a szerbhe is (l. Halász NyK. 18:453). (Hasonló jelentésfejlődéssel lett a középfelnémet *geschirre*, mely szintén 'mindenféle szerszámot' jelentett, 'Bespannung' jelentésű és *anschirren* a. m. 'lovat fölszerszámozni'; l. Kluge: Etym. Wbuch¹¹.) Helyenként más szűkebb jelentésben állandósult a *szerszám* szó; l. MTsz., Nyr. 65:30, Wichmann-Csűrý-Kannisto stb.

ból kell kiindulnunk, hogy ez a szavunk magyarázó összetétel. Így magyarázta a szót Simonyi is, Munkácsi is. Simonyi 1875-ben még nem ismerhette az OklSz. adatát, de ismerte Arany János *szerbe számba* kifejezését (erről még alább szólunk), és ennek (valamint a tévesen értelmezett *számszerígy*) alapján már ő is ilyen rokonértelmű elemekből alakult összetételt lát a *szérszám* szóban (Nyr. 4:148). Természetesen még nagyobb joggal és így még határozottabban így értelmezi a szót, mikor már az OklSz. említett adatára is hivatkozhatik; megállapítja, hogy *szérszám* „eredetileg a. m. 'ami a dologhoz tartozik, amit számba kell venni', vö. *se szere, se száma*...” (Nyr. 43:190) Simonyi magyarázata azonban nem alkalmazható a *szérszám* összetételnek minden használatára. Az összetétel két tagjának jelentésfejlődése, jelentésüknek egymáshoz való viszonya tagadhatatlanul nehezen érthető, és így feltétlenül szükséges a fejlődés fázisainak megvilágítása. Erre a jelentésfejlődésre keresett magyarázatot Munkácsi. „Ősi magyar szerszámnevek” c. művelődéstörténetileg is becses tanulmányában a következő eredményre jut (amely Simonyi magyarázatának némi módosítását jelenti): „Az 'instrumentum' jelentésű régi *szer* szót fölváltja a nyelvtörténet folyamán a *szer-szám*, melynek utótagja már a bolgár-török eredetű *szám* (csuv. *sum* ~ köztörök *san*), de nem ennek közönséges 'numerus' jelentésében, hanem abban, mely a *számot vet* 'megfontol' kifejezésből érthető (vö. török *san*- 'denken, überlegen', csuv. Paas. *sun*- 'wünschen, wollen' > magy. *szán*-)”. (Nyr. 62:72).²

Az összetételt tehát egyformán elemzi Simonyi és Munkácsi, csupán az összetétel két tagjának jelentésére vonatkozólag tér el véleményük egymástól. Azonban Simonyi értelmezése mellett talán inkább ilyen kapcsolatot várnánk: 'a dolog *szere, szere*i és ezeknek *száma*, összessége', 'a *szerek*, amelyeket *számba* kell venni' (ez tehát már alárendelt összetételre vezetne); ami pedig Munkácsinak a magyarázatát illeti, feltűnőnek találjuk, hogy egy konkrét 'eszköz' elnevezéshez ennek párhuzamos egyértékeseként egy olyan elvont főnevet ('gondolat', 'szándék' v. 'megfontolás') kapcsoltak volna, melynek soha sem volt 'szerszám, eszköz'-féle jelentése.

Hogyan hidalhatók át ezek a jelentéstani nehézségek?

2. Mint már hangsúlyoztuk, abból a megállapításból kell kiindulnunk, hogy *szérszám* szavunk kétségtelenül mellérendelő összetétel. Nézzük most az összetétel két tagját külön-külön.

Az első tag nem lehet más, mint régi *szēr* szavunk. Ez tudvalevőleg ősi finnugor, sőt talán már uráli eredetű szó (l. Szinnyei NyH.⁶ 154, Setälä: Verwandschaft 31, Paasonen: Beiträge 214, Munkácsi ÁKE. 572, Nyr. 62:71); eredeti jelentése pedig 'ordo, series; Ordnung, Reihe', tehát 'rend, sor' (l. NySz., OklSz., MTsz., Munkácsi id. h.). Ebből az alapjelentésből fejlődött a szónak többi

² A *szám* szó jelentéséről és szerepéről itt adott magyarázat emlékeztet a német *Gerät* 'eszköz, szerszám' etimológiájára; ez a szó t. i. összefügg a *Rat* 'tanács' és az eredetileg 'gondoskodni ~ gondolkodni' jelentésű *raten* szóval; l. Kluge id. m.

változatos jelentése (l. NySz.): egyfelől a ('sor' →) 'latus; Seite', 'pars; Teil, Abschnitt', 'platea, vicus, via; Gasse, Strasse' és ('emberek sora, rendje' →) 'collegium, tribus, classis; Körperschaft, Klasse, Orden', másfelől a ('rend' →) 'modus, ritus, ratio; Art, Weise', 'plica; Schicht', 'vice; -mal', sőt a szónak harmadik főjelentése, az 'instrumentum' is³

Bennünket itt különösen két jelentés érdekel: a) a 'collegium' és b) az 'instrumentum'. Talán lássunk egy-két példát is ezekre: a) *mynd el oztatanak negi zerbe auagi rendbe* (VirgK. 117); *Aggeus ezokert lattatic prophetac zerebèn èlène vètetnèc Zachariastol* 'hac de causa Aggaeus Zachariae in ordine prophetarum praelatus videtur' (BécsiK. 290); *Maria nynchen az zent haromsagnak zerebevl* (CornK. 61); — b) az 'eszköz' jelentésre ezeket a példákat idézhetjük: *hozának ő velők azhoz való szert, kivel a vas szeget ki vonnák* (ÉrsK. 59 b); *tsatazo, kōnniñ zerel valo 'veles'* (Calep); *utra valo agiath minden zeryvel zersamanal* (OkI Sz. 1552-ből); *mű-szër* (Pesti: Nom. 36 b); vö. még *szëröz*⁴ 'instituo, constituo, ordino; creo, condo, paro, comparo: efficio' stb.

Kétségtelen tehát, hogy a *szër* egymaga is jelenthetett 'eszközt, szerszámot'. A népnyelvből is ismeretes ennek a szónak ilyen jelentése (l. a MTsz.-ban a *szër* szó 'szerszám', 'portéka', 'ruházat' jelentéseit, *hám szër* 'hámszerszám'); ugyanezt a jelentést látjuk a köznyelvben is a *szër* összetételeiben és származékaiban (*házi szerek, műszer, hadiszerek, szerel*⁵); vö. CzF. 5:1274 és NyÚSz).

De hogyan jutott a 'rend, sor' alapjelentésű *szër* szó ehhez az 'eszköz, szerszám' jelentéséhez? Hiszen még a rokon nyelvekben is általában 'mód, szokás' a megfelelő szó jelentése (a vogulban is 'Art, Weise, Beschaffenheit; Gattung, Geschlecht; Sitte, Gewohnheit, Volksbrauch'; l. Munkácsi ÁKE. 571).

A jelentésfejlődés olyan feltűnőnek látszik, hogy pl. Czuczor-Fogarasi ahhoz a magyarázathoz folyamodott, hogy itt tkp. két külön szóval van dolgunk. Az '1. általán, holmi anyagi jószág, vagyon, portéka', '2. bizonyos anyagból való eszköz, készület' jelentésű *szër* szó CzF. szerint „a sort, rendet jelentő *szër* szóval nincs semmi fogalmi rokonságban, s ennél fogva más eredetű”. (Persze, különös az a magyarázat, melyet itt az 'eszköz' jelentésű *szër* szó eredetéről kapunk. „Némileg rokon hozzá a fordított latin *res*, mennyiben holmi anyagi jószágot is jelent.”) A két jelentés azonban mégis összefügg egymással. Első tekintetre 'mód' → 'eszköz'

³ A NySz.-ban felsorolt többi jelentés közül a (9. sz.) 'conditio; Bedingung' a (8. sz.) 'modus, ritus, ratio'-ból fejlődött, a (10. sz.) 'meritum, donum' és a (12. sz.) 'symbolum; Marke' a 'rész (részesedés)' jelentésre vezetendő vissza (vö. Calep. az *ki szert nem adot* 'asymbolus'), a (11. sz.) 'numerus' értelmezés téves, az ott említett mondatot alább a *kapitány szere* kifejezéssel kapcsolatban tárgyaljuk.

⁴ Vö. a németben is: *zeugen* 'erzeugen, verfertigen, anschaffen, erwerben' és *Zeug* 'Stoff, Ausrüstung, Gerät, Aufwand', *Werkzeug* 'mű-szer, szerszám' (Kluge id. m.).

⁵ A *szëröl* helyett régebben a *szëröz* alak volt járatos.

jelentésfejlődésre gondolhatnánk (*ymyllyen zere l bezelle* ÉrsK. 451 b és: *nem lelhettel volna-e atte órók bölcsesegődből égeb zert az emberi nemzetnek megváltására* NagyszK. 25 b), azonban régi adataink e szó jelentésfejlődésének más menetét mutatják. Nevezetesen láttuk, hogy a *szér* jelentette a 'közösséget' is, az egy sorban, rendben (tehát egy *szerben*) lévők csoportját, közösségét. Fenti példáink közül az első meg is mondja, hogy „négy *szer* avagy *rend*“; második példánkban arról van szó, hogy Aggeus a próféták sorrendjében, sorában megelőzi Zakariást; éppígy: aki *gyalog-szerben* szolgált (NySz. 3:194)^{5a}, az a gyalogok (azaz gyalogosok) sorához, számához tartozott, más szóval: *gyalog-számos* (uo. 62); az *alacsony-rendű*eket (uo. 2:1405) *alacsony-szerű*eknek is mondták ('humilioris status; niedrigen Standes; uo. 3:194), vagyis az alacsony szerhez, rendhez, közösséghez tartozóknak. Sőt a *szér* ilyen értelemben hadi műszóvá is lett és jelentette az egy kapitány vagy hadnagy alá tartozó csapatot, melynek tagjaira a csapat kapitánya vagy hadnagya vette fel a fizetést; pl. *az én magam szeri* (1559ből), *Hadnagy Vadas István szeri: lovas 55, új katona 9* (1640-41-ből; 1 Ödöngő Ábel MNy. 10:442); *az kapitannak gondja legyen reá, hogy... ő magoknak 10 lovasnál feljebb való szeri ne legyen* (NySz. 3:192).

Ez a jelentésfejlődés ('szer' = 'rend' → 'közösség, csoport') egyébként az obi-ugor nyelvekben is végbement *szér* szavunk megfelelőjénél. A vogulban *sāt sir χul* 'siebenerlei od. sieben Gattungen Fische', *χum-sir* 'männlichen Geschlechtes', *tāwliŋ sir uj* 'flügelartiges Tier, Vogel' (Munk. ÁKE. 571); ugyanígy az osztjában is 'Gattung, Geschlecht' a *sir* jelentése ezekben: *toχlən sir ār vāj* 'szárnyasfajta sok állat' (Pápay Osztj. Népk. 272); *kurər, siri ār vuāj* 'lábasszerű sok állat' (uo. 109; mintegy: 'gyalogszeri'); *i-siri χoil...kat-pūkət χoil* 'egyfajta (é. rokon) ember...kétféle ember' (uo. 178); *mārti mū sirəl toχlən sirpi ār vajēmen* 'délvidéki fajta szárnyasféle sok állatunk' (uo. 32).

Nézzük most ezt a 'csoport, közösség, fajta' jelentést kissé közelebbről.

A *próféták szere* fenti példánkban a próféták közösségét, csoportját jelenti, azokat, akik a próféták sorába tartoztak, vagyis maguk is próféták voltak; de már a *kapitány szere* nem kapitányokat jelentett, vagyis olyanokat, akik a kapitányok rendjébe tartoztak, hanem olyanokat, akik egy bizonyos kapitányhoz, az ennek vezetésére bízott rendhez, csoporthoz tartoztak. Éppígy tárggyal (nem személynévvel) kapcsolatban: a *fű-szer* (vö. *fűszerés-székrényke* NySz.; *fű szerekvel* 1645; *fűszerzet* MA. PP. Nyr. 65:30 stb.; l. még lejjebb) olyan fűvet, fűfajtát, növényt jelentett, amely az ételeknek ízt adó fűvek sorába, csoportjába tartozik, de már a *mű szer* nem mesterségfajta (*mű* 'opus, opera; Arbeit; — opificium, artificium; Handwerk' NySz.), hanem a mesterséghez

^{5a} Vö. *gyalokszerbe, gyalokszerél* 'gyalogosan, gyalog' (Csűry B. Szamos-háti Szótár).

tartozó dolgokat jelentette, tehát eszközöket, szerszámokat, felszerelést. Ugyanígy az *ágy szere* (vö. *utra való agiath minden zeryvel zersamawal* OklSz.) nem ágyfajtát jelentett, hanem az ágyhoz tartozó dolgokat; ágyneműt; a *ló szere* (*lo'wat mynden szerewel szama'wal* Nyr. 66:25) nem lónak, hanem a lóhoz tartozó holminak, felszerelésnek, szerszámnak az elnevezése.⁶

A *szër* szó jelentésfejlődésének menete tehát minden valószínűség szerint ez: 'rend, sor' → 'személyek vagy tárgyak csoportja, fajtája, közössége' → 'akik vagy amik e személyekhez vagy tárgyakhoz tartoznak' → (a személyekhez vagy tárgyakhoz tartozó holmi) 'felszerelés, szerszám, eszköz'.

Ez a fejlődés: 'rend' → 'eszköz' nem is egyedülálló magyar jelenség. Melich professzor úr figyelmeztetett rá — és ezért köszönetet mondok neki e helyütt is —, hogy magának *rend* szavunknak szláv eredetije is egyes szláv nyelvekben már nem 'rendet', hanem 'szerszámot' jelent. (Az orosz рядъ jelentése 'Reihe, Reihenfolge', a cseh řád a. m. 'Reihe, Folge, Ordnung; Klasse; Stand...' (Kott), de pl. Mendreszóra-Orbán Új szlovák-magyar szótára szerint: *riad* 'szert, szerszámot' jelent: *riad kuchynský* 'konyhaedény', *riad remeselnický* 'iparosszerszám', azonban *riadíť* a m. 'rendez, rendbe hoz...', *riadok* 'sor'; a lengyel rząd a. m. 'Reihe, Linie, ... Klasse, Gattung, Ordnung...', de *rząd koński* a. m. 'Pferdegeschirr' (Linde).

3. A *szërszám* összetétel első elemének jelentése tehát tisztán áll előttünk. De ha ez az első elem, a *szër* szó maga is már 'eszközt, felszerelést' jelentett, akkor mi az összetétel utótagjának, a *szám* szónak jelentése és szerepe ebben az összetételben?

Abból indultunk ki, hogy a *szërszám* rokonértelmű elemekből alakult mellérendelő összetétel. Ezek az összetételek kötőszó nélkül egybekapcsolt egyenlőrangú mondatrészekből keletkeztek. Egy egyszerű szó mellé egy parallel, rokonértelmű szó került; így lett az egyszerű *hír* (híresség), *bánat*, *valami módon* (móddal), *sír* stb.-ből a velük rokonértelmű *név*, *bú*, *valami úton* (úttal), *ri* stb. hozzákapcsolásával: *hír*, *név* > *hírnév*, *bú*, *bánat* > *búbánat*, *valami úton-módon* (úttal-móddal), *sír*, *ri* > *sír-ri* stb.

Minden valószínűség a mellett szól, hogy a *szám* és a *szër* is szinoním szavak. Csakhogy ha a *szër* jelentése 'eszköz', akkor a *szám* nem lehet vele rokonértelmű, mert *szám* szavunknak sohasem volt 'eszköz' jelentése. De igenis, volt és van egy másik olyan jelentése, mely azonos a *szër* szónak egyik jelentésével, még pedig éppen azzal a jelentésével, amelyből az 'eszköz' jelentést le tudtuk vezetni; nevezetesen jelenthette a *szám* is a 'közösséget, csoportot', a NySz. értelmezésével a *szám* szó egyik jelentése: 'ordo, classis, series; Körperschaft, Klasse, Reihe'.

⁶ Vö. *szër* a 'ruházat' neve (MTsz.); *etők iz*, *szer* 'embamma' (Calep.).

Azt, hogy valaki valamilyen sorba, rendbe, közösségbe tartozik, nemcsak a régi (fgr. eredetű) *szēr* szóval tudták kifejezni, hanem az újabb (bolgár-török eredetű) *szám* szóval is; pl. *te vagy karhozottacñak számabol* (JókK. 51); *legen te nëuèd scenteknec es igazaknac számaba* (BécsiK. 32) 'sit nomen tuum in numero sanctorum et iustorum'; *diaconus vagy ugyan az papi számból való* (Bal: CsIsk. 347) = „a papok közül való“ (Simonyi MHat. 2:226). (L. még uo. 1:66, 2:225, Lehr: Toldi 270 stb.) Ezek a *szám* szóval alakult kifejezések semmiben sem különböznek azoktól a (fentebb idézett) szólásoktól, amelyekben a 'közösség, csoport' kifejezésére a *szēr* szó szolgál, aminthogy a *gyalogszērben* mellett ott találjuk a *gyalogszámos* 'pedestris' kifejezést (*mi lovas és gyalog számos hadainkkal készen vagyunk* MonTME. IX. 81; NySz.).⁷

Ha pedig *szēr* és *szám* rokonjelentésű ('közösség, csoport'), akkor már nem is szorul semmiféle magyarázatra, hogy ez a két szó (ebben a jelentésében) párhuzamosan, együttesen is jelentkezhetik. És valóban: a *szēr*hez tartozó katonát a XVII. századból való emlékeink már gyakran *szerszámos katonának* mondják (MNy. 10:443);⁸ ez tehát a. m. 'egy kapitány *széréhez* (= csoportjához), *számához* (= csoportjához) tartozó katona'. Ugyanígy feltűnik a *fűszēr*, *műszēr*, *muzsika-szēr* mellett a *fű-szershám*, *mű-szershám*, *muzsika-szershám* (NySz.). Sőt ennek az összetételnek térhódítását is megfigyelhetjük. Még a XVI. században is egymás mellett élt az egyszerű *szēr* és az ezt lassan kiszorító *szershám*. Az író az *ágyneű* megjelölésére már nem elégszik meg a régi egyszerűbb szólással: *az ágy minden szérével*, hanem hozzáteszi már, hogy *szerszámaival*; e kifejezés mellé: *papi ruha* (*pap-öltöző*) *minden szérével* odateszik még, hogy *számával* stb.⁹ És hogy a *szershám* magyarázatában csakugyan a *szēr* szónak eredetibb ('rend' →) 'csoport' jelentéséből kell kiindulnunk, azt világosan mutatják a következő népnyelvi szólások: *szerbe-számba szedte* 'rendbe szedte', *nincs szeri-száma* 'össze-vissza, minden rend nélkül van' (MTsz.); *mire az szerbe-számba veszi* [= 'rendbe szedi'] *az eszt* (Lehr: 'rágondolja magát'), *egy ökör se marad a vásáron* (Lehr: Toldi Estéje 173); *mikorra szerbe-számba szedelőztiink, eltelt az idő* (uo.) Így mondja Arany János is: *Rendelé, hogy kiki lenne szerbe-*

⁷ A *rend* párhuzamos szólásaként jelentkezik a *szám* a következő mondatban: *leánt azért Cyrus feleségül veué, nem ágyas számában, de királyné renden ez eggyet vőué hozzá* (Bfáz: Asp. 6. NySz.).

⁸ Ödöngő Ábel szerint ugyan azért, mert a *szēr*nek a *száma* is meg volt állapítva (MNy. id. h.).

⁹ Sőt az összetett *szershám* használata annyira általánossá válik, hogy pl. a *fűszēr* szót Szily (NyÚSz. 105), Simonyi (Nyr. 29:483) és Simai (Nyr. 33:274) a *fűszershámból* való újabb irodalmi elvonásnak gondolta, amely persze ő szerintük is egy régi szót elevenített fel. (Vö. még *szegfű szershám* 'caryophylla' PPBl. NySz. 1:1028 és *fűszershám* 'fűszēr' Csűry.)

számba', *Nyeregben a lovas, az ígás ló hámba'* (N. C. I. é.), *Szerbe-számba vette* (= 'összeszedte-vedte' Lehr) *a hadi eszközeit S elhagyá az olasz a sorompók közét* (T. E. III. é.).

4. Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a *szerszám* kapcsolatnak régibb használatában a *szēr* szónak 'rend, sor', ill. ebből fejlődött 'közösség, csoport' jelentése volt a jellemző, uralkodó képzet, a *szám* szónak pedig hasonló volt a jelentése és így a *szám* csak erősítette, nyomatékosabbá tette a *szēr* szó jelentését. Csak-hogy idővel a *szēr* szónak 'instrumentum; eszköz' jelentése fejlődött, és amikor ez a jelentés közkeletűvé vált, a *szerszám* szót továbbra is csupán a *szēr* szó nyomatékosabb formájának érezték, így azután a *szám* szó tulajdonképpeni jelentése lassanként háttérbe szorult, épúgy, mint ahogyan pl. ezekben a magyarázó összetételekben: *tűzvész, szélvész, perpatvar, jár-kel* stb. a második tag ma szinte már csak puszta formai elem; így lassanként az egyszerű *szēr* szó helyeit a pusztán nyomatékosnak érzett *szerszám* szót alkalmazták az 'instrumentum' jelölésére.

Másfelől azonban az eredetibb kapcsolatokban, amelyekben a két szó megőrizte önállóságát, bár háttérbe szorult, de mégis érezhető volt (és régebben természetesen még világosabban volt érezhető) a *szám* szó eredeti 'szám, mennyiség' jelentése. Hiszen pl. a *szerbe-számba vesz* kifejezés alig különbözik a *számba vesz, számon tart* szólásoktól. Ezekben a — természetesen továbbra is megmaradt — kapcsolatokban megint kidomborodhatott a *szám* szónak közkeletű jelentése és ezekben a kapcsolatokban megint ez válhatott uralkodó képzetté. Ezekben a kifejezésekben pl. még egyformán erősen érzik külön-külön a két szó jelentése: *mindennek tudja szerét-számát a házban* (Barczafalvi; = 'mi hol van' Lehr: id. h.); *de tudva előre azok szeri-száma* (T. Sz. X. é.); *Isten korán választja meg Számát, szerét kedveltinek* (Garay; Lehr id. h.). De már teljesen a 'numerus' képzet jut nyomatékos kifejezésre a tagadó *se szeri, se száma* szólásnak ma általános jelentésében. Ennek a szólásnak is eredetileg 'rend és szám nélküli' volt az értelme ('minden rend és vég nélküli' CzF. 5:1275), de ma már így értelmezzük: 'mérték-mennyiség nélküli, mennyiség-szám nélküli, végtelenül sokféle', 'szertelenül, szerfölött, rendkívül, módfelett, mód nélkül számos'. Ebben a használatban: *sem szere, sem száma rendetlenül sok* (Székelyföld; Tsz.) még valamennyire megmaradt, úgy látszik, a 'rend' képzete is, de már ezekben: *nincs annak szeri-száma, hányszor voltam már át a Dunán* (Lehr: id. h.), *aranyos hintónak se szeri se száma* (T. Sz. IV. é.), *se szeri, se száma Kálnón az uraknak* (Petőfi), *se szeri, se száma 'számtalan'* (Csűry: Szamosháti Szótár) — a *szēr* gyöngült olyan nyomósító formai elemmé, mint az 'eszköz' jelentésű *szerszám* szóban viszont a *szám* szó. Az összetétel első tagjának az értelme háttérbe szorult, elhalványult, mint pl. az *úton-módon, szánom-bánom* összetételekben, vagy mint a csuvas *imsər-sumsər* összetételben, melynek jelentése 'számtalan, megszámlálhatatlan' (Ašmarin: Thesaurus

3:118; ered. 'szertelen, orvosságtalan — számtalan' l. még lent).¹⁰ A *se szeri* — *se száma* tehát a mi nyelvérzékünk számára ma már ugyanúgy két azonos értelmű ('szám' jelentésű) szó összetétele, mint amilyen pl. a fent említett zürjén *líd-ni-tšet* 'számtalan', amelynek egyébként első tagja szintén eredeti szó, utótagja pedig újabb orosz kölcsönszó.

5. Eredményeink tehát a következők:

Szërszám szavunk mellérendelő összetétel; elemei az eredetileg 'rend, sor' jelentésű *szër* és a 'mennyiség' jelentésű *szám* szó. Eredetileg ez az összetétel is csak két különálló szónak kötőszó nélküli kapcsolata volt, de idővel az állandó kapcsolatból igazi (magyarázó) összetétel lett.

A *szërszám* szó két tagja a következő jelentésfejlődésen ment keresztül:

A) *szër* a) 'sor, rend' → b) 'csoport, közösség, fajta' → c) 'ezekhez tartozó ember vagy holmi' → d) (a személyekhez vagy tárgyakhoz tartozó holmi:) 'felszerelés, szerszám, eszköz';

B) *szám* a) 'numerus; mennyiség' → b) 'csoport, közösség'.

A *szërszám* szó használata négy kört mutat; ez az alább felsorolt négy jelentéskör egyben a jelentésfejlődésnek egy-egy fázisát jelzi. E fázisok nemcsak a nyelvtörténetből mutathatók ki, hanem (a 4. alatt említett jelentés kivételével) ma is — legalább egyes szólásokban — megőrződtek.

1. A *szër* és a *szám* eredeti jelentésében párhuzamos elemekből álló szólást alkot; a két képzet egyenlőrangú, egyforma erejű; *szërbe-számba szed* v. *vesz* a. m. 'sorba és számba szed', ill. 'sorba, rendbe szed és számba vesz'.

2. A *szër* képzete háttérbe szorul, a *szám* képzete dominál: *se szere* — *se száma*.

3. A *szër* jelentése ('sor, rend' →) 'csoport, közösség, fajta' → 'ezekhez tartozó ember vagy holmi', a *szám* jelentése is ('mennyiség' →) 'csoport, közösség, fajta'; a két képzet egyenlőrangú, egyforma erejű: *szerszámos katona* (= 'a kapitány szeréhez-számához, azaz csoportjához tartozó katona'), *fű-szer-szám* (eredetibb használatában 'a füvek fajtájához, csoportjába tartozó izesítő fű, holmi').

4. A *szër* jelentése ('csoporthoz, fajtához tartozó holmi' →) 'felszerelés, szerszám, eszköz'; a *szám* ('fajta') jelentése elhomályosodik, a 'felszerelés, szerszám, eszköz' jelentésű *szër* képzete dominál: *ágy szere-száma*, *ló szere-száma*, majd ezekből igazi összetétel válik: *ágy-szërszám*, *ló-szërszám*.

¹⁰ Ödöngő Ábel arra való hivatkozással, hogy a kapitány *s z e r* ének, vagyis azoknak, akik a kapitány szeréhez tartoztak („sub suo ordine“, „unter seinem Sattel“), a *s z á m* a is meg volt állapítva („a mustra-lajstromok sokszor a *szer*nek a *számát* is adják“ MNy. 10:443), lehetségesnek tartja, hogy „ez a magyar mondás: *se szeri, se száma* a magyar katonai életből való.“ Szólásunk azonban — mint láttuk — ettől a katonai vonatkozású kifejezéstől független.

Az 1. és 2. alatt felsorolt szólások egy csoportot (I.) alkotnak. Ezekben a *szër* és a *szám* eredeti jelentésében használatos. Ezekből a szólásokból nem is lett összetétel, ezek mindig megmaradtak rokonjelentésű egyenlőrangú mondatrészek kötőszónélküli kapcsolatainak. A 3. és 4. csoport ismét együvé tartozik. (II.) Itt a két elem az eredetibb jelentésből fejlődött újabb jelentésben szerepel. Ezek lassanként igazi összetétellé forrtak egybe és jelentésükben teljesen elkülönültek az I. főcsoportnak — még ma is élő — mellérendelt, kötőszónélküli kapcsolataitól.

Mindkét főcsoportban (I. és II.) először rokon, sőt azonos jelentésben használatos a két elem (1. és 3. csoport), a fejlődés folyamán az egyik elem háttérbe szorul és lassanként csupán a másik szó nyomatékosítására szolgáló parallel, szinoním elem szerepét tölti be.

A jelentésfejlődésnek valóban bonyolultabb menetével van tehát itt dolgunk. Simonyi és Munkácsi magyarázata nem elégíthetett ki bennünket, mert ők a *szerszám* kapcsolatnak valamennyi használatára egyetlen közös magyarázatot kerestek. Magam is ilyen úton indultam el először: egységes magyarázatot kerestem és — csak hosszú kerülővel jutottam el az itt adott magyarázatunkhoz: előbb egy a mongolban is meglévő török szóban, majd pedig egy a csuvasba is átment finnugor szóban véltem összetételünk második tagját felismerni és csak ezeknek a kísérleteknek a megghiúsulása után győződtem meg arról, hogy összetételünket a magyarból kell és lehet is megfejteni.

6. Befejezésül még egy feltűnő körülményre kell rámutatnunk. A csuvasban, tehát abban a nyelvben, melynek őseiből a magyar *szám* szó való, olyan összetételt találunk, amely egészen hasonló elemekből áll, mint magyar *szerszám* szavunk, és jelentése is egyezik magyar szavunkkal. Mészáros csuvas szövegeiben (a 478. lapon) ezt a mondatot találjuk: *kāšker xerāñibē imā sūmā šuk kārā* 'a farkas ijedtében úgy ment, hogy se szere se módja'. A kaz. *im*, alt. *äm*, szag. *em* stb. jelentése 'die Medizin, das Heilmittel (alt.); ein Sympathiemittel... (szag.); ein Sympathiemittel, Heilmittel (kirk.); ein Volksmittel, Sympathiemittel' (Rádl. 1:944, 945, 1571), a csuv. *im* jelentése Paasonen szerint 'orvosság', Ašmarin szerint 'gyógyítás, gyógyulás'. A szó eredeti jelentése 'szer; szerszám' (az utóbbira vonatkozólag vö. Kāšy. *äm* '1. Heilmittel;... 2. cunnus' és *szër-szám* 'membrum virile' NySz. MTsz. Csűry, 'cunnus' OklSz.). Mészáros *imā sūmā [šuk]* kifejezése tehát szószerint a. m. 'szere száma [nincs]'. Ez az összetétel Ašmarin Thesaurusában is megvan (3:118): *im-sum* 'számítás, számadás, számolás', pl. *unta šāšisem imā-suma te šuk* 'ott egér megszámlálhatatlan (számtalan, megszámlálhatatlanul sok) van', azaz: 'se szeri — se száma'; éppígy *imsər-sumsər* ua. (l. fentebb), pl. *un ukša imsər-sumsər* 'az ő pénze megszámlálhatatlanul sok'. De ugyanez az *imsər-sumsər* azt is jelentheti, hogy 'rendetlen, az illendőséget meg nem tartó'. (Vö. még *im-jum* 'gyógyító varázsigék' (Paas.), Ašmarin szerint a

szó 'orvosságot' is jelent; Aš n. *imə-jômə te šók* 'rendetlenségben lévő' (116, 117), *imsər-jomsər* 'rendetlenségben lévő, szokatlan, rendkívüli': *vəl imsər-jumsər xitə šin pulnə* 'ő rendkívül fősvény ember volt' uo. 117.)

Mindenképpen feltűnő, hogy a csuvas szólás, amely szintén 'szer' és 'szám' elemekből alakult, ugyanolyan jelentésben használatos, mint a magyar *szere-száma* (az 1. és 2. csoportban), holott a csuvas 'szer' jelentésű szó egészen más alapjelentésű szó, mint a magyar *szēr* szó. Azonban addig, míg a csuvas szólás történetét közelebből nem ismerjük, nem foglalkozhatunk a csuvas szólás tanulásaival, és be kell érniünk azokkal az eredményekkel, amelyekre a *szërszám* kapcsolatra vonatkozólag a magyar nyelvtörténet segítségével sikerült jutnunk. A magyar nyelvtörténet adatai pedig teljesen tisztázták *szërszám* szavunknak az eredetét.

SZEGFÜSZÍN SZAVUNK JELENTÉSE ÉS SZÍNJELENTŐ SZÖG SZAVUNK EREDETE.

Írta: Erdődi József.

A magyar nyelv színjelentő *szög* ~ *szég* szavát Simonyi Zsigmond a 'Nagel' jelentésű *szög* ~ *szég* szóval vélte azonosnak. Szerinte u. i. ez volna az elő- ill. utótagja az összetett *szégfü* ill. *szégfűszeg* fűszernévnek. Mivel pedig ennek barna színe van, ezért az összetételből egy 'barna' jelentésű *szég* ~ *szög* szó vált volna ki. Simonyi szerint a «fűszerül használt *szégfűszeg* ép oly alkalmas volt bizonyos barna szín jelölésére, mint például a gesztenye a gesztenyeszínű hajéra».¹ Két 16. sz-i példát idéz bizonyítékul: «Vnam subam mardurinam damascenam Coloris Cario-phiffi (olv. caryophilli): egy *zekfew* kamoka nesth subat» (KMNy. II. b. 210., 1570-ből) és «az atlacz selymet *szegfűszünt*» (Nádasdy F. csal. lev. 29.).

Véleményem szerint a *szög* szó más színt jelöl, mint a *szegfü* szó, és ezek a szavak különböző eredetűek. Vizsgáljuk meg előbb a *szegfü* szó jelentését és történetét.

A Simonyi-idézte két példában nem a *szegfűszeg*-fűszerről elnevezett színről van szó, hanem arról a színről, mely a *szegfüvirágról* kapta nevét. Az OklSz. adatai pontosan megadják a *szegfűszín* milyenségét. Pl. quinta vestis ex purpura *zegfyzyn* (1528). A középkori hazai latin *purpura* szó jelentése skarlát-szín'.² Más példák: *pannum purpyan coloris zewkfyzyn* (1524), *tunica purpyan coloris Zegfy zyn*. A latin *purpya* szó jelentése viszont 'bíborszín'. Így tehát Simonyi állítása, hogy a *szegfűszín* barna színt jelöl és ezért a barna színű *szegfűszeg* nevéből veszi eredetét, téves.

¹ Simonyi: Magyar nyelv. I. kötet 195—196, II. köt. 192, Nyr 25:409 jegyzet és Nyr 39:315 jegyzet.

² Bartal: Glossarium mediae et infimae latinitatis; M.A. és PPB.

Alaktanilag is elfogadhatatlan Simonyi származtatása. A *szegfűszin* alak megrövidülhetett volna *szegfű* alakká v. ö. *gesztenyeszin* > *gesztenye*, *violaszin* > *viola*, de semmiesetre sem *szegszinné*.

Végül a művelődéstörténet is ellentmond Simonyinak. Ennek bizonyítása céljából vizsgáljuk meg előbb a *szekfű* nevű növény történetét. Ezt a virágot először a 13. sz. végén említi egy francia legenda,³ és az is ismeretes, hogy Olaszországban dísznövényként a renaissance idején terjedt el. Innen jöhetett hozzánk, de kultiválása eredhet nálunk is, az olaszoknál is közös forrásból: mindkét nép a virágkedvelő és kertészkedő törököktől vehette át. Nálunk a virág nevének első feljegyzése a schlagli szójegyzékben található: 855. *zegfiw*, 15. sz. eleje. Későbbi szójegyzékeinkben is előfordul a kerti és a vadszekfű jelölésére, pl. Szikszai Fabricius 19. *szök fű* = *garyophillum*, *vadszekfű* = *lychnis sylvestris*, 28. *vad szök fű* = *seseli*; Gyöngyösi szótártör. 3971. *zekfű* = *cariopholus*; v. ö. még a Csűry-közölte adatot a 15. sz. végéről (MNY. 21:141) és l. OklSz. A 15. sz. előtti időből nincs adatunk.

A török hódítás előtt és a török hódoltság idején a *török szegfű* terjedt el kertjeinkben, sőt ezt a virágot tulipán- és nácisztársával egyetemben magyar főurak közvetítették Nyugat felé.⁴ A mediterrán és a török szegfű tehát Délről ill. Keletről került hozzánk. Mindkettő piros színű volt és ebben az időben, a hódoltság korában terjedt el annyira, hogy színnévadóvá vált. Főuraink egykori levelezése mutatja, hogy török rabokat bocsátottak szabadon virágokért, és ezen virágok közt ott szerepel a *szekfűvirág* is. Eleinte tehát ritka lehetett, és mivel ilyen, értékes volt. De mikor az élénk 16. sz-i virágkultusz és botanizálási láz útján a *szekfű* elterjedt, élénk bíbor színével kapcsolatban keletkezett a *szegfűszin* kifejezés. Mert ismeretlen vagy ritkán előforduló virágról (tárgyról) színeket elnevezni nem lehet. A tapasztalat bizonyítja, hogy a színeket és szagokat tárgyakhoz szoktuk rögzíteni, mert emlékképeik gyöngék lévén, azokat tárgytól elvonatkoztatva felidézni nem tudjuk. Csak a kultúra magasabb fokán válnak ki az absztrakt szín-, szag- és számképzetek, de a jelölések etimológiai vizsgálata bebizonyítja, hogy legrégebben tárgyakhoz kapcsolódtak.

A szavak mellé odaállíthatjuk tanuként a festőművészetet is, mert modern virágként látjuk a szegfűt Jan von Eyck «Férfi a szegfűvel» c. képén (1430—1440 között) és ifj. Hans Holbein «Kaufmann Georg Gisse im Stahlhof in London» c. képén és «Simon George aus Cornwall» képén is szegfű szerepel, méghozzá az elsőn vázában 3 vörös szegfű látható, a másodikban az ábrá-

³ Rapaics Raymund: A magyarság virágai. Bp. 1932. 174. kk.

⁴ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Bp. 1915. I:165, II:216 k., III:382.

zolt nemes tart kezében *piros szegfűt*.^{a.)} Mindez azt bizonyítja, hogy a szegfűnek két divatkorszaka lehetett: egyik a keresztes háború idején (IX. Lajos francia hadjáratakor) és ekkor gyógyító-virágként szerepelt. Az a szerepe, mint nálunk Szent László fűvének és fellelésének körülményei azonosak a nyugati és a Szent Lászlóról szóló mondákban. A második szegfűdivat korszakban, a 15. sz. közepe táján, török forrásból indult hódító útjára a szegfű, egész pontosan a *piros szegfű* és került Nyugat-Európába. A magyar virágkertészetnek feltétlenül nagy szerepe van elterjesztésében, így a piros szegfűt a magyarok közvetítésével Nyugatra került tulipán és nárcisz mellé helyezhetjük. Nyugati karrierje fényes volt, mert a vitézség szimbolumává lett a nagy Condé hadseregében, evvel mentek a francia arisztokraták a verpadra, ezt hordták Boulanger tábornok revanche-kívánó hívei, ez volt a szocialisták virága, ezt a virágot kapta szerelmesétől a spanyol torero a bikát legyőzvé.

A piros szegfű kizárólagos voltának bizonyítéka lehet — erre a korra vonatkozólag — a 16. sz.-i magyar *szegfűszín* 'piros' elnevezés mellett az angol *pink* szó, mely egyformán jelöli a piros színt és a Dél-Európából származó piros szegfűt.^{b.)} Az elnevezés azonossága azonos magyar és angol művelődési körülményekre utal: tehát a piros szegfű volt mindkét országban a divatos virág.

Így a 'bíborpiros, élénk piros' jelentésű szegfűszín *elnevezés* nem keletkezhetett csak a 16. sz. folyamán, mert a *szegfűvirág* legkorábban a 14. sz. folyamán vagy később jutott el hazánkba, és szélesebb körökben csak később terjedt el haladva a «Kulturgut» lefelé vivő útján. A 'barna' jelentésű *szög* ~ *szég* szó ellenben a 13. sz. végén is előfordul, mikor a *szegfűt* nálunk nem is ismerték. Nem lehet tehát kapcsolat a színjelentő *szög* szó és a *szegfűvirág* közt.

Kérdezhetnők: miért nevezik ezt a virágot szegfűnek, ámbátor semmi köze sincs a szeg 'Nagel' szóhoz. A barok költészet segít itt munkánkban és Chaucer angol költő verse fölfed előttünk konyhatitkokat, melyek révén kiderül, hogy a szegfűvirágot borba, sörbe és más italokba belefőzték (az ily italt nálunk *szegfűel*-nek mondták).

Chaucer füzi versbe e receptet:

«Find many a clove gilofre
To put in ale.»

«Sok sörbefőzhető szegfűvirág»-ról dalol Chaucer, Gerard angol író pedig már szegfűbefőtről beszél és dicséri azt: «the conserve made of the flowers with sugar is exceeding cordiale» etc.^{c.)}

a.) Ludwig Reinhardt: Kulturgeschichte der Nutzpflanzen. Die Erde und die Kultur. IV. 2. München, 1911. 517—518. o.

b.) Encyclopaedia Britannica 11. kiad. a *pink* szónál.

c.) Prior: Popular Names of British Plants, id. Encyclopaedia Britannica a *gilliflower* szó alatt. L. még a *carnation* szót.

Rapaics Raymund d.) is fűszerként felhasználásnak tulajdonítja a szegfű, szegfű(szeg) névkettősséget, de bizonyító adatokat nem említ. Azonban a szegfűvirág és szegfűszeg közös aromikus szagáról más forrás is megemlékezik. Reinhardt e.) szerint «Ursprünglich bezeichnete man damit die Gewurznägelein... und als die Blume auss dem Orient bei uns eingeführt wurde, übertrug man diesen Namen auf die ähnliche Nagelgestalt und nicht minder aromatischen Geruch aufweisende Blütenpflanze».

Azt, hogy a szegfűvirág elnevezésében a szegfűszeg szagának és fűszerességének, tehát e két növény valamely közös tulajdonságának szerepe volt, mutatja azon körülmény, hogy az európai nyelvekben e két növényt közös szóval jelölik. Így a következő nyelvekben: régi magyar *szegfű*, német *Nelke* ~ *Nägelein*, francia *clou de girofle*, *girofle* 'szegfűszeg': *giroflé* 'szegfű' (< angol *gillyflower*), olasz *garofano* ~ *garofalo* 'szegfű, szegfűszeg, szegfűbors': *chiodo di garofano* 'szegfűszeg', spanyol *clavel*, katalán *clavellina*, angol *cloves* (< francia *clou*), orosz *gvozdgyika* 'szegfű, szegfűszeg', lengyel *gvozdgyik*, stb.

Azonban a 13. sz.-tól előforduló 'barna' jelentésű *szög* ~ *szög* szó még mindig származhatnék a Simonyi-föltételezte módon a fűszert jelentő *szegfűszeg* szóból. Vizsgáljuk meg tehát ennek is a lehetőségét.

A *szegfűszeg* nevű fűszer a Molukki-szigeteken található *Eugenia caryophyllata* fa szárított virágbimbója. E fűszert a rómaiak nem ismerték, a latin *caryophyllum* szó jelentése 'Nußblatt'. A görög szó sem ezt a fűszert jelentette. Mindkét fűszernév sémi eredetű⁵ és később a szegfűszeget jelentette. Egyesek szerint már Kr. u. a 6. sz.-ban ismeretes volt Európában,⁶ mások egész későre teszik Európába kerülését. Az egyik forrás szerint csak a portugál hódítások idején került Európába.⁷ Tény, hogy a mai román nyelvekben található alakok, hangtanilag nem a klasszikus ill. vulgáris latin nyelvi alakok közvetlen folytatásai, hanem a középkori latin alakokból származnak (francia *girofle*, olasz *garofano*). Megállapíthatjuk azt is, hogy a germánok sem ismerték, Északra is csak később kerülhetett.⁸ Mivel a szegfűszeg egyes darabjait a déli nyelvekben alakjuk után, melynek a szeghez való hasonlóságát már Paulos Aeginatos, 7. sz.-beli alexandriai orvos kiemelte, a *szög* 'Nagel' szóval jelölik (v. ö. francia *clou de girofle* 'szegfűszeg'), valószínű, hogy az arabok előbb a déli népekkel ismertet-

d.) A magyarság virágai.

e.) Ludwig Reinhardt: Kulturgesch. d. Nutzpflanzen. Bd. IV. 2. Hälfte. 519. o.

⁵ Löw: Pflanzennamen 355. V. ö. arab *garanful*. Idézi Schrader: Reallexikon d. indog. Altertumskunde. Meyer: Türk. Studien I:31 szerint szanszkrit eredetűek mind a fenti, mind a török alakok. Ez nem hihető.

⁶ Flückiger-Hanburg: Histoire des drogues I:498.

⁷ De Candolle: Termesztett növényeink eredete. Bp. 1899. p. 177.

⁸ J. Hoops: Waldbäume und Kulturpflanzen, 1905. Nem ismeri, v. ö. pp. 297, 569, 603 és Hoops: Reallexikon s. v. Gewürz.

ték meg e fűszert, a déli népektől került aztán a németekhez. Feltehetjük, hogy az északi kikötővárosok hozták a fűszert, még pedig a 12. sz. után. U. i. az alnémet nyelvben a *negelkin* \sim *negelken* szóval, mely a 'Nagel' szó diminutivuma, jelölik e fűszert. A szót és a fűszert átvette a középfelnémet nyelv, hol szabályos syncopálással keletkezett a mai német *Nelke* alak, mely a fűszer és a szegfűvirág neve.⁹ (Ezenkívül még *Nägelchen* és *Nägelein* felnémet szók is használatosak a *caryophyllus aromaticus* jelölésére.)

A német jelölés mutatja a magyar *szegfű* > *szegfűszeg* szó eredetét. Magyarországra a német kereskedők hozták be a szegfűszéget a köménnyel és a gyömbérrel egyetemben. A magyarok a fűszert átvéve lefordították német nevét és a *szeg* szóhoz hozzájárult a *fű* szó, mint más fűszerneműeknél: *teafű*, *székfű*. Így keletkezett a R. *szegfű* 'Gewürznelke' alak. A fűszer maga először gyógyszerként a Pray-kódexben szerepel, de itt latin szóval jelölik. Ekkor még nem lehetett széles körben ismeretes, és éppen ritkasága miatt volt nagyon értékes, és mint ilyen gyógyhatású. Értékmérőnek is használták, hiszen a primitív közlekedési és szállítási eszközök korában a fűszerek drágák voltak. Még ma is mondjuk, *drága mint a bors*. Mennyire mondhatták ezt a szegfűszegre a középkorban. Viszont, ha a szegfűszéget nem ismerték széltében-hosszában, nem is válhatott színnévadóvá.

Ezenkívül a fűszer neve *szeg* alakban nem is fordul elő, csak *szekfű*ként emlegetik a régi források: *szek fű* és *szekfües bor*. Gyöngyösi szótártör. *szekfwel* 'apozima, aqua cocta cum variis condimentis'. Ilyen összetétel, mint **szegszin* 'szegfűszegszínű' a régiségben tehát elő sem fordulhatott, nem létező alakból tehát nem rövidülhetett le a Simonyi-tervezte *szeg* 'szegfűszegszínű' szó. Teljes bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy ez a származtatás helytelen, amint ezt már R. Prikkel Marián is sejtette.¹⁰ Csak-hogy ő a helytelen etimológia helyébe még helytelenebbet adott, ő a magyar *szenny* szóra és ennek finnugor megfelelőire gondolt (vogÉ. *sēmel* 'schwarz', vogK. *simil* 'Rost, osztják B. *samī* 'Rost' stb.) Származtatását hangtanilag nem is tudta megalapozni.

Véleményem szerint a 'barna' jelentésű *szög* szó a *szőke* szó családjába tartozik.

Jelentés szempontjából figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a színjelölő szavak jelentése — éppen későbbi absztrakt voltuknál fogva, mikor már hangalakjuk nem mutat a színadó tárgyra — nagyon ingadozó. Több esetben ugyanis megfigyelhetjük, hogy a szívárvány színskálájának megfelelően az egyes színeket jelölő szavak jelentése áttekint, mintegy átcsúszik, a szom-

⁹ V. ö. Schrader id. m. *Nelke* és *Gewürz* alatt; Paul: *Deutsches Wb*³ *Nelke* alatt.

¹⁰ Nyr 26:411.

szédos színekre is. Így jelölhet a *kék* kéket, zöldet, szürkét. Sárgának mondunk fehérbe és vörösbe hajló színeket. Így jelölt a mi szög szavunk is barnát, sötétbarnát, gesztenyebarnát és volt szög-sárga 'sötét sárga', *barnaszög*, *fejérszög*, *feketeszög*.¹¹ Talán helytelenül róttá meg a Nyr. szerkesztője Kazinczyt, mert ő a szög szónak 'sárga, szőke' jelentést tulajdonított. Ilyen jelentéseltolódás lehetőségét éppen a szög szóhoz tartozó *sző*:*szőke* szavak mutatják. A *szőrigó* szó jelentése 'sárga rigó' (Beke Nyr. 40:354, Gombocz MNy. 4:179), de *szőnye* jelentése 'szürkésfehér' (Székelyföld, MTsz.).

Ismeretes, hogy a mai *szőke* és a N. *szőnye* szavakban a *-ke*, valamint a *-ny* és az *-e* kicsinyítő képzők. E szavak alapszava a 'szőke, sárga' jelentésű *sző*, mely ránk a *szőrigó* összetétel és a *Sződemeter*,¹² *Szészárma*¹³ 'Weisshorn' hn. előtagjában marad fenn. (A *sző* szóból való származékok talán még *Szőc*, *Szőce* és *Sződ* hn-ek is.) De az OklSz. a *sző* önálló használatára is idéz példákat. Az OklSz-beli régi magyar *szēi* (1290) alakból keletkezett előbb az *ē* hang labializálódásával a **szői* alak, aztán a közismert *ői* > *ő* változással a *sző* alak. Ezen szavunkhoz finnugor eredetű denominális *-g* képző is járult (v.ö. *jó*: *jog* ~ *jóg*, *bal*: *balog*, *úr*: *üreg*, Wichmann MNy. 8:324; *al*: *Olug* > *Alag* 'alsó', Szinnyi NyHas.⁵:90, *Szőreg*, Pais, MNy. 26:357, *Enying* EtSz. 1567-68. *láng*, Knöpfler Nyr. 65:158, *felleg*, *horog*, *kéreg*, *lovag* stb.)¹⁴ A *szői* alapszó *-g* képzős származéka tehát **szőig* volt. Tudjuk, hogy az *ēi* kettőshangzóból (*ői* fokon át) legtöbb esetben szabályszerűen *ő* hang keletkezett, azonban Horger Antal rámutatott¹⁵ olyan esetekre is, midőn a gyöngülő kettőshangzónak csökkentett nyomatékú része mássalhangzó előtt nyomtalanul eltűnt és a kettőshangzó teljes nyomatékú része változatlanul rövid maradt. Így keletkezett pl. az anonymusi *souyou* (olv. *šoujou*) szóból a mai *Sajó* folyónév. Ilyen hangfejlődésen alapul az anonymusi *heuyou*- (olv. *hēiyou*)-ból származó *Hejő* folyónév, mely a gyakrabban használt *Héjő* párja. Számos más esetben is ezzel a hangtörvénnyel okolhatunk meg rövid magánhangzókat, midőn kettőshangzóból származó hosszú magánhangzót váránk. Pl. *tēi*: *tē-sz*, de v. ö. *tevő*; *hi*: *hi-deg*, de *hives*; *ki*: *kin* > *kinn*, de *kivül*; vogul *nuxs*: m. **nuus* > *nyusz* > *nyuszt*. Ugyanúgy tűnhetett el a **szőig* alak kettőshangzójának csökkentett nyomatékú része is és keletkezhetett a *szög* alak.

Ezen alak mellett azonban a magyar nyelvben *szüg* alak is előfordul. Ennek magyarázatában persze az eredetibb **szüig* alakból kell kiindulnunk, melyből a fenti hangfejlődés folyamán a magyar

¹¹ Simonyi Nyr 35:109.

¹² Marianovics Milán Nyr 43:17.

¹³ Melich NyK 35:118 k.

¹⁴ Az adatok összeállításában Horger Antal dr. professzor úr volt szíves segíteni.

¹⁵ MNy 23:497.

nyelv írásbeliségének korszaka előtt **szig* alak keletkezett, v. ö. **kiji-* : *kin*; *siji-* : *si-kít* (*siv ít*), szl. *pivnica* > magy. *pince*. A **szig* szó *i* hangja később labializálódott, s így jött létre a magyar nyelvterület egy részén a *R szüg* alak. Vagy ebből, vagy a *szég* alakból keletkezett a későbbi *szög* alak. Ennek a *szög* 'barna' szónak most fülünk hallatára változik meg a jelentése. A beszélők tudatában e szó a 'Nagel' jelentésű *szög* szóval asszociálódik. Így ma a *szöghaj* szót hallva, sokan nem a 'barna', hanem a 'Nagel' jelentésre gondolnak és náluk a *szöghaj* összetétel 'sima haj, egyenes haj' jelentésű.

A *szög* 'barna' szó tehát nézetem szerint a *sző* 'szőke' szó családjába tartozik, ennek továbbképzett alakja, mint a *szőke* és a *szőnye* származékok. E szóval semmi kapcsolatban sincs a *szegfűszin* szó, mely a szegfűvirágtól vette nevét.

A MAGYAR NYELV TÖRÖK ELEMEIT TÁRGYAZÓ MUNKA TERVRAJZA.

Írta : Munkácsi Bernát.

A M. T. Akadémia 1900-ban a következő feladat megoldására hirdetett pályázatot: «Kíváncsít a magyar nyelv török elemeit tárgyzó munkának tervrajza valamely kidolgozott fejezet kíséretében». Erre a jutalomtétellel Munkácsi Bernát és Kúnos Ignác együttesen nyújtották be pályázatukat 1901 szeptember 28-án. A két pályázó úgy akart megosztani a munkán, hogy Munkácsi a magyar nyelv régi török elemeinek, Kúnos az újabb török elemek feldolgozására és az evvel kapcsolatos munkálatokra vállalkozik. A pályázat mellett Munkácsi részletes tervet dolgozott ki, amelyben kifejti, hogyan akarja ő ezt a feladatot megoldani. A pályázatot megbízás nem követte. Noha 36 év múlt el a tervrajz kidolgozása óta és ez idő alatt nagyon sok történt a magyar nyelv török elemeinek felkutatása és feldolgozása terén, mégis érdekesnek tartjuk ezt a dolgot közölni.

B. J.

*

I. A magyar—török elemek kutatásának története.

Bevezetés. — Toppeltin Lőrinc (1762). — Kollár Ádám (1763). — Fischer Joh. Eberhard (1768). — Kalmár György (1770). — Pray György (1774). — Cornides (1778). — Jenisch (1780). — Veszprémi Istv. (1787). — Decsi Sámuel (1789). — Beregszászi (1794—6). — Gyarmathi (1799). — Révai (1806). — Sándor István. — Fessler (1815). — Dankovszky (1826). — Erdélyi József (1826). — Körösi Csoma S. (1832). — Gabelentz (magyar-mandzsú hasonlítás; 1832). — Pecz Leopold (1833). — Besse Ján. (1838). — Horvát István (1833). — Schott—Castrén—Jerney (1851). — Hunfalvy—Budenz—Vámbéry. — Az ugor török háború. — Újabb írók. Magyar-mongol hasonlítás: Fogarasi. — Bálint Gábor. Függelék: Írásjegyek. — Források.

II. A magyar nyelv régi török elemei.

Az egyes szók tüzetes tárgyalása a mellékelt mutatóvány rendszerében. — A fejtegetésekhez minden egyes szónál még az illető szó magyarázatának története csatlakozik rövid repertoriumszerű jegyzetben. Függelék: *Tulajdonnevek*: 1. népnevek (pl. *besenyő*, *oros*, *kazár*, *székely*, *böszörmény*, *kún* stb.); 2. régi magyar, *kún* és *besenyő* személynevek; 3. helynevek különösen a történetileg igazolt *kún*, *besenyő*, *kazár* s *székely* telepekről. Ezeknél a tulajdonnév törökségének kritériumai: a) az illető név *kún* v. *besenyő* voltát igazoló történeti adat; b) a magyarázandó név előfordulása a török hely, illetve személy- (különösen történeti) nevek közt; c) alkalmas jelentés mellett a hangtani egyezés valamely török köznévvvel.

III. Hangtani összefoglalás.

Az összes hangmegfelelések rendszeres tárgyalása s megokolása a török nyelvjárások hangsajátságai, illetve a magyar nyelvtörténet alapján. Kiinduláspontul a magyar alak szolgál, tehát pl. a magyar *a* megfelelői:

A) Az első szótagban:

1. tör. *a*: *alma* = t. *alma*; *karó* = t. *kazuk* stb.

2. tör. *o*: *kancsó* = t. *končak*, *oroszlán* = t. *arışlan*, *bojtorján* = t. *ballıryan* stb. — Mikép magyarázható?

B) A második s következő zárt szótagokban:

1. tör. *a*: *bicsak* = t. *bıçak*, *kalpag* = t. *kalpak*, *áltat* = t. *aldat-gomolyag* = t. *kumalak* stb.

C) A nyílt végszótagban:

1. tör. *a*: *béka* = t. *baka*, *bika* = t. *buga*, *boza* = t. *buza*, *torma* = t. *torma*, *sima*: t. *şema* stb.

2. tör. *-ak*: *csipa* = t. *čapak*, *bóda* = t. *baldak*, *buga* = t. *bugak* stb. — Magyarázat.

3. tör. *-aj*: *búza* = t. *boydaj*, *baka* = t. *bakaj* stb.

Az ily rendszerű hangtani tárgyalás befejeztével a megfordított irányú kimutatás következik, vagyis hogy a köztörök hangoknak minő magyar megfelelői vannak. Áttekinthető összeállítás utalva az előbbi tárgyalásokra.

IV. A régi török jövevényszók rétegei.

A hangtani megfelelések csoportosítása s egybevetése a mai török nyelvjárásokkal; ezek alapján annak megállapítása, hogy a régi magyar jövevényszókban hány különböző török nyelvjárás hatása jelentkezik.

V. A régi török nyelvi hatások kora és területe.

Az első pontra vonatkozólag l. különösen «A török műveltségátadás kora» c. értekezésemet. A területet illetőleg az efféle műveltségszók összegezése, mint *tenger*, *oroszlán*, *teve*, *szőlő*, *bor*, *búza*, *bors*, *borsó* stb. szolgáltatnak általános útmutatást, melyet egybevetve a történet s különösen a történeti földrajz tanulságaival (pl. avval, hogy hol állott *Madžar* városa s hol 'Ovoγουρις) elég pontos meghatározást kaphatunk.

VI. Történeti igazolás.

Kifejtése a következő tételeknek (l. előmunkálatkép a fent idézett értekezést): 1. A bizánci írók *turkoknak*, a szlávok s utánuk a nyugat-európai népek *hunugur*, *unugur* (szl. ongyr) néven nevezik a magyarokat, melyekkel szemben a keleti írók ismerik az ő saját nemzeti *madžar* nevüket. Leghitelesebb pedig az utóbbiak tudomása; mert ők közvetlen érintkezésből ismerték a népet, míg a szlávok és bizánciak a közből esett kazár és bolgár birodalmak miatt csak távolról, hírből-hallásból. 2. Éppen-séggel nincs semmi bizonyosság arra, hogy a magyarok valaha *hunuguroknak*, vagy *turkoknak* tudták volna magukat, sőt a *hunugur* névnek nyoma sincs a történeti hagyományokban, vagy a földrajzi és személynévokban, holott ezek megőrizték emlékét az egykori kazár, besenyő, sőt jász-alán érintkezésnek is.

3. Ezt az ellentétet csak avval magyarázhatjuk, hogy a magyarok ezekkel ethnikai, esetleg még ehhez politikai kapcsolatban (szövetségben, hódoltságban) is állottak s minthogy külső megjelenésük is egynemű volt, a távolabbi népek épúgy alkalmazták rájuk az ismertebb *turk* és *hunugur* nevet, mint a nyugati írók később a hunok és avarok nevét.

4. Ez a hunugur nép pedig, mellyel az európai népek a magyarokat azonosították, mint összetételes neve mutatja, egyik ága volt a «mind számra, mind hadigyakorlatra nézve igen hatalmas 'Οὔρπ népnek, melynek lakóhelyeit Theophylaktosz Szimokatta (VI. sz.) a «Fekete Til' (= *Itil*), vagyis Volga vidékén tudja, s melyet Menander Protektor is említ Οὔρορ néven a Δαίχ (= Jajik, Ural) és Αττίλα (= Volga) folyók közt. Ezen *ugur*-ok nevét alkalmazták az oroszok a XI—V. századokban a magyarokkal rokon vogul-osztják népre s ez ismerhető föl a hun-ugur módjára szerkesztett *sar-agur*, *ut-igur* (v. *utur-gur*), *kut-igur* (v. *kuir-igur*), *bitt-ugor*, *ultzin-gur* stb. népnevekben, melyek egyszersmind azt igazolják, hogy az *ugur* v. *ogor* név több néptörzsnek volt összefoglaló neve, tehát épúgy, mint a *turk*, *germán*, *szláv* stb.

5. Fajára és nyelvére nézve ez a *hunugur* nép török volt, amint kitetszik abból:

a) hogy a bizánciak helyette a magyarokra a Τουρκοι nevet alkalmazták;

b) hogy a hunugurokat bizánci írók 'Ονογουνδοῦρ néven is említik, mely névnek változata pedig Chorenei Mózesnél (V. sz.) *vgendur*. Fölismerhető pedig e név végzetében a török *-lar*, *-lor* többes képzőnek szabályszerű elváltozása (v. ö. jakut *doγor* «társ»: plur. *doγot-tor*; altaji *aγ* «vadállat»: plur. *aγdar*), vagyis hogy *onogundur* = *onogor-dor*;

c) hogy Konstantinosz Porphyrog. szerint a *bolgárok* az *onogundurok* közül váltak ki, a török-bolgár nyelv fönmaradt emlékei pedig csuvas jellegű törökséget mutatnak;

d) hogy evvel egybehangzólag éppen a csuvaszt jellemző *z—r* hangváltozással viszonylik az összefoglaló *ugur* népnév a szintén több török törzsre alkalmazott *oguz* névhez.

6. Mivel pedig e *z—r* hangváltozást, kapcsolatosan más csuvas jellegű hangeltérésekkel, a magyar nyelv régi török elemeiben is tapasztaljuk,

nyilvánvaló az előbbieik számbavételével, hogy az a törökség, melynek nyelvi hatása csuvas hangsajátságokkal a magyarban mutatkozik, a hunugur, vagy általánosabban meghatározva, az ugor volt: az a népközösség tehát, melyből a bolgárok is kiszakadtak, akiknek nyomában vonul a magyarok főtömege, midőn egyik részük Moesia felé tartva ezt meghódította s akiknek szomszédságában találjuk «Magna Hungariát» is, mintha ezt szintén a Közép-Volga vidékére nyomult bolgár törzs magyar kísérete alapította volna. Az etelközi Magyarország határos a dunai Bolgárországgal, a Kámaközi Magyarország pedig a volgamelléki Bolgárországgal: mintha a két irányban egymástól elszakadt bolgár törzsek honalapítása lett volna előműve mind a két földrajzi ponton (a régi politikai kapcsolatból folyólag?) az ugyanazon két irányban egymástól eltért magyar törzsek honalapításának. Ezek a bolgár fajta ugorok nem állottak a műveltség alacsony színvonalán, tőlük valók legrégibb földművelési szavaink (*eke, sarló, szór, búza, árpa, köles, borsó*), tőlük a baromtenyésztés legfontosabb szavai (*bika, ökör, tinó, ünő, disznó* stb.) s ami legjellemzőbb műveltségi fokukra, a *betű* és *ír* szavak. .

7. Négy különös hangsajátsága a magyar-török egyezéseknek, jelesen a hangzóközi *z* — *s* a szókezdő *j* — *sz*-változás, továbbá az első szótag *a*, *u* hangzójának *i* (*é*)-re való változása s a köztörök *-k* szóvég enyészete — a mai török nyelvjárások között együtt csak a *csuvasban* található. Ez a nyelv volna tehát maradványa a régi bolgár fajta ugor nyelvnek, s nevezetes találkozás, hogy a csuvas nép éppen a volgavidéki régi bolgár birodalom területén lakik történeti emlékezet óta. Ugyane csuvas nyelvénl tapasztaljuk azt is, hogy a magyarral egyezőleg néhány oly mongol elem található benne (pl. *kölcsön, hölgy*), mely a többi törökségnek nem közeleltű szava. Egybevág e tény avval a tudósítással, hogy a húnok — kiknek azonosságában a *mongol* földről jött hiungnukkal ma már nem lehet kételkedni — végmaradványaikban Európa keleti határán ép ezen ugorféle népekben, különösen a bolgároknak, enyésztek el. Így értjük meg a magy. *iró* = mongol *ajrak* hangmegfelelést is. melyben egy *mongol* szó *csuvas hangalakulattal* jelentkezik, jeléül annak, hogy a magyarban található mongol elemek nem valamely különös keletázsiai magyar-mongoi érintkezés emlékei, hanem *együtt kerültek a csuvas jellegű török szavakkal ugyancsak az ugorból*, mely e bizonyságok szerint is török és hún (mongol) néptörzseknek volt vegyüléke. Más szóval: Attila népének és nyelvének maradványai ma a magyarban és csuvasban élnek európai földön.

A magyar nyelv régi török és mongol elemeinek főrétege ugor hatás.

8. De ez a török jövevényszók csak egy (magában szintén megoszlott) rétegének a története. Más rétegek más török fajok nyelvi hatására vallanak, amelyeknek kutatásában a történeti adatok világánál főképp a szabir, kazár, besenyő és kún népek vehetők tekintetbe.

IRODALOM.

Zlinszky Aladár: Művészi hangfestés és hangutánzás. (Különnyomat a Budapesti Szemle 1937. évi évfolyamából.)

Alig van a nyelvtudománynak részelemeiben érdekesebb és szélesebb rokonterületekkel érintkező tárgyköre, mint a hangutánzás problémája. Nyelvi és lélektani vonatkozásainak megoldásra váró mozzanataira Rubinyi Mózes (Nyelvtudomány 1913.), magyar nyelvtörténeti szerepének fontosságára Gombocz Zoltán (Magyar Nyelv 1913.) hívta föl a figyelmet irodalmunkban. Zlinszky Aladár az esztétika értékítéleteivel közeledik a kérdéshez: a hangfestés és a hangutánzás művészi megoldásának irodalmi-költői eredményeit vizsgálja.

Fegyelmezett tárgyszeretettel lépésről-lépésre hódítja meg nyelvészeti tanulmányának minden részletét: Először a nyelv eredet és a hangutánzás összefüggésének elméletét hozza értelemközelbe. Megrajzolja a fejlődés vonalát, mint szakadt ki a hangszimbolika tudománya Platon gondolatrendszeréből, mint hullámozott tovább a sztoikusokon és a humanizmuson át Leibniz, Vico, Condillac koráig, hogy azután Herder jóvoltából újabb és teremtebb életre lendüljön. Rámutat termékeny visszhangjára: magyar kapcsolatban csak átmenetileg bizonyult alkotó erőnek, amikor lecsapódott belőle Fogarasi—Czuczor nyelvfilozófiai szómagyarázó módszere; egyetemes szempontból tartósabban hatott, mert lehetővé tette a hangok érzelmi és zenei értékének nyelvészeti felismerését. Ezután Zlinszky a magánhangzók és más-salhangzók hangfestő zeneiségének elemeit mutatja ki egyrészt Heyse művének bírálata, másrészt Wagner zenedrámainak elemzése alapján. Majd a hangutánzás multját tárja föl s európai irodalmi útját vezeti végig: Az onomatopoea az antik költészet égboltja alatt művészi formában jelentkezett; a hu-

manizmus kora a lényeges költői kellékek rangjára emelte. Amikor pedig az európai nemzetek felfedezték nyelvük belső értékét s irodalmi igényeit, olasz, francia s német nyelven is megszólalt. Ez a pillanat az ősnelv kérdésének és a *physei-thesei* nyelvvitájának időpontja Európa irodalmában. A hangutánzó stílusmodort a nyelvbarokk korlátlan jogaihoz juttatta. A klasszicizmus-racionalizmus idegenül állt vele szemben: a «józan okosság» megtagadja, megfosztja polgárjogától. A romantizmus érzelmvilágában a tudatos elvi zeneiség ver hidat hangutánzás és költői törekvés között. A szimbolizmus érzékeny kapcsolatot tart vele. A futurizmus fonákjára fordítja: elpárolgottatja művészi jellegét.

Zlinszky Aladár jelentős tanulmányának minden gondolata és kijelentése mögött ott érezni a modern filológus és finomízlésű esztétikus mértéktartását. Az elméleti történeti áttekintésben csak az ellenőrizhetően fontos tények közlésére szorítkozik, példatárát azonban annál gazdagabban állítja össze. Talán csak az emberiség ősnelvének tárgyalása közben tűnik fel a magyar nyelvtörténeti mozzanatok felemlítésének hiánya. (Az arab nyelvtudósok nem a héber nyelvet, hanem a szír vagy arab nyelvet tartották az emberiség ősnelvének. Goldziher, NyK. 1878. 357. l.). Sehol sem tesz engedményt az egységesen felépített szerkezet rovására: elszigetelt jelenségeket nem említ (Amade László, Csokonai), művészietlen megnyilatkozásokról nem vesz tudomást (Lisznyai: Nyárest). Ellenben tételeinek igazolására felhasználja az európai irodalmak szinte áttekinthetetlen költői anyagából minden jellemző verset, idézetet. Ezzel az átfogó szellemi állománnyal és meggyőző esztétikai szemléletének érvényesítésével biztosít műve számára előkelő helyet tudományos irodalmunkban.

ZSOLDOS JENŐ

Ascher Oszkár: Beszédművészet.
A színpad könyvtára 7. Budapest
1937.

A beszéd, az előadás művészetével foglalkozó magyar irodalom nagyon szegényes. Hevesi Sándortól jelent meg, csaknem 30 évvel ezelőtt két gondosan megírt kisebb könyv: Az előadás művészet és A színjátszás művészet. Néhány évvel később Hegedüs Gyula, a kitűnő színész írt egy sok szempontból gyenge könyvet: A beszéd művészet. Ascher Oszkár ismert és a közönség körében méltán kedvelt előadóművész új könyvét már csak azért is, mert hiányt pótol, örömmel üdvözljük. Előszavában megírja, hogy a könyv elsősorban tanönyvnek készült a Színészegyesület Színészképző Iskolája számára, de tekintettel volt a műkedvelő és laikus érdeklődőkre is. Ascher könyvét stilusának egyszerűsége és világossága és az a közvetlenség, amellyel olvasójához fordul, teszi hasznossá és biztosítja, hogy tanácsai, útbaigazításai sikeresek legyenek. Elég behatóan tárgyalja a beszéd anyagát és eszközeit. Ismerteti a beszélőszervek működését, mert hisz enélkül a szavaló nem használhatja tudatosan hangját. Hasznos figyelmeztetés, hogy a szép kiejtés mellett époly gondosan kell gyakorolni a szöveg zeneiségét. Áttérve magára a szavalásra, szól a pátoszról és álpátoszról, az előadás közvetlenségéről és a stilizálásról. Ascher nagy elméleti és gyakorlati tájékozottságára vall, hogy behatóan tárgyalja a hangsúly mellett az előadásnak gyakran elhanyagolt, pedig nagyon fontos irányítóit; az írásjeleket, amelyeket beszédjelekké kell átalakítani és a szüneteket.

A könyv második és harmadik gyakorlati része, jól megválogatott példákon mutatja be, hogyan kell tudatosan alkalmazni az első részben tárgyalt elméleti tanácsokat, útbaigazításokat. BALASSA JÓZSEF.

Könyvek és folyóiratok.

* *Elemér Moór: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen.* (Acta Litterarum ac scientiarum. Reg. Universitatis Hung. Tomus X.)

A magyar helyesírás szabályai és szótára. Szerkesztette a csehszlovákiai Magyar Tud., Irod. és Műv. Társaság nyelvtudományi bizottsága.

Schummer Eszter: Rezsőháza (Rudolfsgnad) településtörténete és nyelvjárása. (Germanisztikai füzetek. Szerk. Schmidt Henrik. VI.)

Publications des Archives de la langue Estonienne. No. 12. *A. Saareste: Gémination affective des consonnes en estonien.* — No. 13. *M. Toomse: Son correspondant à l'occlusive dentale après une syllabe inaccentuée dans les dialectes littoraux de l'Estonie du Nord-est.*

Néptanítók Lapja. 1937. 9. sz. *Dénes Szilárd: A népnyelv és a népiskola.* — 21. sz. *Dénes Szilárd: Magyaros beszédre nevelés a népiskolában.*

Erdélyi Múzeum. 1937. 4. f. *Domokos Pál Péter: Régi csiki népdalok.* — *Ferenczi Sándor: Az alsófalvi «rovásíráss» emlék.* — *Brüll Emánuel: A magyar helyesírás napi kérdései.*

Telekkönyvi Szemle. 1937. 9—10. sz. *Sági János: Törvényeink nyelvezete.*

Ungarische Jahrbücher. 1937. H. 4. *Viola Tomori: Zur Psychologie der ungarischen Volksbräuche.*

* *Ladislav Gáldi: Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge.* (Eötvös-füzetek. XI.)

* Ismertetni fogjuk.

NYELVMŰVELES

Még egyszer a sportnyelv magyartalanságai. A Nemzeti Sport ez év február 8-án megjelent számában az alábbi címet olvastuk: *A legnépszerűbb pesti szó: az erőnlét*. Népszerűségét természetesen csak az N. Sp. állítja, mi ijesztőnek, szörnyűnek tartjuk. Az erőnlét állítólagos népszerűsége mellett mindenki joggal kérdezheti, milyen idegen szó helyett akarják az erőnlétet nyelvünkbe átültetni? A kondíció helyett. A sportban kétféle kondíció van. Jó és rossz. A jó kondíció a versenyzőnek azt a testi állapotát jelenti, amellyel a legkedvezőbb teljesítményt érheti el. Ha tehát a jó kondíció «erőnlét», a rossz kondíció «rosszullet» vagy «erőtlenlet» azok szerint, akik az ilyen nyelvűvel merészségtől nem riadnak vissza. Az erőnlét mérsékelt bírálata szerint is szörnyű nyelvújító botlás és nem a legnépszerűbb pesti szó. Valóban megtörtént, hogy a sporttelepeken egyik versenynapon felkapták ezt a szót, de a nézők ezzel mulattatták egymást. Egyszerűen kigúnyolták. A N. Sp. szerint ez az egyetlen módja annak, hogy egy új szó meghonosodjon. És mingvárt példával is szolgál rá. A *kallózás* — mondja — a *crawl* helyett nem terjedt el, pedig szép, régi magyar szó. Ez igaz, de ne csodálkozzunk azon, ha az erőnlét sok torzolódmánya miatt a jó szavakat is bizalmatlankodva fogadják.

Nem könnyű a magyarítás munkája. Állapítja meg a N. Sp. Bizonyosság erre a szövény is, amelyet a kombináció helyébe kívánnak ültetni. A kombináció a labdarúgó sportban nem valami agyafúrt, bonyolult vagy ha inkább úgy tetszik, szövevényes cselekvés, csak összjáték, a labda adogatása. Miért kell tehát összjáték vagy labdaadogatás helyett szövénynek tisztelni a kombinációt?

Az újkeletű magyar sportkifejezések között szeretnék meghonosítani az egyből kifejezést is. Itt az a legérdekesebb, hogy két igazán jó magyar szót akarnak kiirtani. A labdarúgásban az egyből-lel azt kí-

vánják kifejezni, hogy a játékos a másik játékostól közvetlenül kapott, tehát mozgásban levő labdát rugással továbbítja, lövi az ellenfél kapujára. Az egyből kifejezéssel szemben azonban a helyes magyar kifejezés a *kapásból*, ha a játékos állva továbbítja a levegőben megfelelő helyzetben feléje tartó labdát. A másik pedig a *futásban*, ha a játékos futás közben teszi ugyanezt.

Az egyből valójában a játékosok között megszokott rossz, kültelki ízű kifejezés, amelyet nyelvünk tisztaságára ügyelő tényezőknek inkább ostromozniok kellene, nem pedig meghonosítani. A sportzsargon csoportjába osztjuk ezt a kifejezést is, ezáltal azonban nem emlékezzünk meg a sportzsargonról, mert tudtunkkal a N. Sp. maga is hadat izent neki.

Csak úgy mint a *gól*, a *staféta* is az elfogadott és jó sportkifejezések csoportjába sorozható. Mégis újabban *futárláncnak* mondják. Ez is helytelen. A sportban van futó, sífutó, de nincs futár. Ha tehát futók, sífutók, úszók staféta versenyben vesznek részt, a versenyt sem lehet futárláncnak nevezni, legfeljebb akkor, ha «futárok, sífutárok, úszárok» versenyeznek.

Tévedésnél is több, hogy a plaketet *veret*-nek nevezték el. A plaket olyan «emlékérem», amelyet az esetek túlnyomó többségében öntés útján állítanak elő. Tehát öntvény. Önmagában azért, mert valamilyen anyagból öntés útján domborművű emlékérem készül, még nem jogcím arra, hogy veretnek nevezzék. Ha igen, akkor ugyanígy a tényleges veretet is nyugodt lélekkel lehet «öntvény»-nek nevezni. Csak azért, mert nem az!

Mi is azt mondjuk tehát, hogy nem könnyű a magyarítás munkája. A magyar nyelv mindnyájunk közkincese, szeretettel gondozzuk, de ne rontsuk nyakatekert, botor kifejezésekkel. Bárhol, bárki alkotja is az új szavakat, őszinte örömmel köszöntjük az érdemes munkát, de vigyázzunk, hogy az értelmetlen kifejezések ne rontsák nyelvünket. Mert az ilyen szóalko-

tás többé már nem érdem, hanem támadás a magyar nyelv épsége ellen.

Változatlanul az a felfogásunk, hogy megfontoltan bánjunk a sportnyelv magyarításának kérdésével és a sportember a jövőben ne magyarítson többé egyedül, hanem a nyelvművelők bevonásával. Ha sportember lelkiismeretesen körülírja az idegen kifejezéseket, elmondja, hogy mi a jelentésük, a nyelvművelővel együtt végzett munkája után maga is látható tilalomfát állít az erőnlét és társainak beszívargása elé. MAGYAR KÁROLY.

Szolgasorsra jutott szavak. Aki figyelemmel kíséri a magyar helyesírás újabb, főképp háború utáni folyamatát, annak lehetetlen észre nem vennie az egybeírásnak rendkívül nagymértékű terjeszkedését, az egybeírott szavaknak szinte napról-napra való szaporodását. Mintha csak a szintézis szelleme, mely annyi változást idézett elő a legkülönbözőbb tudományok, de főképp a történelmi tudományok terén, megszállotta volna a helyesírás területét s mintha ez okozná az összetett, legalább is az egybeírott szavaknak folyton növekedő gyarapodását. Ez annyira megy, hogy hozzávetésem szerint a nyomtatott szövegben kétszer annyi egybeírott szó található, mint amennyi az akadémiai, sőt még az egységes helyesírás szabályai szerint is helyet foglalhatna benne.

Minthogy valamely jelenségnek a túltengését az élő szervezet betegségének tartom, akár az emberi testnek kövérségét, a máj daganatát, a gyomorsav bőséget, éppen azért szóvá akarom tenni a tünetet, de nem kívánom bejárni az egybeírott szavak új mezejét egészen, hanem csak egy mesgyét hasítok ki belőle, — a jó és kis mellékneveknek úgyszólván elég tágas mesgyéjét.

Az egybeírás vagy összenövés járványának ugyanis ez a két szó tudott legkevésbé ellentállani; talán azért, mert a legrövidebbek, vagy azért, mert a nép- és köznyelvben már a járvány fellépte előtt is elég gyakori volt a jó és kis

jelzőknek összeforradása a jelzett szóval.

Ami a jó-t illeti, nem említve a jámbor vegyületté vált jó embert, az akadémiai és egységes helyesírás együttvéve a következő jókezdetű egybeírott szavakat sorolja fel: jóakarát, jófajta, jóféle, jóformán, jókedv, jókor, jókora, jókori, jókorra, jólét, jómagam, jótét, jótett, jóvoltából. Ezenkívül az egységes helyesírás egybeírja a jó jelzős főneveket, talán mindet, ha belőlük ú, ü képzős mellékneveket formálunk, tehát nemcsak az ilyen rövidkeket: jóhírű, jóízű, jómódú (ezt az Akadémia is így írja), jószívű, hanem a hosszabbakat is, mint jóerkölcsű, jószándékú, sőt tovább menve: jóreménységű, jóviseletű stb.

Az újabb helyesírás, jobban mondva, nyomtatás, mert példaimat nyomtatott szövegből szedegtettem, nem elégedett meg ennyi összetett jó-val, hanem megszaportította a következőkkel: jóangyal, jóbarát, jócselekedet, jóember, jóideje, jóideig, jóindulat, jókatolikus, jókedély, jókereset, jómadár, jómód, jómodor, jónéven, jószándék, jószellem, jószerencse, jótanács, jóviszony. stb. Ez a satöbbi itt nem fölösleges sallang, mert valóban még sok példával tetézhetem a fentieket, ha gondosabb gyűjtő volnék.

Sokkal nagyobb mértéket öltött az egybeírás járványa a kis mesgyén. Ennek egyik oka, hogy a kis kezdetű szavak a nép- és köznyelvben nagyobb számmal fordulnak elő és gyakoribb használatúak, amely utóbbi állításra bizonyító például szolgálhat: kisasszony, kisbíró, kisujj, kisüst, de a kis-sel jelzett szók egybeírásához nagyban hozzájárulhatott a tömérdek kis kezdetű helységnév, amelyeket hivatalosan is egybe kell írni. Ezekből még Csonka-Magyarországon is össze lehet állítani Kisalagon kezdve és — mondjuk — Kiszomboron végezve egy-két százat.

Egyébként az akadémiai és egységes helyesírás jegyzékében a következő kis előtagú szavak foglaltatnak: kisasszony, kisbetű, kisbíró, kisbirtokos, Kisboldogasszony, kisémberek, kiseszű, ksigazda,

kishitű, kisiparos, kisisten, kiskarácsony, kiskereskedés, kiskereskedő, kiskereszt, kiskirály, kiskorú, kiskun, kiskutya, kislelkű, kismise, kismiska, kispap, kisujj, kisunoka, kisüst, kisvárosi.

Ezeknek a többé-kevésbé régibb *kis* előtagú szavaknak a tekintélyes száma természetesen vonta maga után az újabb keletű *kis*-es összetételek nagyobb számát, melyek közül álljanak itt a leggyakoribbak: *kisárva, kisbirtok, kiscica, kisdíák, kisia, kisiú, kisgyerek, kisgyermek, kishíja, kishúga, kisiparosság, kiskabát, kiskert, kiskocsa, kiskönyv, kislakás, kismacska, kisöcsém, kispanasz, kispolgár, kisváros, stb.*, amely satöbbi itt sokkal többet jelent, mint a *jó*-val egybeírt szavak felsorolása után.

Ezeket a *jó*-val és *kis*-sel összetett szavakat az 1935—7. években tallóztam nem nagyon széles mezőről, leginkább a következő hírlapok és folyóiratok hasábjairól: *Pesti Napló, Az Est, Magyarország, Esti Kurir, Ujság, Magyarság, 8 Órai Ujság, Rádióélet, Rádióujság, Debreceni Független Ujság, Debrecen, továbbá Debreceni Szemle, Irodalomtörténet, Magyar Nyelvőr*, hogy az ezekkel egy síkon haladó újabb könyveket ne is említsem.

A jelenség adatainak bemutatása után következik, hogy véleményt mondjak az egybeírásnak s ami vele jár, az összetételnek erről a terjeszkedő folyamatáról.

Már a cikkemnek adott cím is eléggé elárulja, hogy én nem jó szemmel nézem ezt a tünetet, melyet kórtünetnek is nevezhetnénk. Ez a terjeszkedő egybeírás veszélyezteteti számos szónak, első sorban a *jó* és *kis* szavaknak az önállóságát, mert ha jelzői viszonyba kerülnek, összeolvadnak a jelzett szóval.

(Az összetett szavak pedig a maguk hosszúságával csakúgy megnehezítik az írás és előadás könnyedségét, csakúgy rontják a beszéd szépségét és világosságát, mint a 18. századi magyar nyelvnek az elnyúlósodott szavai: *borzadalom* és *diadalom*, *alkalmatosság* és *szorgalmatosság*, *ámbátor* és *mindazonáltal*, *minekelőtte* és *minek-*

utánna, *általbocsáttatódnak* és *keresztülvitetődnek*, melyek ellen annyit küzdöttek Kazinczy és nyelvújító társai). Hogy ez az újabb elnyúlósodás, nem az én rémképem, bizonyítják az ilyen példák: *jótanácsadás, ksigazdaközön-ség, kiskereskedőosztály, kisiparostársadalom, stb.*, melyek a hírlapok szövevényében szintén elég gyakran találhatók.

A *jó* és *kis*-féle egybeírás ellen azért is felszólalok, mert a példa vonz, az analógia úrrá lesz és egyszerűen csak a *rossz* és *nagy* is rálép a *jó* és *kis* útjára. Előállanak majd az ilyen összetételek: *rosszbarát, rosszember, rosszszokás, rosszviszony*, továbbá: *nagyember, nagygyerek, nagyleány, nagylakás* stb., annál inkább, mert ezeknek is megvannak előképei a régi és népnyelvben; lásd: *rosszakaró, rosszseb* (fene), *nagyasszony, nagyfejedelem*, nem is említve a rokonságjelző szavakat: *nagyapa, nagyanya* stb.

De bántják fülemet és főképp szememet az elszaporodott *jó*-s és *kis*-es szavak kegyeleti okából is. Mit csináljunk legnagyobb íróink és költőink szövegével, ha újra nyomtatjuk vagy csak idézünk belőle? Petőfinek «Távolból» című költeménye így fog-e kezdődni: «*Kislak* áll a nagy Duna mentében», és egy másik sora így fog-e szemünk elé kerülni: «*Jóanyámnak* tőlük mit izenjek? S változtassuk-e meg Aranynak, a legöntudatosabb magyar íróművésznak a helyesírását? Álljon ezentúl «a *kislak* pusztán ridegen»? («Az elhagyott iak.»)

S iktassunk Aranynak csak egy versébe is, a «Pázmán lovag»-ba a költő ellenére egy csomó új összetételt: *jóbor, jókirály, jólevente, jólovag, jószerencse, jótanács, jóvitéz?*

Nem hiszem, hogy ezt a szövegmódosítást *jó* *neven* (vagy talán *jóneven*?) venné akár Petőfi, akár Arany.

Végzem egy régi magyar szólásra hivatkozva ilyen formán: Megárt nemcsak a *jó*-ból, hanem a *kis*-ből is a sok — összetétel.

KARDOS ALBERT.

Mérnökember, hivatalnokember stb. a foglalkozás nyomatékossabb hangsúlyozása, a személlyel kapcsolatos, különösen egyénítő, afféle *tipusmegjelölés* akar lenni. De nem mindenütt, nem akármilyen összetételben állja meg a helyét. «Gyerünk már haza — mondta egy mu-

latságon a társaság egyik tagja —, *kereskedőember* vagyok, korán kell kelnem.» — Én meg *orvosember* vagyok, szintén korán kell kelnem, de maradjunk még — mondta egy másik úr, és szavai *humorként* hatottak a már úgylis jóhangulatú társaságban. JOZSEFOVICS SARI.

MAGYARÁZATOK.

A *Peres* vezetéknevéről. A *peres* szó ragadványnévül, majd valóságos vezetéknevül sűrűn fordul elő okleveleinkben a 14. század közepe óta: «Lucasio filio Benedicti dicti *Peres* de Tuzer» (Bánffy Okl. 1:175, 1351-ből); «*Michaele dicto Peres*» (uo. 1:239, 1361-ből); «*Michael dictus Peres de Bartan*» (Zichy Okm. 3:361, 1368-ból); «*Thoma Peres aut Petro similiter Peres de Horwath*» (Bánffy Okl. 1:678, 1454-ből). A Nyelvtörténeti Szótár szavunkat 'perlekedő' és 'peres fél' jelentésben idézi, a ragadvány- és vezetéknevként való régi használat azonban egy harmadik jelentés beiktatását is szükségessé teszi. A most említett középkori magyarokról ugyanis jól tudjuk, miért kapták ragadványnevüket: *Peres* Lukács Losonci Tamásnak famulusa és procuratora, *Peres* Mihály királyi ember, vagyis birtokperekben a király jogi képviselője, bartáni *Peres* Mihály nádori ember Töttös László perében a pécsi káptalan előtt, *Peres* Tamás és Péter királyi emberek. Látnivaló, hogy valamennyien magánembernek vagy a királynak, nádornak jogi képviselői, procuratorai, vagyis prókatorai, ügyvédei. Magyarul nyilván «*Peres*» volt a pécsi püspöknek az a famulusa, aki egy oklevélben «*Petrus procurator dictus*» (Zichy Okm. 1:300, 1327-ből). A *peres* szó tehát a középkorban ügyvédet is jelentett. Ez a hivatás nemely családban nemzedékről nemzedékre öröklődött; például «*Nicolaus Per de Balasefalwa*» és *Johannes Per de eadem*» (Zichy Okm. 8:273, 1426-ból), valamint «*Johannes vel Jacobus dicti Per filii Blasii de Balasefalwa*» (uo. 8:379,

1429-ből) királyi emberek, de ugyancsak királyi vagy nádori emberként szerepel atyjuk Balázs (1371—95) és nagy atyjuk Simon (1349—74, Zichy Okm. többször); 1439-ben már ezt a családot is így említik: «*Nicolaus an Johannes dicti Peres de Balasefalwa*» (Zichy Okm. 8:657). KERTÉSZ MANÓ

Adatok a 'rúdravaló' tárgyi ismeretéhez. A Nyr. legutóbbi számában (66:114.) Kardos Albert igen érdekes nyelvi, de még inkább néprajzi adaléokra hívja fel a figyelmet. *Zoltai Lajos* nyomán azokról a 17—18. századi *rúdravaló* ruha és kendőfelékről emlékezik meg, amelyek szobadíszeül szolgáltak rúdra, esetleg rudakra akasztva. «A ruhatartó rúd párhuzamosan futott a mestergerendával és valószínűen horgokkal vagy kampókkal volt a mennyezethez erősítve, olyformán, hogy a vízszintesen fekvő rúdon mennél több *rúdravaló*, t. i. abrosz, kendő, lepedő, szőttes, varrottas férjen el a ház díszítésére és méginkább a házigazda módosságának feltüntetésére. A *rúdravaló* eltűnt a közhasználatból és a köznyelvből, de illő, hogy emlékét fenntartsa a történeti néprajz és a nyelvtörténeti szótár egyaránt», — írja Kardos Albert.

Legyen szabad a *rúdravaló* ismeretét a rendelkezésemre álló néprajzi adatok alapján kibővíteni. A Kardos Albert által világosan leírt abrosz, szőttes, lepedő stb. tartására szolgáló rudak még több helyen lappanganak az országban, ha szerényebb holmik (csizma, tarisznya) kerülnek is rájuk.

A *rúdravalót* és a *ruhatartó*

rudat *Viski* Kalotaszegről és Göcsejből említi (Magy. Népr. I. 276). A függő rudak hagyományos ünnepi feldíszítése *rúdravalókkal* Kalotaszegen sűrűbben látható, mint bárhol az országban (*Viski*, Magy. Szemle XXII. k. 252.). Ismeretes ez a rúd az Ormányságban (*Kiss G.*: Ormányság, 1937. 252.), Kalocsa környékén (*Földr. Közl.* X. 306.), a matyóknál (*Ethn.* VII. 75.), a palócoknál (*Ethn.* IV. 27.), a szlavóniai (Népr. Ért. XII. 247.) és moldvai magyaroknál (*Lükő: Moldvai csángók*, 130.). Felsőborsodban az eresz alól lóg le a ruha-, zsáktartó rúd, ahová mint ócska bútorféle, — valószínű — a szobából került ki (Népr. Ért. XXVI. 16.). A máramarosi ruténeknél (MAG in Wien, XXVIII. 236.) *žertka* (vö. *zsert*, 'nyomórúd' Gömör m., MTSz.), a Pruth völgyében lakóknál *žertky*, *hredky* (MAG in Wien, XXVII. 219.) a ruhatartó rúd neve. Ismeri a ruhatartó rudat az Okl. Sz. is.

A szoba díszítése *rúdravalókkal* tőlünk keletre és délre egyaránt szokásos. Orosz földön s ugor népek házában a rudak állatbőrök szárítására, tartására szolgálnak (*Viski*, Magy. Népr. I. 276—7.). Gyakran megfigyelhetjük, hogy nálunk is (l. pl. *Ethn.* IV. 27.) és velünk közvetlenül szomszédos népeknél (MAG in Wien, XXVII. 219.) ezeket a rudakat a kemence közelében függesztik fel, ami arra mutat, hogy eredetileg szárító rudak voltak. Ennek emlékét őrzi az, hogy az Ormányságban fonalat raknak rá, ahol a fonál nem *rökken* (penészedik, dohosodik, *Kiss G.*: i. m. 94., 321.) meg. (Vö. 'ruhaszárasztó', 'szárasztó', 'szárasztó-rúd', MTSz., Népr. Ért. X. 75.)

A fenti, egymástól távoleső magyar s a magyarság peremvidégein élő népekre vonatkozó adatok (l. a szlavokra *Lud*, XXXIII. 100. 7. ábr., *Moszyński: Kultura ludowa Słowian*, I. 548.), azt bizonyítják, hogy a tartórudak használata általános volt a magyarságnál. Ahol volt mit akasztani rájuk, voltak szobadíszre alkalmas *rúdravalók* ősi szárító szerepüket elvesztették és szöttek, abroszok stb. kerültek rájuk. Megfigyelhetjük, hogy ma már

egyes helyeken a rudakat is díszesen kifestik (l. a Népr. Múz. gyűjteményében lévő Szakmárról származó darabot, lsz. 135,738., Fél E-féle gyűjtés).

GUNDA BÉLA

Láp szavunk jelentése és elterjedése. Az utóbbi időben újból fölmerült a magyar szóatlasz ügye. Aki a szavak származását kutatja, az tudja, mily fontos annak az ismerete, hogy egy ma is élő szó mekkora területen, a magyarság melyik vidékén van használatban. Milyen nagyszerű helyzetben vannak derék északi rokonaink, a finnek és az észtek, akik állandóan gyűjtik országuk minden részében a nép szókinsét, archivumokba hordják össze, amelyeket a kutatók már most is használhatnak, mielőtt nyomatásban kiadják. Hol vagyunk mi ettől?! Azt mondhatjuk, hogy a magyar nyelv szókinsének rendszeres kutatása még meg sem indult. Olyan munkának, mint Csűrű Szamosháti Szótára, még legalább tíznek kellene készülni a magyarság legfontosabb területeiről. A Magyar Tájszótár 1893-ban indult meg, 1901-ben fejeződött be, nem dolgozhatta föl tehát a Nyr felét sem, az Ethnographia nagy részét, a Nyelvészeti Füzetekben és másutt megjelent nyelvjárastanulmányokat, a MNy-et, NNy-et, stb. Már az is sokat érne, ha a MTsz pótkötete elkészülne. De ez nem elég, rendszeres tájszógyűjtésnek kellene megindulni a magyarság egész területén, hogy megmentünk, ami még menthető.

Hogy a népnyelvi gyűjtések hiánya mily nehézségeket okoz a kutatóknak, erre jó példa a *láp* szó. Mészöly A *láp* szó eredete és rokonsága c. dolgozatában (SzegF 3:87) kétségbe vonja a szónak Kelemen adta jelentését: *Moor*, *Moorgrund*, *Sumpfweise*. De a Simonyi—Balassa-féle szótárban is: *Sumpfweise*, *Moor*, *Ried*, Ballaginál (5. kiad.): *Moor*, *Bruch*, *Sumpfweise*. Szerinte csak 'uszó sziget; tutaj' jelentése hiteles. Azonban Csűrű Szamosháti Szótárában is 'Moor' jelentése van a lápnak, s nem kételkedhetünk ennek hitelességében. V. ö. még *lappad*, *éllappad* '(el)lápосodik, (el)vizenyősödik'; pl. *é van az*

a hej láppadva nagyonn (Csüry Szamosháti Szótár); *elláppad* 'el-ázik' (Szamosköz MTsz). Képzésére nézve v. ö. *(le)lappad*, *(el)széled* NySz. Régi szótáraink közül Pápai Páriz közli először: *Láp*, *Lápos hely*: Uligo, Locus uliginosus. A latin-magyar részben Uligo Ingo-vány, Seppedék, Földnek nedves-sége. De a NySz-ban közölt adatok is megerősítik ezt a jelentést: *Lápokra*, *vizes sáros helyekre* verődének (Szalárdi). Hajókon járnak és kereskednek vala a *lápokon* csákyákkal, vasvillákkal (u. o.). Ott vagyon hosszú híd egy folyó víz által, de mint *láp* nem látszik folyása (MonOkm. 23:378). Egy egész hétig az számtalan *lápokon* ölték, vadászták, fosztogatták őket tiz annyi az *lápokon* veszvén benne (Kemény). A föld színe néhol nedves avagy vízenyős, *lápos* és sombocos (Comenius). Követik az *lápos* tóban kuruttyoló kégyókat (DBón: Rézszezs. 20). Ellenség fegyvere nem ártott nekünk, hanem isten, az akadályos. *lápos* utak (Rákóczi Gy.). *Lápos* föld (SzékOkl. 1:57, 59). Az OklSzban közölt adatok is ezt bizonyítják: Ad uenam aque que dicitur *Lapsar* (1262). Ueniatu ad caput cuiusdam paludis que *lapsar* uocatur (1268). Circa aquam *Lapsar* (1298/1374). Peruenissent ad finem Stagni *laap* nominati (1391).

Nagyon fontos volna annak a megállapítása, hogy a nép hol és milyen jelentésben használja ma a *láp* szót. Eddigi adataink szerint 'úszó sziget' jelentése csak a Tiszántúl, különösen az Ecsedi láp vidékén van meg, amint Herman Ottó Magyar Halászat Könyve, Györffy István Nagykúnsági Krónika, Lovassy Sándor Az Ecsedi-láp madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben, Ecsedi István Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kis vizeken c. munkájából látható. 'Tutaj' jelentése is erről a vidékről van följegyezve (Szeged Tsz. Békés és Arad m. MTsz. Bihar m. Jánosfalva NyF 29:31). Azonban Csaplár Benedek szerint a Csallóközben *láp-buza* 'lápos helyen, mélyebb láposokban termő, nem igen kövér buza, amelynek az alja lerothad, mivel a vízgyülevény megrontja'

(MTsz.). A régi Tsz. szerint a Balaton mellett a *láp* 'bozótos hely'. Baróti Szabó Kisded Szótárában a *láp* 'nád-, szalma-, szénatöredék, melyet az árvíz hordani szokott'. Pl.: Sok *láp*ot hányt ki a víz. De különösen érdekes, amit CzF ír: «*Láb*. Terjedelmesebb szokás szerint *láp*, vagyis az áradásnak kitett vidékeken oly mocsáros hely, melynek színén fű, csáté, gaz úszkál és az árvíz hordta mindenféle nád, szénatöredék a szél által majd ide, majd oda üzetik. Ily név alatt ismeretes az érsekújvári határban a *Fekete láb*, mely a Nyitra és Vág-duna öntéseinek van kitéve. Így hívják különösen azon ingó, ideoda uszkáló füveket, gazokat is, melyek tömegesen, mintegy növényisziget gyanánt látszanak mozogni, pl.: midőn mondják: Sok *láb*ot hányt ki az árvíz.» Sajnos, ebből nem derül ki kétségtelen bizonyossággal, hogy a *láb* szó csak a *Fekete láb* helynévben van-e meg, vagy köznévként is használatos *láp* helyett, mert nem lehetetlen, hogy csak Baróti Szabó hatása alatt ad Czuczor a *láb*-nak ilyen jelentést. Most persze nehéz dolog nyomozást indítani Érsekújvár vidékén ennek megállapítására, pedig azt is jó lenne megállapítani, hogy a Csallóközben a *láp-buza* mellett ismeretes-e ott még ma is maga a *láp*, s mit jelent. Erdélyben sem könnyű kinyomozni, hogy a *láp*-nak Baróti Szabó adta jelentése megvan-e még valahol, de úgy látszik, az is a lehetetlenségek közé tartozik, hogy 'bozótos hely' jelentése mennyiben hiteles, megvan-e még és hol a Balaton mellett és egyebütt. BEKE ÜDÖN.

Egyező finn-magyar jelentésfejlődés. A *trágya* értelmezése MA-nél 'Tragma, Bellaria, Conditura cibi', *trágyázni* pedig 'Condire, ornare'. A latin-magyar részben condio: *V'alaminec jó izt adoc, Sozom, bor-solom, fűszerszámozom*. A NySz csak Baróti Szabótól közli mai 'Dünger' jelentését, az OklSz azonban már 1654-ből közöl adatot mai jelentésére. Az egyszerű *trágyáz* ige mai 'düngen' jelentésére meg egyáltalán nincs adat sem a NySzban, sem az OklSzban, azonban az utóbbi 1684-ből közli a belőle kép-

zett trágyázás ,das Düngen, das Misten' és 1719-ből a trágyázat ,Dünger, Mist' főnevet. Az igekötős megtrágyáz igének erre a jelentésére azonban már van adat a NySz-ban 1664-ből. A szónak a közép-latin tragea-ból való származására Szarvas Gábor mutatott rá (Nyr 12:156). A finnben ,fűszer' a. m. *höyste*, a vele összefüggő *höystää* ige jelentése pedig 1. ,würzen, spicken'; 2. ,düngen, misten'; pl. *Kajaanin seuduille asti viljellään hamppua pienissä, hyvin höyste-tyissä peltotilkuissa* ,egészen Kajaani vidékéig művelik a kendert kis, jól megtrágyázott földdarabkákon' (Topelius, Maamme kirja, 1932, 99. l.). *Isännän askeleet pellon höystävät* ,a gazda léptei trágyázzák a szántóföldet' (közmondás, u. o. 178). A finnben tehát még csak az igében ment végbe ez a jelentésfejlődés, a főnév külön szó: *lanta* ,Dünger, Dung, Mist', de ebből is van képzett ige: *lannottaa* ,düngen, misten'.

BEKE ÜDÖN.

Finn-magyar szólásegyezés. Krausz Miklós a somogymegyei Kötse-Csicsalpusztáról közölte ezt az érdekes kifejezést: *vérin érni*, *vérin fogni* ,tetten érni' (Vasi Szemle 4:103). A közlő még azt a megjegyzést fűzi hozzá: «az állatvilágból vett szép hasonlat». Ez már tévedés, mert a szóbanforgó szólás egyáltalában nem hasonlat, s nem is az állatvilágból van véve, mert eredetileg azt jelentette: ,gyilkosságon érni' (Kertész MNy 10:233, *Beke Nyr 43:359, 60:92). A veszprémmegyei Bakonyalján szintén mondják: *virinn ír* ,rajta kap, rajtér (lopáson)', pl. *Ippeⁿ virinn irtem* (NyF 34:95). Később azonban elhomályosodott a szólás eredeti értéke, s általában valami büntetett való rajtakapást jelentett. Hasonló sors érte a *füstén kap*, *füstnyomon ér* kifejezést, amely eredetileg a gyujtogatáson érést jelentette, s közeláll a római büntetőjog *in flagranti* kifejezéséhez. A *véren ér*, *véren fog* a régi nyelvben *véren kap*, *véren megfog*, *véren tapasztal* alakban is előfordul, s hasonló szólás járja a finnben is: *tavata verekseltä* ,einen auf frischer Tat (in

flagranti) ertappen'. A finn *veres* jelentése ma ,frisch, neu, jung', de a *veri* ,vér' szó származéka lévén. eredeti jelentése bizonyára ,véres' volt, s így az említett finn szólás tulajdonképpen azt jelenti: ,véresen találni'. Eredeti jelentésére utalnak a következő kifejezések és származékok: *veresliha* ,wunde Haut' tkp. ,véres hús'; *verestää* 1. ,blutunterlaufen od. mit Blut unterlaufen od. blutrünstig sein'; 2. ,auffrischen, erfrischen'; *verestävä* ,blutrünstig'; *verestyä* 1. ,blutrünstig werden'; 2. ,sich erfrischen, aufgefrischt werden'.

BEKE ÜDÖN.

Piskárkos. Csúry Szamosháti Szótárában Kisszekeresről közöl *Piskárkos* pataknevet. Ez egyúttal helységnév is ugyancsak Szatmár megyében, mai román neve *Pîșcari*. Mint községnév már Csánkinál szerepel: *Pyskarkos* 1332—7, *Pyskarkas* 1428 (I. 483). Az utóbbi adat megadja a helynév magyarázatát: *piskár-kas*. Az összetétel második tagja mai *kas* szavunk, melynek a szláv nyelvekben a következő megfelelői vannak: óbolg. *košъ* ,Korb'; or. *košъ* ,Korb, Fischkorb, Fischreuse, stb.'; bolg. *koš* ,Korb, Fischreuse, Brustkorb, stb.'; szbhörv. *koš* korb; Brustkasten, stb.'; cseh *koš* Rückenkorb; Bienenkorb; Wagenkorb; Brustkasten, stb.'; cseh *koš* ,Korb; Hühnerkorb, stb.' Az összetétel első tagja szintén szláv szó, még pedig halnév, a réti csík régi neve: cseh *piskor*, felsőszorb *piskor*, lengyel *piskorz*, orosz *piskarъ*, szlovén *piskor*, *piskur*; román *pișcăr* *Cobitis fossilis*. Tehát *Piskárkos* azt jelenti ,csíkkas' (képét l. Herman O. A magyar halászat könyve I. 208, 93. ábra). A helynév jelentésére nézve v. ö. *Vészto* békésmegyei helységet (Csánkinál: *Veyzetheo* 1350, *Veeztheu* 1364—95), melyben a *vész* a. m. *vejsze* (képét l. Herman O.-nál I. 154—8, 37—42. ábra). A Helységnévtár közöl Arad megyéből egy *Vészalja* nevű helységet. A *Piskárkos*, *Piskárkas* egyben megőrizte a magyar *kas* szónak ,Fischkorb' jelentését. A NySz csak Simai Kristóf Végtagokra szedett szótárából idézi ,tapogató kas, piscatoria corbis verriculum' jelentését.

mert az idézett Thaly-féle adatot ma már nem fogadjuk el hitelesnek. Az OklSznak sincs rá biztos adata. Herman O.-nál az erdélyi Mezőségen 'a vejszének az a része, amelybe a hal betéved'. A *piskár* szláv eredetére már Zolnai rámutatott, s az OklSzbán több régi adatot közölt: *Pyskarpotak* 1330—1449; *Piscarustou* 1232, *Piskarus pathak* 1331, *Paskaruser* 1372—1377, *Riuulum Pyskarus* 1408, *Pyskarostho* 1476, *riuuli Piskaros* 1482. Csűry is közöl *Piskártóu* helynevet Kőmörőről, *Piskáros* pataknevet Egriből és Mikoláról. Az ugyancsak szatmármegyei Ura mult századi térképén víznévként szerepel *Piskáros ér* (MNY 33:258), Tyukod 1855-i telekkönyvi térképén pedig *Piskáros környéke* (u. o. 259). BEKE ÜDÖN.

Füllencs, füllencse, fülencse, fülencse. A MTsz. Szatmár megyéből közli a *füllencs* szót 'lencse-alakú zöldség, mely az álló vizeken úszik' értelmezéssel. Nem nehéz ráismerni, hogy ez a természetrajzokban *béka-lencse* Lemna minor néven szereplő vízi növény. Ez a név is népies, a régi Tsz a Balaton mellékéről, a MTsz a baranyamegyei Csuzáról, Csallóközből, Szegedről közli, Csűry nagyszerű Szamosháti Szótárában is megtaláljuk 'fülencse' értelmezéssel. Érdemes lenne tudni, honnan ismeri Csűry ezt a nevet, aminek az az érdekessége, hogy tájszóval értelmezi az irodalomban ismertebb nevet. Ezt már máskor észrevettem Csűrynél, így csángó növénynévgyűjteményében a bogdánfalvi, az irodalmi nyelvből ismert *szulák* 'Convolvulus' nevet (MNY 29:320, Nyr 63:86) az anyanyelvjárásabeli *fulánk* szóval értelmezi (l. Szamosháti Szótár). Azonban ott érthető az eset. Csűry a bogdánfalvi nevet érezte tájszónak, a saját nyelvjárásabelit pedig irodalmi szónak, hisz ő ezt hallotta gyerekkorától fogva, s annyira beleidegződött, hogy nem is tudta, hogy ez tájszó, azt hitte, hogy az irodalomból, vagy az iskolából ismeri. De mit gondoljunk a *fülencséről*? Ezt ugyanis nem közli a szótárában címszóul, pedig egész bizonyos, hogy arrafelé használják. Így adataim

szerint Beregszászon és Nagyszalon-tán jegyezték föl a *fülencse* alakot (Nyr 27:95, NyF 69:21). Ezt a növénynevet Arany János is ismerte *fü-lencse* alakban (Nyr 7:457), az ő gyermek- vagy ifjúkorában talán még így hívták. Az ugyancsak biharmegyei Pocsajról is ebben az alakban jegyezték föl (Nyr 6:424). Mindenesetre az a körülmény, hogy ez az adat a Nyrnek egy évvel előbbi évfolyamában jelent meg, gondolkodásra kell hogy készítsen bennünket, mert tudjuk, hogy Arany mily szorgalmas olvasója volt folyóiratunknak, s így nem tudhatjuk bizonyosan, hogy Arany nem ezt az adatot említi-e. A *fülencse* név azonban kétségtávol régi szó, mert a Dunántúl is följegyezték, még pedig az Ormányságban (Kiss Géza szógyűjteménye SzegF 1:275), s ennek az eltorzítása a somogymegyei Csurgón följegyzett *hulencse* (MNY 27:76). Miskolczi Gáspár Egy jeles vadkert c. 1702-ben megjelent művében azt írja: «A rétzék midőn valami kedvek ellen valót találnak megenni, menten *béka lentsét* esznek rá» (359). Nyilvánvaló, hogy a *fü* e növénynévben a vadréce régi magyar neve. Eszerint a szatmármegyei *füllencs* is csak a *fülencse* fölismerhetetlenségig eltorzult alakja, mint erre már rámutattam (Nyr 57:129). Az az érdekes mármost, hogy most előkerült ennek a változatnak a *fülencsé*hez közelebb álló, de szintén eltorzult vagy népetimológias alakja a szabolcsmegyei Újfehértóról *füllencse* alakban ezzel a jellemző példamondattal: *Mos lesz mán jó világ a kacsákra, mán van a kanálisba fülencse* (Pallas Debrecina 307, Porzolt István: Népnyelvi adatok Újfehértóról.) BEKE ÜDÖN.

Szēmély szavunk, melynek 'persona; Person' jelentése eredetibb 'facies; Gesicht' jelentésből fejlődött, tudvalevőleg a *szēm* szóval függ össze. Gombocz szerint ebben a szavunkban a *szēm* szó -*ély* kicsinyítő képzős származékával van dolgunk (l. NyK. 45:14, A magy. tört. nyelvtan vázlata IV. Jelentéstan 96. l.); a jelentésfejlődés több analógiával igazolható (l. Gombocz id. h. és Mészöly MNY.

11:340; 1. még Szegedy NyK. 44:57). Mészöly — mint ismeretes — *-él* ragos határozót lát a *személy* szóban (MNy. 11:337, 27:20).

A *szēm* 'oculus' → *szēmély* 'persona' jelentésfejlődésre igen tanulságos példát találunk a törökségben. A török *köz*, *kos* szó jelentése 'szem', több nyelvjárásban azonban ez a szó 'maga' jelentésben is használatos.

Lássunk néhány példát: kirg. *köz* 'das Auge', de 'die Sache selbst' is (Radloff 2:1299-1300), pl. *nä közün qaitarmady nä tölämädi* '(der Dieb) erstattete dieselbe Sache nicht zurück, bezahlte nicht'; *tartyš alyan maldyn közü polmasa* 'wenn das gestohlene Vieh nicht mehr existiert' ('a jószág személye, tárgya, valósága', azaz 'a jószág maga'); — szag. *ady par-čā oq közümär* 'sein Pferd läuft mit ihm' (Radl. Proben 2:192; tkp. 'szemével', azaz 'személyével, magával, vele együtt'); *ady közümünä apparzyn* 'ihn zusammen mit seinem Pferde bringet ihn fort' (uo. 2:95); *ady közümünä odün-čadyr* 'ihn samt seinem Pferde verbrennen sie' (uo.); — sór: *Är Qulatai közübülä ary aylan šap tyr* 'Är Kulatai selbst schlägt dorthin um sich' (uo. 1 363; 'magával' azaz 'ő maga').

A ('szemével' →) 'magával' jelentés annyira elhomályosodott, hogy a *közü-bülä* 'szemével' alak ma már 'együtt, együttesen' értelmében használatos, sőt Radloff (talán nem egészen pontosan) így fordítja a szót: 'insgesamt, alles in allem, alle ohne Ausnahme' (Wbuch 2:1292). Ennek a mondatnak: sór: *män sänī aldžarḡmyn közü-bülä, arya čonyr közü-bülä aldžarḡmyn* fordítása Radloff szerint ez: 'ich nehme dich mit allem, was du hast, ich nehme all dein Volk' (uo.); — szag. *Qū-qatly ady közümär lastap-ya-bardı* 'er schleuderte die Schwanenfrau samt ihrem Pferde und allem, was an ihr war, fort' (uo.); *ezäri közümär qaldy* 'der Sattel und alles Saumzeug blieb

zurück' (uo.; vö. Proben 2:202 'er selbst blieb mit dem Sattel', 'nyerge magával, vele együtt').

Ezekben a nyelvjárásokban tehát a 'szem' jelentésű szó 'maga' jelentésű névmássá fejlődött, mint ahogyan az urál-altaji nyelvekben általános jelenség az, hogy testrésznevek töltik be a személyes és visszaható névmások szerepét (vö. pl. Gombocz Jelentéstan 96. l.). A *köz*, *kös* 'szem' szónak, itt tárgyalt alakjában, ugyanaz a jelentése, mint a hozzá hasonló alakú *öz*, *ös* 'maga' névmásnak, mely — mint ismeretes — eredetileg szintén testrésznév volt. De közvetlen 'szem' → 'maga' jelentésfejlődés kevésbé valószínű. Azonban egy közbülső 'test, személy' jelentés felvétele teljesen érthetővé teszi ezt a fejlődést, mint fenti példáink is mutatják. Így azután érdekes példáját látjuk itt a 'szem' → 'személy' jelentésfejlődésnek, mely akkor is tanulságos a magyar szem → személy jelentésfejlődés szempontjából, ha — mint láttuk — a magyarban a fejlődés menete tkp. ez: 'oculus' → 'facies' → 'persona'.

A törökön kívül azonban hivatkozhatunk hasonló jelentésfejlődést feltűnítő héber analógiákra is. A héber 'ajin' 'szem' szó jelentése lehet: 'Anblick, Gestalt, Aussehen, der äussere Schein...' is (l. Gesenius szótárát); pl. Num. 11, 7: A manna... színe pedig mint a bdellionnak színe, a héberben tkp. 'szeme mint a bd. szeme', ezt a Vulgata *color*-ral, a Septuaginta *eidos* szóval fordítja; Zakar. 5, 6: Ilyen a formájok az egész földön, a héberben tkp. 'szemük'. A későbbi irodalomban is: *və'ajin* 'pontosan, eredeti alakjában, valóságában' (tkp. 'szemben'); 1. Grazovszki 742, Lewy: Neuhebr. u. chald. Wbuch 3:640 ('eig. im Auge, d. h. in der ursprüngl. natürlichen Beschaffenheit'). Gesenius a hasonló alakú arab szóra is hivatkozik; ez is jelentheti 'a láthatót,

a dolgot magát'. — A 'facies' → 'persona' jelentésfejlődésre is találunk példát a héberben; a *pāneh, pānim* 'Angesicht' előfordul 'persönl. Gegenwart, persönl. Erscheinen' jelentésében is (l. Gesenius).

FOKOS DAVID.

A magyar portya és a finn partio. A Nyr mult számában (66:116) a magyar *portya* és a német *Partei* viszonyáról szólva rámutattam arra, hogy a szó számos európai nyelvbe, köztük a rokon finn nyelvbe is eljutott. A cikkből a szedő kihagyott egy részt, s így hiányos annak a megállapítása, hogy a finn *partio* a svéd *parti* átvétele, ez pedig a német *Partie*-ből származik.

BEKE ÜDÖN.

Ürmérték területmértékül. Finnországban a régi területmérték a *tynnynri-ala* 'egy hold föld' volt, melyben a *tynnynri* jelentése 'hordó'. Nálunk a *köböl* volt a területmérték alapja. A régi Tsz Erdőföldről közli: *köblös-föld* 'fél hold föld'. Gyomán, Fülöp Inre kiskazda szíves közlése szerint, szintén *köblös*-nek és *vékás*-nak számítják a földet. Pl. 3 kis hold föld, holdját 1000, 1050, 1100 négyszögöljével számítva, két *köblös föld*, t. i. ennyi búzavetőmag fér bele. Így 1 *köblös föld* kbl. annyi, mint egy kat. hold. Egy köbölre 4 vékát, egy vékára 32 litert számítanak. Hétfaluban, Wichmann följegyzése szerint, egy köböl 4 régi, 5 új véka. Csüry a Szamoshátról idézi egy népdalban: Kértem alat van *ety köböl köles*, Az éccaka rájta hált a ménes. A *vékás* is megvan a Szamosháton: 'akkora területű (föld), melybe egy vékányi magot lehet vetni'. Pl. *Ojâⁿ vékás forma föjüd vout: Ety, két, három, fél vékás*.

BEKE ÜDÖN.

Kalács. Ez alatt a címszó alatt az OklSz közli: 1509: Matheo *Kalacho*. Stephano *Kalacho*, s zárójelben odateszi: [olv. kalácsó v. kalácsos?]. Én azt hiszem, az -o itt nem más, mint az előtte álló személynévben levő latin datívusrag, magyar nyelvi szempontból tehát csak a *Kalach* rész érdekel bennünket, s ez természetesen *kalács*-nak olvasandó.

BEKE ÜDÖN.

Hókán vág. A Válasz c. folyóirat 1937-i évfolyamában Rideg Sándor jóízű népies elbeszélésében olvassuk: *Hókán vágom ám, ha nagyon kapkod* (437). A MTsz. a banyamegyei Csúzáról közli szólásunkat ebben az alakban: *hókán csapja* 'homlokon csapja'. Nagyszalontán Viski szerint *hókon vág, hókonyon vág* 'vakszeme tájára út' (NyF 69:24). Debrecenben is *hókon út, hókon, hókonyon vág* (Nyr 58:93-4, NyF 26:29). Szamosháton *hókony nyomlak* 'fejbe váglak, homlokon ütlek' (Csüry, Nagyszalontán is: Szendrey Zs. MNGy 14:231). Mint már (Nyr 58:63) rámutattam, a kifejezés alapja a *hóka* szó, ami az olyan ló jelzője, amelynek a homlokán fehér folt, csillag van. A *hóka* a *hó* 'hold' kicsinyítője, s eredetileg magát a fehér foltot jelentette. — Ugyancsak Rideg elbeszélésében olvastam a következő mondatot: Pestre se mehetek föl csak így meztéláb, *mint akit a kácsa költött* (uo.). Ezt a szólást eddig csak úgy ismertem: *engem sem a gólya költött* (pl. Arany Arkádia-féle c. költeményében).

BEKE ÜDÖN.

Eszköz. A Nyr. legutóbbi füzetében (66:115) idézett vepszÉ. *úevod* 'Fangerät, -eisen, -garn' o r o s z kölcsönszó: <or. *úevodъ* 'háló, gyalom' (finn 'nuotta' ua.; ez az utóbbi finn szó viszont germán eredetű, l. pl. Setälä FUF. 13:418).

FOKOS DAVID.

Kérdés a Nyelvőr olvasóihoz.

Egy régi magyar játék nevei. (Kérelem a Nyelvőr olvasóihoz.) Szíveskedjenek olvasóink megírni, hogy az ú. n. *kapósjátékot* a magyarság különböző vidékein hogyan játsszák és milyen figurái vannak. Nagyon fontosak a következő adatok: Kavicson kívül még mivel és hány kővel játsszák, mi a játék, a kővek és az egyes figurák nevei? Kérjük a neveknél a följegyzés helyének pontos megjelölését (város, falu, megye; ne általánosítsunk, hanem minden egyes falu nevét külön soroljuk föl)!

BEKE ÜDÖN.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1938 június havában jelenik meg.

Telefón: 1-222-29.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVŐR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos könyvkereskedés és antikvárium

Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Telefon: 1-800-75



Telefon: 1-800-75

*Nyelvészeti és történelmi művek és folyóiratok
nagy raktárkészlete.*

Keresletek és rendelések legpontosabb elintézése.

Méltányos árak.

*Könyvtárak és egyes megfelelő művek
állandó vétele.*

TARTALOM:

| | |
|--|----|
| Kertész Manó: A Kakas személynévről | 1 |
| Beke Ödön: Lábbadoz, lábbadozás | 5 |
| Fokos Dávid: Szerszám | 9 |
| Erdődi József: Szegfűszin szavunk és színjelentő szög szavunk eredete | 18 |
| Munkácsi Bernát: A magyar nyelv török elemeit tárgyzó munka tervrajza | 24 |
| Irodalom: Zlinszky Aladár: Művészi hangfestés és hangutánzás (Zsol- dos Jenő). — Ascher Oszkár: Beszédművészet (Balassa József). — Könyvek és folyóiratok | 28 |
| Nyelvművelés: Még egyszer a sportnyelv magyartalanságai (Magyar Károly). — Szolgasorsra jutott szavak (Kardos Albert). — Mér- nökember, hivatalnokember (Jozefovics Sári). | 30 |
| Magyarázatok: A Peres vezetéknevről (Kertész Manó). — Adatok a 'rúdravaló' tárgyi ismeretéhez (Gunda Béla). — Láp szavunk jelentése és elterjedése (Beke Ödön). — Egyező finn-magyar jelentésfejlődés. Finn-magyar szólásegyezés. Piskárkos, Füllencs, füllencse, füllencse, füllencse (Beke Ödön). — Személy (Fokos Dávid). — A magyar portya és a finn partio. Úrmérték terület- mértékül. Kalács. Hókán vág (Beke Ödön). — Eszköz (Fokos Dávid). — Kérdés a Nyelvőr olvasóihoz (Beke Ödön). | 33 |

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

ÁROKSZÁLLÁS.

Írta: Kertész Manó.

Gyárfás István A jász-kúnok története c. munkájában a jászok és kúnok telepeiről szólva azt mondja, hogy «némelyek a szállás kifejezésnek helytelen értelmet adva ez alatt csak ideiglenes tartózkodási helyet kívánnak érteni» (III, 127). Gyárfás itt nyilván Hunfalvyra céloz, aki egy kúnokról szóló nagyon tanulságos oklevél adataihoz ezt a megjegyzést fűzi: «Ime a magyar társadalom tagjai birtokokon és állandó házakban, a kún társadalom urai szállásokon és szolgálk még szőr sátrakban laknak.»¹ A Hunfalvytól idézett oklevél arról szól, hogy kúnok Kumcheg ispán kún kapitány szállásáról Tötös visegrádi várnagy birtokaira szöktek («de descensu nostro ad possessiones seu tenuta eius»); mivel ezeket Tötös visszaküldi, Kumcheg a visegrádi várnagynak átengedi a birtokain tartózkodó 12 kúnt, akik nemezsátrakban laknak («filitreas domos habentes»)². Ez az adat és a kúnokra és jászokra vonatkozó egész okleveles anyag azt bizonyítja, hogy Gyárfásnak nincs igaza, de Hunfalvy is téved akkor, mikor a szállást csak a kún urak lakásának tartja és szembeállítja a szolgálk sátraival. A szállás egy-egy kún vagy jász nemzetségnek vagy csoportnak a lakótelepét jelenti a hozzátartozó földterülettel együtt; a szó jelentésének vizsgálata pedig azt fogja igazolni, hogy az Árokszállás, Fülöpszállás, Jakabszállás, Kisújszállás helynevek ma is a jászok és kúnok hajdani nomád vagy félnomád életformáját hirdetik.

Sokat mond mindjárt az a különbségtevés, mely a magyar birtokot *possessio*-nak, a kúnt pedig *descensus*-nak nevezi; a magyar telepek latin neve az egész középkoron át *possessio*, *praedium*, *villa*, míg a kún és jász földeknek *descensus* nevét nemcsak az idézett oklevélben találjuk, hanem a kúnokról és jászokról szóló szinte valamennyi oklevélben: «*descensus Comanorum Wyzallas*»

¹ A kún- vagy Petrarka-codex és a kúnok (Ért. a nyelv- és széptud. kör. IX, 5; 29. l.).

² Uo. 28—29; Jakubovich—Pais: Ómagy. Olv. 171.

(Gyárfás i. m. III, 511, 1389-ből); «*phylistei seu Jazones nostri in alio descensu Negyszallas nuncupato*» (uo. 520, 1393-ből); «*descensum filisteorum Arukszallas vocatum*» (uo. 526, 1396-ből); «*descensus Comanorum Kolbazzallasa*» (uo. 541, 1405-ből); «*inter descensus philisteicales Kyseer et Ladan*» (uo. 559, 1409-ből).

A *descensus* magyarul *szállás* és mindkét szó ideiglenes tartózkodási helyet jelent. A kúnok és jászok betelepedésekor már legalább másfélszáz esztendő óta házakban, falvakban lakó, helyhezkött magyarság a maga telepeit többek között így nevezi: *Jánosháza*, *Asszonyfalva* — és hogy a kún meg jász telepek megjelölésére a 'ház' vagy 'falu' szót sohasem, hanem következetesen a 'szállás' szót használja, ezzel kétségtelenül a kétféle települési mód nagy különbségét akarja kifejezésre juttatni. A ma is élő 'szállás'-féle helyneveken kívül a XIV. és XV. század egész sereg ilyet ismer: Baydamerzallasa, Karachonmikloszallasa (Gyárfás III., 566), Gyolchpalzallasa (uo. 567), Zombatzallas, Buzganzallas (uo. 578), Hythemeszallasa uo. 598) stb. Érdekes, hogy Jászberény és Jászapáti neve is még a XV. században *Berényszállás*, *Apáti-szállás* vagy *Apátszállása*.

Hogyha mármost a *szállás* szó jelentését vizsgáljuk, minden réginyelvi használata az 'ideiglenes tartózkodási hely' jelentést igazolja. Ideiglenes tartózkodási hely a 'hospitium' és a 'taberna diversoria', sőt még a Molnár Albert szótárában található 'stabulum' is. Ez a 'stabulum' nyilván az a pásztorszállás, amelyet okleveleink 'hospitium' és 'tugurium' néven emlegetnek. Ezeknek a szállásoknak főképpen a Felvidéken volt nagy szerepük, ahol a kövér havasi legelőket nemcsak a szomszéd megyékből, hanem még Moldvából és Lengyelországból is tömegesen keresték fel a pásztorok juhnyájakkal; azt a kalyibát, ahol ezek a vándorló pásztorok nyájakkal ideiglenesen meghúzták magukat, *szállás*nak nevezték: «*a singulis hospitiis seu tuguriis Zalas dictis*» (1596-ból; Takáts, MNy. II, 27). Hasonló valami volt a XVI. és XVII. században az alföldi pásztorélet *szállása* is; a jószág a telet is a szabadban töltötte s csak rendkívül nagy hóesés idején vertek *szállást*, amelynek a fala néhány földbe vert póznából, a teteje nád-ból, gazból állott (Takáts, Nyr. XXXII, 155). A pásztorok nyelvéből már régen átment ez a szó valamennyi velünk érintkező nép nyelvébe; megvan az oláh, szerb, horvát, szlovén, tót, cseh, rutén, lengyel nyelvben, eljutott a törökbe, oroszba, sőt innen a votjákba is.³ Jelentésében majd mindenütt benne van az, hogy vagy mint tartózkodási hely, vagy mint épület ideiglenes; p. a. bácskai szerbeknél *salaš* az a községtől messzeeső birtokon épített ház, amelyben a gazda jobbra nyári munkaidőben lakik;⁴ az oszmanli-

³ Simonyi, Nyr. XXXII., 155, továbbá Nyr. XVII, 61, 497; XIX, 410; Ny. K. XVII, 84, XVIII, 439.

⁴ Munkácsi Mihály szíves értesítése.

ban *salaš* ideiglenesen épített kunyhót,⁵ a votjákban sátor, kunyhót jelent.

Volt a magyar szállásnak a régiségben még egy nagyon fontos katonai használata: a *tábor* szónak volt egyértékese és nyilván történeti előzője. A török eredetű *tábor* egy lengyel forrás szerint már a XIV. század végén megvan nyelvünkben,⁶ de mellette még a kódexek korában él az eredeti *szállás* is: «Nèzied ma az assiriosoknak *zallasit* (*castra* Assyriorum) miként mëlto lóttel latnod az egiptomiaknak *zallasit*» (BécsiK. 30, NySz); «meg keserteek Moysést az *zallasba*» (in *castris* — KulcsK. 156, NySz). Szót sem kell vesztegetnünk arra, hogy a katonai tábor építménynek is, tartózkodási helynek is ideiglenes. Ám nemcsak a *szállás*nak van 'tábor' jelentése, hanem hazai latinságunk kétségtelen bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy a *descensus* is használatos volt ilyen értelemben: egy 1299-ben Rákoson kelt bizonyítvány szerint a peres felek «a király úr jelen hadbaszállásának huszonegyedik napján» megjelentek «in *descensu* apud Rakus» vagyis a *r á k o s i t á b o r b a n* (Zichy Okm. I, 97). Ime a *szállás* is 'tábor', a *descensus* is az: szinte magától kínálkozik az a feltevés, hogy ha *tábor* szavunk már a XIII. században használatos lett volna, akkor ma Árokszállást, Fülöpszállást, *Ároktábornak*, *Fülöptábornak* hívnák.

Az elmondottakat toldjuk meg annak a hangsúlyozásával, hogy hazánkban hajdan a kúnok és jászok telepein kívül nem voltak más 'szállás' nevű lakótelepek. De mégis: ilyen *Királyszállás* a Bakonyban és az idők során eltűnt *Keralzalasa* az egykori Valkó megyében (Csánki, II, 323). Ám ezekről a 'királyszállások'ról tudjuk, hogy a királyi birtokon épültek és középkori királyainknak valóban ideiglenes tartózkodási helyei voltak, mint az ugocsa-megyei *Királyháza*, a 'domus regalis', ahol Árpád-házi királyaink vadászat alkalmával szoktak megszállni.⁷

Szállás és *tábor* szavainknak kimutatott hajdani teljes egyértékűsége kétségtelenül igazolja, hogy a jász és kún szállásokon a lakóhelyek is, az építmények is ideiglenesek voltak. Abban ugyan, hogy Kumheg kún kapitány tizenkét sátoros kúnról beszél (1347), benne rejlik az is, hogy ő maga már nem sátorban lakik; ám még hét évvel később, 1354-ben is egy kún úr és rokonai azon ígéret fejében kérnek birtokot a királytól, hogy a keresztény vallásban megmaradnak s a nyert földeken keresztények módjára fognak lakni (Gyárfás i. m. III, 489). Nem lehet kétséges, hogy a keresztények módjára való lakás az egy helyen és házban való lakást jelenti ellentétben az eddigi vándor sátorok alatt való tanyázással. A szállásnak nem állandó, egy helyben való lakás voltát látszik bizonyítani a kúnok és jászok okleveleinek ilyen fordulata is: «In personis Phylisteorum seu jazonum nostrorum

⁵ Gombocz, MNy. IX, 414.

⁶ Melich, MNy. XXXI., 177.

⁷ Szabó István: Ugocsa megye; Csánki I, 435.

[in descensu] Apathy vocato *commorantium*» (Gyárfás i. m. III, 520); «philisteis in quibuscumque descensibus .. *commorantibus*» (uo. 608). A *commorans* igenév gyakori szava középkori okleveleinknek, de rendszeren nem tősgyökeres, állandóan egy helyben lakó nemesekre, hanem vendégekre vagy jobbágyokra alkalmazzák, akik valahol 'időznek, tartózkodnak'.⁸

Lehet, hogy a sátor és az állandó lakásul szolgáló ház között volt egy átmeneti állapot: a téli szállásul szolgáló ház. Kétségtelenül a magyar meg a kún és jász települések külső különbségeinek elenyészését jelenti az a körülmény, hogy a XV. század közepétől kezdve az oklevelek már a kún birtokokat is nevezik *possessio*-nak: «*predictae possessionis Kaythorzallasa* (Gyárfás i. m. III, 620, 1448-ból); «[cum] *porcionibus possessionariis seu descensionarys* in descensibus Chabok, Iwantelek ...» (uo. 631, 1455-ből); «*in descensibus sive possessionibus nostris Azzonzallasa et Karczaghwyzallasa*» uo. 723, 1506-ból). Sőt a tizenöt évvel később Karcagújszállást már 'falu'-nak nevezik: «*in villa seu descensu Karcagujszállás*» (uo. 751, 1521-ből). Ekkor már nyilván semmi különbség sem volt a magyar meg a jász és kún lakótelepek között; hogy okleveleink mégis megtartják a régi *descensus* elnevezést is, azt a jászok és kúnok évszázadokig fennmaradt külön jogi helyzete magyarázza.

RÉGI KÉZIMUNKA-MŰSZAVAINK JELENTÉSÉHEZ.

Írta: Palotay Gertrud.

Régi leltáraink nyelvi adalékai között nagy számmal szerepelnek olyan, a női kézimunkára vonatkozó műszók, amelyeknek jelentése, értelme ma már elhomályosult vagy teljesen ismeretlen. Az ilyen adatot szótáraink sok esetben tévesen vagy hiányosan magyarázzák, gyakran pedig különböző jelentésben szereplő műszókat azonos jelentésűeknek mondanak. A félreértések oka a tárgyi emlékek ismeretének hiánya. A műszók jelentésének megfejtéséhez elengedhetetlenül szükséges a nyelvemlékek egybevetése a tárgyi emlékekkel. Sőt szükséges ezenfelül a tárgyi emlékek készítmódjának gyakorlati ismerete is, minthogy némely régi műszó csakis a gyakorlatból nyeri magyarázatát. A kézimunkatechnikák, valamint alkalmazási módjuknak, továbbá a minta formai megjelenésének nyelvemlékbeli megjelölései kizárólag tárgyi emlékekkel történő egybevetés által világosodnak meg. A tárgyi emlékeken túl igen gyakran az összehasonlítás a népi munkával és a népnyelvvvel derít világot régi kézimunka-műszavaink jelentésére. A népi kézimunkák jelentékeny része ugyanis a régi úri munkák utánérzéseként keletkezett. A felsőbb társadalmi rétegekből alászállt műveltségjavak nemcsak tárgyi mivoltukban, hanem terminológiájukban is igen sokat megőriztek. Az alábbiakban látni

⁸ Sopron Tört. II. 174; Zalai Okl. II. 338. Zichy Okm. VI. 219. VIII, 53 stb.

fogjuk, hogy a népnyelv milyen gyakran őrizte meg a régiségbeli kifejezést eredeti jelentésében. Ezt a jelentésbeli egyezést természetesen csak akkor tekinthetjük bizonyítottnak, ha a vonatkozó népi munka és a tárgyi emlékek között is megvan a kapcsolat.

Az alábbiakban néhány ilyen tévesen vagy fogyatékosan magyarázott régi kézimunkaműszónak jelentését óhajtom megvilágítani. Az OklSz. és a NySz. példáit kiegészítem olyan régi nyelvemlékbeli adatokkal, amelyekben a műszó azonos jelentésben, de világosabban kifejezve szerepel. Azután a szótárak magyarázatait a tárgyi emlékekkel történő összehasonlítás alapján helyesbítem. Végül összehasonlítom a tárgyi emlékeket a népi munkával és népnyelvi elnevezésüket a régi műszókkal. A népnyelvben élő műszók jelentésmagyarázata is gyakran hiányos a MTsz.-ban. Ha valamely szóbanforgó műszó a szótárakban nem szerepel, akkor a néprajzi irodalomból vagy saját gyűjtésemből közlöm, ha pedig a MTsz. tévesen értelmezi, akkor más adatokkal helyesbítem.

1. KÖTÉS. A szó mai jelentése a köznyelvben: *das Stricken*. A régiségben és a népnyelvben azonban egészen más jelentésű, azonkívül sokkal tágabb értelmezése van. Vegyük sorra e szónak kézimunkákra vonatkozó különböző jelentéseit a régiségben és a népnyelvben.

1. Az OklSz. a 3. pont alatt a következő adatot közli: Egy jóféle patyolat abrosz, *kötéssel* és csipkével körülvarrva, a közepén is *kötéssel* összevarrva (1799). Az OklSz. nem tudja a szó jelentését megadni, illetve tévesen a vitézkötés jelentésre utal. Ugyanebben a jelentésben fordul elő a szó a *kötéses* címszó alatt s ugyanezt jelenti a *kötéske* szó is az OklSz.-ban közölt példában. A NySz. *kötéses* címszó alatti adatai közül kettő azonos jelentésű a fennebbi adatbeli szóval: Ég feier köteses wngvaal (1576, Radvánszky, Családélet, III. 109) és Egy vekony patyolat elő ruha köteses, körül csipke rajta (Uj MMuz. 4:171). Tárgyi emlékeink vallomása szerint valamennyiben a *kötés* szó olyan díszvarrásos összeerősítő módot jelent, amelynek segítségével két anyagszél egymáshoz kapcsolnak, avagy az anyagszélhez csipkét varrnak. Minthogy a házi készítményű vászon csak keskeny volt, egy lepedőt szélességben két avagy három vászonszélből toldottak össze, s e toldások összeerősítésére alkalmaztak díszvarrást, avagy valamiféle betétet. Egészen világosan beszélnek a következő adatok is: lepedő.... Az varrassaban mindenwth Araný *keötes* (1595, Radvánszky, i. m. II. 79); ket feier *köteses* Ingüal, az viaban feier *kötes* (1588, uo. 72). Az utóbbi adatot úgy kell értenünk, hogy a női vászon-ingujjakat (ingvállakat) ugyancsak több szélből illesztették össze és ezeken a szélösszevarráson alkalmaztak díszvarrást. A tárgyi emlékeken túl alátámasztja feltevésünket a szó népnyelvi jelentése és előfordulása a népi munkákon. A MTsz.-ban a 2. jelentés 'ing ujján lévő sávolyok'. Ez azonban korántsem világítja meg a jelentést. A néprajzi irodalomban a következő adatokat találjuk: Gyerőmonostoron (Kolozs m.) a parasztasszonyok a pókos varrást — ami lényegére nézve ugyancsak díszösszevarrás, amelyet ingvállakon, két anyagszél összeerősítésére alkalmaznak — *papné kötésének* nevezték el, mert ezt a munkát papnéjuktól tanulták (Jankó, Kalotaszeg magyar népe 103). Jellemző, hogy Kalotaszegen az anyagszél-

összeerősítésre szolgáló összekötő díszvarrásokat technikára és mintára való tekintet nélkül nevezik *kötés*-nek. (L. Malonyay, A magyar nép művészete, I. 249, 252 és Ferencz K. és Palotay G., Hímzőmesterség, 69). Érdekes, hogy ugyanazt a munkát (azonos mintát) két elnevezéssel is nevezik Kalotaszegen: *kétszem-horgas kötés*-nek vagy pedig *nagy folyásos kötés*-nek (L. Ferencz K., A tűzött csipke 69). Az egybevetés a tárggyal megmondja, hogy a két elnevezés közül az előbbi a technikai menetet jelöli, az utóbbi pedig a mintát írja le. Kalotaszegen az egyes *kötés*-féléket a technika szerint jelzővel illetik, mint pl. a *cérnán kötött* munkát (uo. 76). Másik adatunk: egy nyitraegerszegi (a Néprajzi Múzeum gyűjteményében lévő) női parasztingen az ujjak vászonszéleit a varrott csipkék csoportjába tartozó széles díszvarrással kapcsolták egymáshoz, s ezt a munkát *rudas kötés*-nek nevezik. Ugyanilyen *kötéssel* erősítették az ujjak alsó szegélyéhez a vetélt csipkét, ami világosan megmutatja, mit jelent a régiségbeli *kötéssel és csipkével körülvarrva* kifejezés. A *kötés* szó jelentése a fentebbi adatokban díszvarrás, mely két anyag szélének egymáshoz erősítését célozza.

2. A NySz. egy harmadik példát is hoz fel a *kötés*es címszó alatt, mint az előbbiekkal azonos jelentésűt: Egy fekete premes negyes *kötés*es korczovagy (UjMMuz. 4:171). A szó jelentése itt azonban egészen más. Hasonló jelentésben fordul elő a következő adatokban: Egi veres Barsoni hachoka, arani *kötéssel* hant (1588, Radvánszky, i. m. II 72); egý fekete barsoný zoknyá ezwst es arany *keötyssel* hanýoth (1581, uo. 54). Kétségtelen, hogy ez már az 1. pont alattitól eltérő jelentés, minthogy a *kötés* nem az anyag között szerepel, hanem annak felszínén. Tárgyi emlékeink bizonyítják, hogy csupán vászonféle összeerősítésénél szerepel díszvarrásos *kötés*, ha tehát szövetből és más nehezebb anyagból való ruhákról szólva említik, s különösen, ha, mint a *hányt* szó bizonyítja, e ruhák felszínén alkalmazták, mást jelent, még pedig, tárgyi emlékeink vallomása szerint gombkötőmunkával készült paszományszerű, széles, tömör zsinórozást, vagy esetleg csipkeszerű, laza mintájú fonadékot, amelyet ugyancsak gombkötők készítettek. Azt, hogy a gombkötőmunkát is *kötés*-nek nevezték, azt eléggé bizonyítja maga a *gombkötő* szó, de emellett érdekesnek tartom megemlíteni, hogy a gombkötők egyéb munkáit is félreérthetetlenül *kötés*-nek nevezték: Araný gomboth Ruhara valoth az zara *Arany fonalbol kötöth* (1579, Radvánszky, II. 41). Az öveket is gyakran *kötötték*, s gombkötőmunka volt a *vitézkötés* is. A gombkötőiparban különféle technikával dolgoztak (L. Népr. Értesítő, 1904, 199 ll.), aszerint, hogy milyen természetű munkát: gombot, paszományt, stb. készítettek. Ez a mesterség később leszállt a nép közé, s mesterei a főúri, majd polgári rend ruhadíszei után a parasztok számára dolgoztak, megőrizve az egykori technikai és mintabeli állományt. Így magától értetődik, hogy a népnyelv is tud *gombkötőkről*, *gombkötőmunkáról* és ismer *kötött gombot* is (L. Györffy I., A cifraszűr, 93; 146 ll.).

3. Tüvel varrott csipke tulajdonképpen az egyes népi himzéseken sokat szereplő pókolás is, amelyet egy, a vászomból kivágott lyuk beszövésére, illetve mintás betöltésére alkalmaznak. Ez a fajta munka Hövejen (Sopron m.) igen fejlett, neve itt: *bekötés*. (Ferencz K. szíves közlése. L.

Ferencz K. i. m. 39). Hasonló technikájú hímzésrészletek régi úri kézimunkáinkon is gyakoriak. Oklevélbeli adataink azonban nem elég világosak ahhoz, hogy kétségtől ilyen munkára vonatkoztathatók.

4. A halászkok is *kötik* a hálót, ugyanúgy, mint ahogy a magyar úri osztály asszonyai a 16—18. sz.-ban a vele azonos recemunkát is *kötötték*: Két patyolat előkötő, szörselyemmel *kötött* recze benne (1603, Radvánszky, II 109). A 17. sz.-i leltárakban emlegetett *recekötő tük* (Radvánszky, II 314, 329) apróbb és finomabb fémváltozatai a halászkok hálókötő fatűinek.

5. A szlavóniai magyarság kezdetleges kereten, a fonáshoz hasonló technikával készülő csipkefőkötőit is *köti* (Népr. Ért. 1933, 80 ll.). Ilyen munkával készült főkötők, tárgyi emlékeink bizonyosága szerint, az úri osztály hajdani ruházatában is szerepeltek, ezeket azonban nem azonosíthatjuk azon oklevélbeli adattal, amely araný és ezüst fonalbol *kötött fekető-t* említ (1563, Radvánszky, II 18). Ebben az adatban u. i. nem világos a szó technikai jelentése.

6. A mai köznyelvben horgolás néven ismert technikát a gyimesi csángók (saját gyűjtésem) *kötés*-nek nevezik. Itt a nép látszólag nem vette át a tárggyal (technikával és mintával) együtt a műszót. Minthogy azonban a gombkötőmunkában is használatos a horgolásnak egy fajtája, s mivel a horgolás, mint csipkekészítő munka, ebből a munkából veszi eredetét, a horgolásnak népi *kötés* elnevezése minden valószínűség szerint evvel a hagyománnyal függ össze. Tárgyi emlékeinken horgolás nem fordul elő, ez a munka, mint női kézimunka, újabb keletű, azért nem hozhatjuk kapcsolatba a régiségben előforduló műszókkal.

7. A Sárközben a nép a kötények és vállkendők rojtjainak díszes öszszecsomózását (macramé-munkát) nevezi *kötés*-nek. (Népr. Ért. 1936, 84 ll.).

Azonban a nyelvemlékeink néha nem beszélnek világosan, s így számos esetben nem tudjuk határozottan megállapítani a szó pontos jelentését. Így pl. nem tudjuk, hogy mi lehetett a *Nyomas kötes* (Radvánszky, II 16), a *fank kötes* (uo. 18), avagy az ingvállakat díszítő *olasz kötések* (uo. 297) s hogy miféle munkát vásárolhatott az, aki 1654-ben ezt jegyzi fel: *Kötést, csipkét vöttem* (uo. 316).

E negatívumok azonban, úgy látszik, kiegészítik az elmondottakat egy olyan jelentés meghatározásához, amelyből kitűnik, hogy *kötés*-en mind a régiségben, mind a népnyelvben sohasem egyetlenegy fajta kézimunkát (technikát) értettek, hanem hely és időpont szerint különbözően, olyan kézimunkát, amely a fonalak bizonyos rendszer szerinti összefűzésével, összefonásával, összebogozásával jár. Láttuk fennebb, hogy a kalotaszegiek különféle, de azonos alkalmazású technikákat neveznek *kötés*-nek, s még szembeszökőbb, hogy a gyimesi csángók (Gyimesközéplak, Csik m. saját gyűjtésem) *kötés*-nek nevezik a női ingujjak szélösszeillesztő díszvarrásait, *csipkekötés*-nek a horgolást és *rojtkötés*-nek a rojtozást.

A nép tehát egy és ugyanazon helyen és időben különféle munkát is

jelöl a *kötés* szóval, mint ahogy a régiségben is egyazon leltár többféle értelemben, jelentésben használja. (L. Radvánszky, II 72).

2. *METÉLÉS*. Az OklSzban a *metéléses* jelentése: laciniosus; gezackt, zackig? A közölt következő adat: Egy feier varrasos *metellises* gallos lepedeő keth feleöl mesterkeje (1595. Radvánszky, II 80) azonban semmiképpen sem igazolja ezt a jelentést. A szó jelentését kizárólag a tárgyi emlékekkel történő egybevetés adja meg. Régi úri díszlepedőink (ágyterítőink) egyik szélét gyakorta díszítették olyan hímzésmunkával, amely a vászonalap egyes szálainak helyenkénti elvágásából, elmeteléséből, majd e szálak kihúzásából alakul. Az így keletkező hálószerű alapot alkotó négyszegletes lyukakat fehér fonállal körülvarrják, innen a *feier varrasos* megjelölés. Olaszországban a renaissance-korban *punto tagliato* néven nagy kedveltségnek örvendett ez a fajta munka (L. Schuette, Alte Spitzen, Berlin, 1914. — 26), s igen valószínűnek látszik, hogy hozzánk is elég gyorsan elkerült, minthogy 16. sz.-i leltárak már szólnak *metéléses* lepedőszélekről. Vonatkozó tárgyi emlékeink datálatlanok lévén, a ránk maradt darabokat nem mondhatjuk teljes bizonyossággal 17.—18. sz.-inál régebbieknek. (L. Divald, Sáros vm. szövött emlékei, Magy. Iparművészet, 1905, 160). A fentebbi nyelvemlékben előforduló megjelölés: *keth feleöl mesterkeje*, alátámasztja feltevésünket, mert ezeket a széles lyuggatott hímzéscsíkokat rendszerint kétoldalt egy-egy keskeny szálvonásos szegélycsíkkal, ú. n. *mesterkével* zárták le, mint azt az említett ábrán is láthatjuk. A tárgyi emlékeken kívül a népnyelv és a népi munka is ezt a jelentést igazolja. A MTsz. nem említi ugyan előfordulását, de a fent említett régi úri munkákhoz teljesen hasonló hímzések — ugyancsak lepedőszélek díszítésére, a szokásos *mesterke*-szegélycsíkkal egyetemben — a népi munkák közt is igen gyakoriak. Kalotaszegben ma is készíti a nép (L. Malonyay, i. m. I 234, 251, valamint Ferencz K. — Palotay G., Hímzőmesterség, 51, 125. á.). A munka neve itt: *vagdalásos*, amely ugyanúgy, mint a régiségbeli és az olasz elnevezés, a vászonalap szálainak elvágásából nyerte nevét. Az OklSz. idézett adatán tehát hímzéstechnikai műszót érthetünk, mégpedig a népnyelvben élő *vagdalásos* munkával azonos hímzésfajta megjelölésére.

3. *ROST*. Az OklSz. nem adja meg határozottan a szó jelentését: [Igy? olv. rojtos?] A NySz. nem hoz példát textilfélén való alkalmazására. Az OklSz. adata: Egj gallos giolch kezkenő feir varrassal spaniolazoth varrassal *rostos* az vege (1595, Radvánszky, II 82). Jelentését az összevetés a népi munkával és a népnyelvvel magyarázza. A MTsz. szerint: 1. 'rojtt (vászon végén, gatyaszár alján levő fonalszálak)'; 2. 'a szövőszéken levő fonalaknak le nem szőhető része, amely a nyüstökben és a bordában fönnmaradt'. Ezek szerint világos, hogy a fentebbi régiségbeli példában a szó jelentése: 'a vászonszálaknak a szegélyen való rojtozódása'. A MTsz. megjegyzéseihez azonban hozzáfűzhetjük azt, hogy a 2. pont alatti jelentés volt véleményünk szerint az elsődleges, vagyis, hogy *rost*-nak először a szövőszéken maradt láncfonalakat nevezték, s csak innen a vászonszélnek lelógó szálait is. A vászonból készült ruhadarabnak, pl. a gatyának széle is ezért *rostos*, habár a gatyaszélek rojtozása már dísz, szándékosan, kézimunkával előidézett és rögzített szélkirojtozódás. Hasonló dísszel végződ-

nek néha régi úri kézimunkáink szélei is. Egy további jelentésátvitelt is ismerünk: a Sárközből a selyemből készült női kötények és vállkendők szélébe fűzött vagy ezekhez hozzávarrt, lecsüngő selyemszálakat nevezik így (L. Népr. Ért. 1936, 62 ll.).

4. **TÖLTÖTT.** Kézimunkaműszóként való alkalmazására az OklSz. nem idéz adatot. A NySz. szerint a 2. jelentés: *acu praetextus; gesteppt*. A felhozott példák egyikében: Hogy hívják ezt a töltött, tűzött fedelet, mellyel az ágyat befedi: wie heisst diese gesteppte decke (1749, KirBesz. 58). E példában azonban a 'gesteppt' jelentés nem a *töltött*-re vonatkozik, hanem a *tűzött*-re. *Tűzött paplanról* a régiségből számtalan adatunk szól, s ez valójában nem más, mint a ma is használatos paplantűző (steppelő) mód: a paplant keresztül-kasul átvarrják, hogy a paplan felső és alsó borítólapját, valamint töltelékét egymáshoz erősítsék. A NySz. példájában a *töltött* szó tehát a paplannak bevarrott töltelékére vonatkozik. Ezzel szemben a NySz. e címszóhoz azonos jelentésűként egy másik adatot is közöl, ugyanazon pont alatt: Arannyal es ezüsttel *teolteot* reczés eleoktók (1617, Vásárhelyi, Catechismus). Ez már sehogysem magyarázható a 'gesteppt' jelentéssel. A régiségből számos adatunk szól *töltött recéről*, olyanról, amely arannyal és ezüsttel, vagy pedig színes selyemszállal, sőt pusztán fehér fonállal *töltött*. A tárgyi emlékek azonnal megadják a helyes magyarázatot: régi recemunkáinkat, azaz a receháló-alapú csipkéket fémfonállal, selyemmel avagy fehér fonállal varrták ki. A hálónak így áthímzett, *betöltött* lyukai tömör felszín, mintát alkotnak, míg a háló betöltetlenül hagyott kockái (szemei) háttérként szerepelnek. A *töltött* műszónak itt tehát 'kitöltött, betöltött' jelentése van, s ugyanígy értelmezendő a szó a következő adatban: Reche keth feleöl Araninjal *teölteöth* mesterke mellette (1595, Radvánszky, II 79). A *töltött mesterké*-re vonatkozóan is megtaláljuk, mert tárgyi emlékeink itt is minden kétséget kizáróan megadják a választ: a rececsipkék oldalán szálvonásos himzésesíkot szoktak alkalmazni mesterkéül, azaz a főmintát lezáró szegélycsíkul (L. Divald, i. m. 158). Ezen szálvonásos mesterké munkamódja, azaz technikai menete olyan, hogy a vászonalap szálait a kívánt szélességben egy irányban kihúzzák, a meghagyottakat pedig himzőfonállal áthímézik különféle mintákban (L. Ferencz K.—Palotay G. i. m. 50/b á.). A régi munkákon gyakran arannyal történt ez az áthímzés. Hogy valóban helytálló ez az értelmezésünk, bizonyítja a népnyelv, amely ma is általánosan használja ezt a megjelölést erre a munkára. A szó 'kitöltött, betöltött' jelentése itt is ugyanaz, mint a recénél: egy hézagnak (itt a kihúzott alapszálak helyén előállónak) áthímzéssel történő töltése, tömör felszínné alakítása.

A tömör felszínné alakítás jelentésével sokszor találkozunk a *töltött* műszó alkalmazásánál akkor is, ha nem hézag betöltéséről van szó, hanem felszín bevonásáról. Így pl. *Töthöt* giöngiös him (Radvánszky, uo. 72); *lepedeo pauas himmel warroth* Araninjal *ezwstel teölteöth* (uo. 79); *Lepedeo* Araninjal *ezwstel teölteöth keotes* mellette (uo.). A legutóbbi példában a *töltött* műszó a vászonszéleket összekötő díszvarrás egyes részeinek fémfonállal dolgozott tömör részét jelenti. Tárgyi emlékeink alapján, legvalószínűbbnek látszik az, hogy a díszvarrás egyes felszín-

részei voltak aranyfonállal dolgozva. Mind ez, mind az előbb felhozott két példa a felszín egyes részeinek áthímzéssel történő tömörre tételét jelenti. A MTsz. nem ismeri e szó kézimunkabeli népnyelvi előfordulásait. De megtaláljuk a népnyelvben is a töltött műszónak fenti jelentésben való használatát Kalotaszegen. Itt a kötényeken és szoknyákon alkalmazott *darázsolás* nevű munka úgy készül, hogy a hímzendő felszínt (hímzéssel) kockákra osztják, majd ezután következik a *töttés*, azaz a kockáknak áthímzése, betöltése, s ezáltal tömör felszín kialakítása (L. Malonyay, i. m. 252).

MADÁRNEVEINK TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: Beke Ödön

Aranymálinkó, aranyállú, aranyáruló. Az *aranymálinkó* (Oriolus galbula) rigó nagyságú madár. A hím szép aransárga, a nőtény zöldes. Szárnya, farka fekete, de a farok vége is sárga. Bár nem rokona a rigónak, mégis a legtöbb helyen *sárgarigó* a neve. Ez a név már Miskolczinál megvan (1702). A nép így hívja: Biharudvari, Felsőtárkány, Mezőtúr, Túrkeve, Kisújszállás, Tyukod, Békés, Kecskemét (Herman O. Pásztorok nyelvkincse), Hajdúszoboszló (EthnÉrt. 20:61), Komárom (saj. föl.), Győr m. (Nyr 7:141), Zala m. Lispe, Lentikápolna, Hernyék (Bődei J.), Vas m. Nagycsákány (*sárgorigu* Vasi Szemle 2:281). A régi *mál*, 'mell' szó rejlik a köv. összetételekben: *aranymálú* (Sopron m. Pungur Gy.), *aranymálé* (Vas m., Sopron m. Pungur Gy. Ormányság Kiss Géza), *aranymál* (Szilágy m. Pungur Gy.), *aranmáj* (Zilah Nyr 27:542, MNy 1:281), *aranyos málé* (Zala m. Pusztamagyaród Pungur). Minthogy a *mál* már nem élő szó, alkalom nyílt az egész összetétel elhomályosodására, s így keletkeztek a köv. változatok: *alamár* (Göcsej MTsz), *alamár* (Vas m. Nagycsákány Csaba József, Rábagyarmat (Musits Jenő), *alomár* (Vas m. Rábagyarmat), *olomár* (Vas m. Őrség Ispánk Róka Zoltán), *olomári* (Vas m. Őrség Nyr 7:330). Zala m. Hetésben a madár neve *aranyállú* (MTsz). Ez világos összetételnek látszik, azonban nézetem szerint ez is csak népetimológia útján keletkezett az *aranymálú*-ból, épúgy *aranyálló* (Zala m. Nagykanizsa Keller Oszkár, Lispe, Lentikápolna Bődei János), amely viszont *aranymáló*-ból való, bizonyára **ara(m)málu*, **ara(m)máló* alak közvetítésével (vö. *alamár*, *olomári* < **ara(m)mál*, **ara(m)málé*, hangátvetéssel). Ennek további népetimológiás alakja *aranyáruló* (Zala m. Nemesnép, Bánoksztyörgy Bődei János). Ezt *aranyáruló* alakban a zalamegyei Szentgyörgyvölgyéből is közölték, azonban a citromsármány (*Emberiza citrinella*) nevéként (Nyr 2:279), de ez a jelentés még ellenőrzésre szorul. Épígy a Sopron megyéből közölt *arammáluó* és *sármáluó*-é is (MTsz). Az *Arany málé* első feljegyzésében szintén az *Emberiza citrinella* értelmezés szerepel (Mitterpacher, Primae Lineae Historiae Naturalis, 1795, 38.1, Compendium Hist. Nat. 1899, 178. l.). A *sármáluó* ugyan alakilag azonos a *sármány* szóval, s mégis lehet az *Oriolus galbula* neve, amint a zalamegyei Badacsonytomajon és a vasmegyei Bobán is az *aranymálingó* mellett *sármálingó* és *sármáringó* nevei is vannak (Nyr 41:286).

Az *arany malingó* (Pest m. Nomenclator Avium 1898) az egyetlen adat a Dunántúlon kívül, a többi mind innen való: *aranymálinkó* (Somogy m. Csokonya Herman O. Pászt. nyelv.), *aranymálingó* (Székesfehérvár Nyr 30:253, Zala m. Nagykanizsa Keller Oszkár, Somogy m. Nagyatád, Marcali), *arammálingó*, *arammállingó* (Zala m. Szepezd MTsz), *aranymálingu* (Vas m. Nagycsákány Csaba József), — r-rel is: *aranymáringó* (Pest m. Nomencl. Avium, Vas m. Őrség Nyr 2:562, 7:330, Csehimindszent Schönbögy György, Zala m. Pölöskefő Pálffy László, Náprád Parázs Albin, Pusztamagyaród Pungur), *aranmáringó* (Nagykanizsa NyF 48:60, Göcsej Sárhida Ethn. 13:79), *arammáringó* (Vas m. Nyr 30:98, Zala m. Balatonfelvidék NyF 40:51), *aran máringó* (Vas m. Németgencs Nyr 26:139), *arany-máringu* (Nagycsákány Csaba József), *aran máringu* (Gönczi Göcsej 285), *alamáringó* (Zala m. Rédics Bódei János). Simonyi szerint az *aranymálinkó*, *aranymáringó* az *aranymál* és a német *Emmerling*, kfn. *amering* 'Ammer' keveredéséből keletkezett (Nyr 30:470). Azonban az *Ammer*, *Goldammer* az *Emberiza citrinella*, sármány neve, az *Oriolus galbula* német neve *Goldamsel*, *Golddrossel*, *Goldmerle*. Az *Amsel*, *Drossel*, *Merle* pedig a rigó neve. Éppígy a franciában *merle* rigó, *Turdus merula*, *merle doré*, *orimerle* *Oriolus galbula*, az angolban *thrush* 'rigó', *golden v. yellow thrush* 'Oriolus galbula'. Sőt régi latin nevei közt is volt: *Turdus aureus* (Klein). Ha még a *sárgarigó* nevet is tekintetbe vesszük, igazat adunk Czuppon Eleknek, aki szerint a *sármáringó* **sármálrigó*-ból lett (Nyr 41:286). Az *Oriolus galbulan* Molnászecsődön (Vas m.) valóban van ilyen neve: *aranymál rigó* (Chernel 2:573), vagyis 'arany mellű rigó'. Ezt az adatot Molnár Lajos jegyezte fel, s megerősíti Csaba József (Vasi Szemle 2:281). Újabban Molnár *aranymálrigó* (a kéziratban: *aranymálérigó*) alakban közölte (uo. 280). Nem fogadom el azonban Czupponnak azt a nézetét, hogy az *arany-máringó*, *sármáringó* -n-je a *ringás* képzetéből került a szóba, hiszen minden madár ring az ágon. Ez az *n* vagy toldalékhang, vagy **sármán(y)rigó* alakból került oda hangátvetés útján. Az a nézet, hogy a szláv *inkó* kicsinyítő képző rejlik benne (Nyr 41:443), azért nem valószínű, mert sokkal gyakoribb ennél az -ingó vég, s a Dunántúl nehezebben képzelhető el a szláv képző hatása, mintha az adatok az északi megyékből származnának.

Bódei közli még az *Oriolus galbula* *aranymárnyó* nevét Zala megyéből (Lispe, Nemesnép, Bánoksztyörgy, Bocfölde, Csatár, az utolsó két helyen csak az öregek nyelvén), melyben az *aranymáló* és a *sármány*-féle alak keveredhetett össze.

Kéthés. A harisnak (*Crex pratensis*) ez a népies neve azért is nevezetes, mert két egymástól távolos vidéken használatos. A MTsz csak Bereg megyéből közli, Munkácsról és Beregrákos vidékéről, a Nomenclator Avium 1898-i kiadása pedig Pécsről. Baranya megyéből más adatunk is van. Így Kiss Géza idézi Ormányság c. művében, gyűjtőim pedig Sásdon és Bodán jegyezték föl. A Nomenclator Avium kötőjellel *két-kés*-nek írja, tehát összetételnek tekinti. Ezt a föltevést megerősíti Varga Ferenc járási erdőőr, a bodai adat beküldője, aki azt írja, hogy a madár bizonyára onnan kapta ezt a nevét, mert hangja olyan, mint mikor két evőkést egymáson élükkel keresztben gyors ütemben végighúznak. Kiss Géza is azt

írja, hogy «mindig erős hangot ad ki egyszer-egyszer, innét kapta a madár a hangutánzó *kétkés* nevet». Herman Ottó (Pásztorok nyelvkincese 652) szerint is «a madár szava». Bödei János tanító úr szíves értesítése szerint Göcsejben (Zala m. Csatár) *kös-mes* a haris neve, s ez nyilván szintén hangutánzó. Ez bizonyára a. m. *köss-mess!* Győr megyében a nép szerint a *harizs* a gabona közt azt mondja az aratóknak: «*Mezsd, mezsd!*» (Nyr 7:141). De Herman Ottó a *haris* nevet is ennek tartja, pedig ez már nagyon régi név. Első adatok: q'sula, q'scula — *haras* (BesztSzój.), quiscula — *haris* (SchlägliSzój.). MA-nél (1621) *Hars, Haris*, Ortygometra. A *hars* alak ma is használatos a nógrádmegyei Ipolyvecén, amint Noga Tibor közli velem¹. A Nomenclator Avium hely nélkül népies névként említi *hars-madár* változatát, *hors*-ot pedig a Tiszamellékről. Ezt a MTsz is közli Zemplén megyéből két adatban, az egyik Szürnyegről való. Győr megyében, mint láttuk, *harizs*-nak ejtik, s ezt a hangalakot Csüry is idézi Szamosháti Szótárában. Érdekes, hogy Nagyszalontán a sokat beszélőnek a neve *harizs* (MNy 13:211). Az is bizonyítéka a *haris* hangutánzó neveinek, hogy hangját sok szólásban emlegetik. Így már MA-nél megvan: *Az harist az ő maga szaván fogjac meg.* CzF-nál: *Szaván fogják a harist. Kiált, mint a haris.* Az Ormányságban: *Szól ám a kétkés* (Kiss G. 295). A Szamosháton népdal szól róla: *Arokparton szóull a harizs* (Csüry). Petőfi is megénekelte A puszta télen c. költeményében: *Nem szól a harsogó haris a jü közül.*

A *haris* tudvalevőleg rendkívül félénk madár, amely alig mutatkozik az emberi szem előtt, s így annál feltűnőbb harsogó hangja. A németben *Wachtelkönig* 'fürjkirály' nevén kívül egész sereg neve van, melyeknek legnagyobb része szintén hangutánzó, így pl. *Wiesenknarrer, Wiesenknarre, Mattkern* (*Matte, Wiese, kerren* 'knarren') *Heckschär* (ófn. *seggisner: segge* 'Riedgras, snerren 'schnarren'), *Schnarre* (kfn. *snarz*), *Heckschnarre, Tauschnarre, Schnarrwachtel, Schnerrf, Schrecke, Schrick* (középf-rank *scrēk*, korai ufn. *schrīch*, középgangol *scriken* 'schreien'), *Schecke, Kressler*. Valószínűleg hangutánzó a madár görög-latin *crex* neve is (Suolahti Die deutsche Vogelnamen, Kluge 11. kiadás, Adelung).

A *haris* finnugor megfelelői is kétségkívül hangutánzók, s így nem lehet szó ősi egyezésről: vogul *Ė xars-xars uj*, L *khers-uj*, P *khers-khers*; zürjén *gerskan, gerčkan*; votják *kwažij*; cseremisiz P B M C Cs *karše*, B (Räs.) *karšō*, MK *karış*, UP USj US UJ CÜ *karš*, C (Porkka 42) *karōš*, KN *kärš*, KA KJ *kärāš*, V *käršō*, CCs JT *kerše*, JO JP *käršək*; mordvin *kerši*; finn *ruis-räökkä, kräökkä* (Merikallio, Suomalaisia lintujen nimiä). A csuvas *karōš* valószínűleg a cseremiszből való átvétel (Munkácsi ÁKE 328, Räsänen MSFOu 48:245).

Kurhéja. Eötvös Károly írja a Bakony c. művében hogy a *kurhéja* «tuladunai szó... A *kurhéja* valósággal a tyukhordó vagy tikhordó kánya» (2:281, id. Nyr 38:352). Valóban az adatok legnagyobbbrészt onnan valók: *kur-héja* (Vas m. Tsz), *kur-héjja* (Tata Nyr 43:312, Fehér m. MTsz. Fehér m. Dunapentele, Dunaadony saj. föl.), *kur-hějja* (Rábaköz Bősárkány MTsz. Bakonyalja NyF 34:71). A Nomenclator Avium azonban az Alföldről is közli a *Milvus ictinus* nevéként. A köv. szólásban is emlegetik: *Viszi*,

¹ Elek Pál tanító úr szíves értesítése szerint a madár neve a borsodmegyei Szendrőn is *hars*, mert így kiabál: *hars-hars-hars*.

mind a kurhėja a fiját (Rábaköz Bősárkány Nyr 17:184). *Viszi, mint a kurhėja fiát* (Tata Nyr 43:312). A szó első tagja eredetileg kergető szó volt, mert a fehérmegyei Előszálláson Szabados Antal tanító úr szíves értesítése szerint, ha a gyerekek sast vagy vércsét látnak, ezt kiáltják: *Kurr! Héjja!* Nincs a csibének taréja. Paradicsom a héja! Nem tudom, nem tartozik-e ide a következő tyukhajtó szó: *kura-ha!* (Nyiregyháza és vid. Ethn. Ért. 29:447). De valószínű, hogy a *kurr* kergetőszó származéka a *kurgat* ige, melynek jelentése '(lármával) kerget, hajszol, zaklat, sürget, siettet' (Kisujszállás, Jászberény, Debrecen, Szabolcs m., Hont m. Kassa, Szinyérváralja, Beregrákos, Ungvár vid.) MTsz. *kúrgat* 'nagy lármával kerget, hajt (kül. állatot)' Csüry, Szamosháti Szótár. Nyilván összefügg evvel a göcseji *kurréncs* 'csordás' szó (vö. *rikkancs* 'tehénpásztor, csordás, kanász' MTsz). — Kassai Erdélyből közli: *Héjja, Kara héjja* Vad galamb üző ölv. Falco Palumbarius (4:327). Ez is hasonlóképpen keletkezett. A székelgyermek gyakran éneklük: *Kara héja, héja, Kilenc libám héja!* (Nyr 2:330). Vö. még: Baróti Szabónál: *Kerra: kerra-héjja*, kánya, ölyv, ölyű. CzF magyarázatának természetesen semmi alapja sincs.

Egy hozzám érkezett adat szerint a pestmegyei Prónayfalván (Harka pusztá) valóban *kurhėja* v. *saskánya* a kánya. Egy másik közlő szerint a bácsbodrogi megyei Jánoshalmán is használják a *kurhėja* nevet, még pedig a varjú nevéként. Azt hiszem ez tévedés, s az a magyarázata, hogy sok helyen éppen a varjút hívják *kányának*, az említett közlő (egy erdőőr) *kánya* helyett írt *varjút*.

Sió, siókánya. Gönczi Ferenc Göcsej c. nagy munkájában közli a *siu-kánya* madárnevet 'héja' értelmezéssel (574). Göcsejben van Bucsuta is, ahonnan Kósa János hercegi erdőőr a madárnevet *siókánya* alakban közli, s Niedermann Árpád hercegi erdőmester meghatározása szerint a *Buteo communis*. Csaba József nagycsákányi (Vas m.) s.-jegyző, ornithologus úr szíves közlése szerint is a *Buteo communis* lehet síró, nyávogó hangja után, ami körülbelül így fejezhető ki: *hiüüü-, hiüüü...*, vagy még inkább *hi-j-jé, hi-j-jé...*. Nagykanizsán Keller Oszkár szíves értesítése szerint az összetétel előtagja *sió* alakban a kánya neve, még pedig egy másik értesítés szerint a barna kányaé (*Milvus migrans*). Bödei János szintén a Göcsejből közli velem ezt a madárnevet: *si(j)ó-ri(j)ó kánya* (Botfa), *siu-riu kánya* (Csatár) a kékes réti héja (*Circus cianus*) nevéként. Hogy valóban ez a madár-e a *siu-riu kánya*, vagy pedig, ami valószínűbb, a *Milvus migrans*, annak eldöntését a madártudósokra bízom, azonban kétségtelen, hogy a kanizsai *sió* és a *siukánya* első tagja azonos, s ezekben a *siu, sió* nem lehet más, mint a *si(v)* ige melléknévi igeneve, a *siu-riu kánya* pedig a. m. *sivó-rivó kánya*, s ezt a nevet bizonyára hangjától kapta. Német ornitológiai művek a *Milvus migrans* hangját így írják le: «Das Geschrei ist ein schwer zu beschreibender vibrierender Ruf, etwa wie *hi-hi* (langgezogen) anhebend und in einem vibrierenden Triller ausgehend» (Hartert: Die Vögel der paläarktischen Fauna, Berlin, 1912—21, II. 1171). Frieling Excursionsbuch zum Bestimmen der Vögel in freier Natur (Berlin, 1936, 2. kiad. 242. 1.) szerint hangja: *trillernd* «*hiähiijiji*...»

A SZAG SZÓ EREDETÉHEZ.

Írta: Fokos Dávid.

I. Általánosan elfogadott vélemény, hogy *szag* szavunk pontos megfelelői a finnugorságban a zürjén *zjn* 'bűz', votj. *zjŋ*, *zjn*, *zjm* 'szag, illat'. (L. Szinnyi NyH.⁷ 159, Paasonen: Beiträge 30, 207, Setälä: Verwandtschaft 60, Stufenwechsel 7, 20, Uotila: Kons. 238 stb. A szó esetleges szamojéd megfelelőire vonatkozólag l. Paasonen id. h., Setälä id. h., Sauvageot Nyr. 59:43.)

Legújabbán Knöpfler László foglalkozott a *szag* szó eredetével (MNY. 34:110). Fejtegetéseinek érdemleges részét szószerint idézzük. „E [*szag*] szó pontos megfelelőjére Munkácsi Bernát vogul szótárának előmunkálatai közben, a kéziratban levő közép-lozvai szógyűjteményben bukkantam rá: *ui sãŋk'əm* 'orr'. Így nevezik a vogulok szent állatjának, a medvének az orrát (*ui* 'medve'). A *sãŋk'əm* nyilván igenévi alak, mire az *-əm* participium-képző mutat. A szó Reguly kéziratában mint AL. *sãŋget* 'Nase der Bären (Löcher der Nase)' található. A vogul M. *sãŋk'*, R. *sãŋg* mélyhangúságánál fogva hangtani szempontból tökéletesen megegyezik a magyar *szag* szóval, és összevetésük jelentéstani szempontból sem okoz semmi nehézséget.“

A vogul *sãŋk'əm* szóval való egyeztetés első tekintetre igen tetszetős. Az egyeztetés jelentéstani alapja, az 'orr'-nak 'szagló' értelmű elnevezése egészen természetesnek látszik. Hiszen ilyen eredetű pl. a török *burun* 'orr' szó is (l. Munkácsi KSz. 14:352), sőt magában a vogulban is éppen a medve orrának É. *atãjen'-ut* 'szagló valami' a műszava (Munkácsi: Vog. Nyelvj. 87), a medve-kultuszra vonatkozó osztják műnyelv szerint is a 'medve orra' É. *ëpsãntõtl* 'szagló valami' (Pápay: Északi-osztják medvénekek 129. l.) és CzF. szerint a vadászok *szagló*-nak „nevezik a dúvad orrát“. Hangtanilag is lehetséges az egyeztetés: a szóvégi mássalhangzó megfelelése szabályos, a szó mélyhangú, a szókezdő mássalhangzó megfelelésére is lehet igazoló példát találni (l. pl. Setälä FUF. 2:249 s kk., 269, 271, Paasonen: s-Laute 113, Toivonen SUS. Toim. 67:377, Uotila: Kons. 37 s kk.). Az a nehézség is áthidalható, hogy a magyar-permi főnévnek a vogulban ebben az esetben igető felelne meg. (Vö. pl. m. *fal-* ~ vog. *pũl* 'falat, darab', *pũl-* 'fal', osztj. *pũl'* 'falat', finn *pala* 'darab, falat' stb.; l. NyH.⁷ 149, Toivonen FUF. 20:58, Lehtisalo SUS. Toim. 67:236.) Még az *-m* képzőnek ilyen — mindenestre ritkább — szerepére is akad pár példa (vö. pl. Szabó D. NyK. 34:430, 433, Lehtisalo: Urural. Ableitungssuffixe 99).

De hogyan függ össze ezzel a **sãŋk'*- 'szagol' szóval Reguly *sãŋg'el*) adata? Ez kétségtelenül főnév, jelentése 'orrlyuk(ak)'. Persze itt megint ahhoz a magyarázathoz lehetne fordulni, hogy igei-névszói tövel van dolgunk (ezekről l. pl. Szinnyi NyH.⁷ 102, Munkácsi ÁKE. 525, Klemm MNY. 23:331, Lehtisalo SUS. Toim. 67:237, stb.), vagyis hogy ennek a tönek jelentése 'szagol (= illatot érez)' és 'szagoló (= illatot érző)'. Csakhogy ez a magyarázat kevésbé valószínű. Ezen a nehézségen inkább úgy segíthetnénk, hogy a *sãŋk'əm* szó végződésében nem deverbális, hanem denominális *-m* képzőt látnánk (erről a képzőről l. pl. Szabó NyK. 34:452, Lehtisalo Ableit. 84); ebben az esetben azután *sãŋk'əm* is, *sãŋg* is azt jelentené, hogy 'szaglás, szagló'. A magyar-permi 'szag, illat' és vog. 'szaglás (= illat érzése)' jelentéseket is össze tudnók egymással egyeztetni. Erre nézve vö. Calepinus következő adatát: suboleo: *valamenire zagos vagiok, szaglok* (viszont: odoro: *zaglom*, odoror: *erzem az szagat*), továbbá: NySz. *illat* 'odor

(= szag)', *illatos* 'wohrliechend' és *illatoz* 'szagol' (pl. *orrok vagyon es nem illatoznak* KulcsK. 293), *illatozás*: pl. *úth értelm: laathas, hallas, nyeldökles, illatozás, illethas* (NagyszK. 359) (vö. Königsbergi Szójegyz. *latath, hallath, illetheth, ezleth, illototh*; itt a legutóbbi szó íráshiba *illotloth* helyett, l. Melich MNy. 12:265; Schlägli Sz. *illatlas* 'odoratus', Szikszai Fabricius: *latas, hallas, illatozas, kostolas, illetes*); épígy NySz. *iz* 'vminek az íze' és 'ízlés'; vö. még pl. a német *riechen* igének tranzitív ('szagot érez, megszagol') és intranszitiv ('szagos, „szaglik“, szagot terjeszt') jelentését.

A vogul *sāŋkəm, sāŋg(et)* tehát, ha némi nehézségek árán is, de látszólag valóban joggal egyeztethető a mi *szag* szavunkkal. Ha azonban a két vogul szót közelebbről nézzük, csakhamar arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy kár volt a sok mesterkedésért, mellyel a két vog. szót minden áron rokonítani akartuk a magyar szóval. Az igazság az, hogy a két vogul szónak a magyar *szag* szóhoz való alaki és jelentésbeli hasonlósága merő véletlen. Kétségtelen, hogy e vogul szavaknak a magyar szóhoz semmi közük sincsen, de még az is megállapítható, hogy a két vogul szó egymással sem kapcsolatos.

A kérdés tisztázása nyelvileg is, tárgyilag is annyi érdekes tanulsággal jár, hogy érdemes lesz a dologgal valamivel behatóbban foglalkoznunk.

II. Nézzük előbb a vog. *sāŋkəm* '(medve)orr' szót.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy ez a szó eddig sem volt ismeretlen. Munkácsi már a Vog. Népk. Gyűjt. II. kötetében (0606. l.) mint a medvére alkalmazott műszót idézi a vog. *sāŋkəm* 'medveorr' szót (l. még uo. 695. l.). Ilyen különleges vagy körülírással műszó tudvalevőleg szép számmal van a két obi-ugor nyelvben. Ezek főleg a medvevadászattal kapcsolatosak, de a halászáttal kapcsolatban is van számos ilyen körülírással vagy különleges elnevezés: „állatnyelv“ (vö. Kannisto: Über die Bärenzeremonien der Wogulen, Öpet. Eesti Seltsi Toim. 30:216; Pápay: Ész.-osztj. medvénekek 22, 129). A vogulból pl. Munkácsi a Vog. Nyelvj. idézett helyén vagy 70 medve-műszót sorol fel, az osztjákra vonatkozólag körülbelül ugyanennyi műszót közöl Pápay (id. h.), sok adatot találunk még Pápai Károly szójegyzékében és Paasonen osztják szótárában, Steinitz pedig 1937-ben megjelent orosznyelvű osztják nyelvtanában (Jazyki i piszjmenosztj narodov szevera — The languages and literature of the peoples of the North 1:225) mutatóba 10 vadászati és halászati műszót közöl és megjegyzi, hogy e „medve-műnyelv“ v. „állatnyelv“ szavainak száma az osztjákban 100 körül van.

Ezek a kifejezések különösen becsesek, mert nem egy ősi, egyébként a közhasználatból kiveszett, elavult szót őriztek meg. Ilyen a vog. *tāp* 'medveepe' (— m. *epe*; vö. Vog. Nyelvj. 87, EtSz. stb.), *āβā* 'medvefej' (— lapp *oaivve* 'fej', vö. Kannisto SUS. Toim. 52:103, Lehtisalo FUF. 21:19, Pápay id. m. 129, 132, 134), az osztják *uòŋx* 'Grube, Lager des Bären' (— lapp *uioŋka* 'Höhle (des Fuchses)'; vö. Paas. Beitr. 35, 289, Setälä Stuf. 86, Verw. 37, Lehtisalo id. h. 16 stb.), *kēnəi-* 'brüllen (Bär)' (ez talán a m. *könyörög* szóval függ össze; l. Karj. SUS. Aik. 30₂₄:16), *anžər* 'medve foga' (— m. *agyar*; vö. EtSz., Toivonen FUF. 19:185, Pápay id. m. 129) stb.

A két obi-ugor nyelv medve-műszavainak összehasonlítása a következő fontosabb típusokat mutatja:

a) A vogul és az osztják, sőt nem ritkán egyes nyelvjárások is más-más körülírást használnak ugyanannak a fogalomnak a kifejezésére. Pl. vog. Munk. É.

nioli 'kígyó' = 'medve-bél' — osztj. Paas. J. *sārt-mòk* 'Hechtbrut' = 'Eingeweide des Bären', Pápai Vj. *sar-mākel* 'csuka-fiók' = 'belek a medvénel', Paas. K. *χṁtšāp* 'Wickelzeug; Eingeweide des Bären', Pápai K. *kaččēp* 'medve-belek' (vö. Karj. OL. 45, 143), Steinitz É. *tiūsān* 'vadászhurok' = 'medve bele'¹; vog. É. *ulām* 'ruha'² = 'medvehús' — osztj. Paas. K. *pəytš* 'schwarz, Fleisch des Bären' (de Pápay É. *ōšl* 'a medve húsa', vö. vog. *ves* 'ruha' Munk. 2: 513, 518, 724, osztj. Paas-Donner 2871. sz. K. *ü'tš, ü'sš, J. ütš* 'Rock', Patk. K. *ūč, ūš* 'Kleidung, Kleid', Pápay id. m. 130 stb.).

b) A leggyakoribb eset az, hogy a két nyelv azonos szemléleten alapuló átvitelt használ. Pl. vog. É. *saw* 'csillag' = 'medveszem' — osztj. Paas. K. *χūs* 'Stern; Bärenauge', Pápay *χōs* 'csillag; medveszem', Pápai Vj. *kās* 'csillag, medveszem'; vog. É. *āṛkwal* 'levágott fatörzs, fatönk' = 'medvefűl' — osztj. Paas. K. *āṛkət* 'Pfosten, Balken, Wurzelstock; Ohr des Bären', Pápay É. *āṛkəl* 'a medve füle'; vog. E. (*tarj*-)*pākw* 'medveszív' tkp. 'fenyőtoboz' (Vog. Nyelvj. 87, Pápai: Déli-osztj. szójegyz. 41-2) — osztj. Paas. K. *pōw* 'Zapfen; Herz des Bären', Pápai I. *peghu* 'medve-szív'; vog. *sāxi-pun* 'subaszőr' = 'medveszőr' — osztj. É. *sāx-punl* 'subaszöre' = 'medveszőr'; vog. É. *sakwalik* 'szarka' = 'a nagy fakanál, mellyel az üstből [a medve] húsát kiemelik' — osztj. Steinitz É. *sav* 'szarka' = 'kanál' (mint medve-műszó).

c) Ugyanaz a szó más-más alkalmi jelentésben használatos a két nyelvben. Pl. vog. É. *ūs* 'város' = 'az előlábak combja' — osztj. Steinitz É. *voš* 'város' = 'medve feje'. (Pápay id. m. 129 szerint a medve fejének elnevezése É. *uōš*, és ez tkp. azt jelenti, hogy 'vég, tő'. Vö. Pápay-Beke *uš* 'vég', Ahlqv. *uš* 'Grenze', Hunf. *uš, už* 'szél, táj, tartomány, határ'; a 'város' jelentésű szó Pápaynál *uāš* (ÉOM. 131), *vāš* stb. Pápay-Beke 84; l. még Paas.: Beiträge 123, Toivonen FUF. 19: 96.)

d) Aránylag gyakori a vogulban az osztjából átvett medve-műszó. Pl. vog. É. *χōs* 'csillag; medveszem' < osztj. vö. Paas. K. *χūs*, Pápay É. *χōs* uā. (l. Munk. Vog. Nyelvj. 87, ÁKE. 357, Toivonen FUF. 19: 176); vog. É. (So.) *šukəm* 'medvetalp' (vö. vog. *šuk* 'cipő') < osztj. vö. É. *šūGām* 'medvetalpam (tk. cipőm)' Pápay ÉOM. 110 ('az osztjából átvett medveműszó alkatának félreértésé'-vel, l. Munkácsi NyK. 50: 296); l. még NyK. 50: 295 stb.

Mármost az itt tárgyalt vog. *sānχəm* 'medveorr' megfelelőjét megtaláljuk az osztjákban is, még pedig a következő alakokban: Steinitz É. *sānχəm* 'medve homloka', Paas. (Paas.-Donner 2073. sz.) K. *santχim* 'Maul des Bären'. Steinitz mingyárt meg is magyarázza ezt a szót. Szerinte az osztják *sānχəm* eredeti jelentése 'hegy', vagyis ez a műszó azonos a Karjalainenből (OL. 44) ismert *sāngəm* 'das hohe Ufer' szóval. Erre a 'hegy, meredek part' jelentésű szóra csupán az északi-osztjából van adatunk; l. Karjalainen id. h., továbbá Hunf. *singim* 'hegy', *singmüng* 'hegyes', Ahlqv. *sānχam* 'Berg, Hügel', Pápay (Osztj.

¹ Ez a szó megvan a vogulban is: Munk. *tiūsān* 'rénpányva' (l. Munk. 2: 472, 713; Munk.-Szil.), Csernecov-Csernecova (Kratkij mans.-russzk. slovarj = Rövid vogul-orosz szótár) *tiūsān* 'vadászhurok'. A szó egyébként szamojéd eredetű; l. Gombocz NyK. 32: 209, Steinitz id. h., Lehtisalo SUS. Toim. 56: 28, 116.

² Ahlqv. *ulam* 'Kleider', Hunf. *ulem* 'öltő, ruha', Csernecov *ulam* 'ruha, öltözet'; osztj. Hunf. *ulam* 'öltő, szerszám', Ahlqv. *ulām* 'Sache, Sachen; Kleidungsstück, Kleider'.

Népk. 273) *saŋkam* 'domb'. Hogy ennek az osztj. szónak van-e a vogulban megfelelője, azt csak pontosabb adatok birtokában lehetne eldönteni. (? Vö. vog. Munk. Népk. Gy. 2:584, 691 KL. *säxw*, É. *särkw*, *sakw* 'domb, halom', Munk.-Szil. *särkw* 'domb', Munk.-Trócs. KL. *säxw*, K. *säkw* 'domb', melyet Szamota NyK. 25:141 és Pápay József MNy. 23:214 a 'domb, hegy, halom', OklSz. 'collis, monticulus; Hügel' jelentésű régi magyar *ség* szóval egyeztet, ezt viszont Wichmann Tscher. Texte 1144. sz. a cseremis *šü'ngä* 'Erdhöcker, Haufen', *kälkä-šü'ngä* 'Ameisenhaufen' szóval kapcsolta össze. — Az osztj. szó mélyhangú!) De talán ide tartozik még ez is Pápai Károly szójegyzékéből: Vj. *kutérké-säxem* 'csikos evet fészke' = 'medveorr' (32. l.), *kutérké-säxén* 'a medve orrika' (16. l.), ahol a 'fészek'-nek 'halom' szóval való elnevezése könnyen érthető átvitel. (Az összetétel első tagjához vö. Paas. FUF. 2:125, Paas.-Donner 817. sz., Toivonen FUF. 19:145. A *saŋxam* -alakokkal szemben mutatkozó nazális-kiesésre vonatkozólag vö. pl. Karj. OL. 28:FD. *uàŋx-*: V. Vj. *uàx-* 'behauen'; Karj 80 *torŋk* 'Holznagel, Keil': Pápai KO. *tuŋk*, FO. *liŋ* 'ék'; Pápai S. *tareng*: KO. *leréŋ* 'sérinchal' l. N. Sebestyén Irén NyK. 49:66; l. még Fokos NyK. 49:329.)

Adataink tehát azt mutatják, hogy az osztják *saŋxam* (É. *saŋxam*, K. *saŋtχəm*, Vj. *säx-em*) eredeti 'domb' jelentésében ma már úgy látszik csak az északi-osztjakban él, a déli és keleti nyelvjárásokban azonban csak mint medveműszó, ill. mint vadászati kifejezés ismeretes; az így jelentésében izolálódott szónak az alakja is másképp fejlődött azután. Pápai közlője a szót már 'fészek'-nek értelmezte; a kétirányú átvitelt feltüntető szónak ('halom' → '[evet-]fészek' és 'halom' → '[medve-]orr') egymástól eltérő két jelentése: 'orr' és 'orrika' is a jelentés elhomályosodására, esetleg félreértésére mutat.

Az osztj. *saŋxam* szó (átvitt értelmű, ill. alkalmi) jelentése az osztj. nyelvjárásokban nem egységes; ez azonban azok után, amit fent a medveműszóknak egymáshoz való viszonyáról mondtunk, könnyen érthető. A szónak van 'medve szája', 'medve orra' és 'medve homloka' jelentése. A 'domb, halom, meredek part' értelmű szónak 'orr' jelentésében való képes használata nem szorul bővebb magyarázatra. Elég, ha arra hivatkozunk, hogy a magy. *orr* is eredetileg 'hegy'-et jelentett (l. Mészöly MNy. 25:330), a m. *domb* szónak megfelelő vog. É. *tāmp*, KL. *tomp* jelentése 'az állatok orrhegye, Schnauze' (Munk. NyK. 25:280, Mészöly id. h. 331). A medve szájának és orrának ugyanazzal a szóval jelölésére vonatkozólag vö. pl. ném. *Schnauze*: „ein langes, hervorragendes, fleischiges und mit der Nase verbundenes Maul, dergleichen manche Thiere haben, z. B. die Hunde, Wölfe, Füchse u. s. f... Im verächtlichen Verstande wird es auch zuweilen von dem Munde und der Nase eines Menschen gebraucht“ (Adelung), ang. *snout* 'Schnauze, Rüssel, Maul', tréfásan: 'Nase' (Muret-Sanders), szamojéd *puje* 'Nase, Schnabel, Schnauze' (Donner SUS. Toim. 49:173), osztj. Ahlqv. É. *uol* 'Nase, Schnauze, Maul, Schnabel', Paas. K. *uāt* 'Nase, Schnabel. Schnauze, Rüssel, Vorderteil...'. A 'homlok' jelentés természetesen nem az 'orr' jelentésből fejlődött; itt a 'domb' jelentésű szónak az előbbtől független képes használatával van dolgunk. (Vö. pl. vog. Ahlqv. *vett*, *vilt*, *vilχt* 'Stirn; Gesicht; Schnauz', Csernec. *vilt* 'arc; homlok', *vilt-jat* 'homlok középső része', Munk. *vēll* 'arc', *vēll-puŋk* 'szemfog, előfog, tkp. homlokfog' Vog. Népk. Gy. 2:597. Vö. még m. *homlok* (l. Szinnyei NyH.⁶ 85, 150; de vö. 7. kiad. 155) és osztj. É. *χoməs* 'hoporcs' Pápay ÉOM. 49, *χomszŋ* 'hoporcsos' uo. 48.) Ami végül a Pápaiktól feljegyzett 'orrluk' jelentést illeti, ez nem látszik teljesen igazoltnak,

minthogy ugyanazt a kifejezést egy másik helyen 'orr'-nak fordítja (az egyik helyen *sāχēn*, a másik helyen *sāχem* a szó alakja).

Az eddigiek után most már könnyű lesz a vogul *sāχəm* szó tisztázása. Ez nyilván osztják kölcsönszó, még pedig olyan nyelvjárásból való, amelyben a szó a medve orrát jelentette vagy jelenti. Az eredetileg 'hegy, halom; meredek part' jelentésű osztják szóra visszamenő vog. *sāχəm* szót ép oly kevésbé szabad a magy. *szag* szóval rokonítani, mint ahogyan pl. nem fogjuk az osztj. *sāχəm* 'medve homloka' szót a hozzá alakban és jelentésben is — véletlenül — hasonló cseremis *Wichm. U. saŋga*, *M. saŋGa* 'homlok' szóval egyeztetni (ennek eredetéről l. *Wichm. Tscher. Texte* 913. sz., *Paas.*: s-Laute 119, *Räsänen SUS. Toim.* 48:188).³

III. Milyen eredetű mármost a másik vogul szó, *Reguly AL. sāŋget* 'Nase der Bären (Löcher der Nase)' adata?

Itt nyomra fognak vezetni az 'orrlyuk' jelentésű obi-ugor szavak.

A vogulban három szót találunk az 'orrlyuk' jelölésére:

a) Az 'orrlyuk' rendes neve vog. *Munk. É. ŋol-sam* (*Munk.* 3:169, 175, 180), *K. (ōŋə) ŋāl-soāmi* '(az ángyi) két orrcimpája (orrszöglet)' *Munk.* 4:291, *Ahlqv. É. ŋol-sām-as*, *ŋāl-soam*, *ŋol-soam* 'Nasenloch', *Csernec. ŋol sam as* 'orrlyukak' (*as* 'lyuk'). Az összetétel második tagja a vog. *É. sām* 'vidék, tájék, sarok, zug, szöglet', *KL. soāmä* 'szeglete' (*Munk.* 4:99), *Hunf. K. sam* 'szeglet', *Ahlqv. soam* 'Ecke', *Csernec. sam* 'sarok, vidék, tájék'. Ezt az osztják 'Ecke, Winkel' jelentésű *soŋ* (*Karj. OL. 84*) szóval együtt a magyar *zugoly* (régi *szugoly*) szó másának tekintették. Azonban a vogul szó magashangú: *TJ. sāmtä* 'in der Ecke' (*Kannisto FUF.* 14:43, 49), és így a vogul szó különválasztandó a magyar és az osztják szótól. (A magyar és az osztj. szót egyeztetni egymással *Szinnyei NyH.*⁷ 160, *Gombocz NyK.* 45:6; a vogult is ide veszi és szamojéd megfelelőjére is rámutat *Paas.*: *Beitr.* 30 (kérdőjellel), 208, 222. *Setälä*: *Stuf.* 21, *Verw.* 31 az osztj. és a szamoj. szót a m. *szög*, *szög* szóval kapcsolja össze.)

Ez az osztják *soŋ* ugyanolyan kapcsolatban is szerepel, mint a vog. *ŋol-sam*, nevezetesen: *Ahlqv. É. ŋol-suŋ*, *ŋol-suŋ-viś*, *ŋol-viś* 'Nasenloch', *Paas. J. ŋol-sŋi*, *K. ŋat-wəs* 'Nasenloch' (*viś*, *wəs* 'lyuk', *Pápay ŋol-wiś* 'orrlyuk' *ÉOM.* 38, 41, 43). Ezt a szót kétféleképpen magyarázzák. *Paasonen* szerint (*Beitr.* 208) lehetséges, hogy az összetétel *soŋ* tagja azonos az előbb tárgyalt *soŋ* 'sarok, szeglet' szóval és így az osztj. *ŋol-suŋ* éppúgy, mint az előbb említett vog. *ŋol-sam* tkp. azt jelentené, hogy 'Nasenecke'. De egyébként *Paasonen* is (*id. h.* 207), éppúgy mint *Setälä* (*Stuf.* 22, *Verw.* 52-3), az osztj. *ŋol-suŋ* második tagját a lapp *N. sierŋa*: *njunne-sierŋa* 'pars mobilisanarium' (*njunne* 'nasus'), *L. sēkŋa* 'Nasenloch' és a szamojéd *Jur. si* 'Loch', *puije si* 'Nasenloch' stb. szóval egyeztetni. *Setälä* ehhez még hozzáveszi a finn *sierain* 'orrlyuk' szót is és megjegyzi, hogy az egyeztetett szavaknak eredeti jelentése tkp. 'lyuk' lehetett. *Sauvageot* *mandzsu-tunguz* nyelvek-

³ Tanulságosak a medve orrának egyéb osztj. műszavai is. *Steinitz* szerint a medve orrát *χašŋa* 'hangya' szóval is jelölik. Itt az átvitel alapja homályos (? 'hangyaboly' jelentésen keresztül). Könnyebben érthető szemléleten alapszik *Pápai Károly* déli-osztj. *inŋet* 'medveorr' adata; ez nyilván azonos a következő szóval: *Pápai K. jinget* 'veder nyírhéjből készítve', *Vj. jüŋgel* 'nyírhéjből készült kosárka, ill. dobozka', *Pápay É. jeŋŋel*, *jüŋŋel* 'kosár, nyírhéjkosár', *Ahlqv. É. jengŋel*, *jüŋŋel* 'Korb oder eimerförmiges Geschirr aus Birkenrinde', *Patk. jüŋet* 'runder Korb...' stb. (Az *inŋet* ~ *jinget* viszonyához vö. pl. *Pápai S. jiχ*, *jigŋ* 'atya; medve', *K.KO.S. iχ* 'medve' stb.) Az orrnak 'szagló vmi' elnevezését már fentebb láttuk.

ből is idéz ide vonható 'lyuk' jelentésű szavakat (Recherches 135. l.). A mi véleményünk szerint is a két osztj. *suŋ*, *soŋ* szó különválasztandó egymástól, és a *ńol-suŋ* 'orrlyuk' utótagja a következő pontban tárgyalt vogul szóval tartozik együvé.

b) Az északi-vogulban medve-műszóul használatos a következő szó: So., FL. *sāni* 'orrlyuk' (Munk. 3: 152, 156, 161, 198; az idézett helyeken medve orrlyukáról van szó), Csernec. *senəy*, *ńol senəy* 'állat orrának vége, hegye'. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ez a vog. szó azonos az előbb említett osztj. (*ńol*)-*suŋ* szóval és az ezzel egyeztetett lapp és szamojéd szavakkal. Setälä FUF. 2: 252 kérdőjellel kapcsolja a vog. szót az osztj., finn és lapp szavakhoz; Paasonen: Beitr. 208 homályosnak tartja a vog. szó eredetét: „Was ist wog. N. (Munk.-Szil.) *sāni* 'Nasenloch'?” A vogul *sāni* medve-műszóban tehát úgy látszik szintén egy ősi szó őrződött meg.

c) Az 'orrlyuk' harmadik elnevezése végül Reguly adata: *sāŋget* 'orrlyukak, medve orra'. Az előbbi pontban előadottak alapján világos, hogy ez a *sāŋg* szó nem egyéb, mint az osztj. (*ńol*)-*suŋ* 'orrlyuk' átvétele. Ez az elnevezés is tehát osztj. kölcsönvétel, éppúgy mint a *sāŋkəm* 'medveorr' medve-műszó.

IV. Eredményeink tehát a következők. A vog. Munk. FL. *sāŋkəm* 'medveorr' és Reg. AL. *sāŋget* 'Nase der Bären (Löcher der Nase)' két különálló szó és egyik sem egyeztethető a magyar *szag* szóval. Mindkét vogul szó osztják eredetű kölcsönszó. A *sāŋkəm* szó eredeti jelentése az átadó osztják nyelvben 'hegy, domb, halom, meredek part', a *sāŋg* szó eredeti jelentése az osztjában 'lyuk, orrlyuk' (esetleg 'sarok, szeglet'). A két vogul szónak és a magyar *szag* szónak alakbeli összecsengése és jelentésüknek látszólagos kapcsolata véletlen.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET KÖZGYÜLÉSE.

Az Orsz. Néptanulmányi Egyesületnek 1938 március hó 24-én tartott közgyűlésén Vikár Béla elnöki megnyitója után e sorok írója előterjesztette titkári jelentését:

Tisztelt Közgyűlés! Mai közgyűlésünket — a közgyűlés elé tartozó hivatalos ügyek letárgyalása után — *Munkácsi Bernát* emlékének kívánjuk szentelni. Az a mérhetetlen veszteség, mely a magyar nyelvtudományt Munkácsi Bernát halálával érte, mélységes gyászba borította Egyesületünket is, hiszen az összehasonlító magyar nyelvtudománynak e nagy mestere Egyesületünk tiszteleti tagja, folyóiratunknak, a Magyar Nyelvőrnek, majdnem hat évtizeden át hűséges munkatársa, és mindnyájunknak igaz szeretettel és mély tisztelettel körülvelt mestere. a mi szellemi vezérünk és legnagyobb büszkeségünk volt!

Egyesületünk a nagy tudós haláláról gyászjelentést adott ki, a temetésen, 1937 szeptember 23-án, tolmácsoltuk gyászunkat, a M. Nyelvőr pedig több cikkben méltatta az Elhúnyt örökértékű munkásságát.

Munkácsi Bernát halála alkalmából Egyesületünket több tudományos intézet és tudós kereste fel részvétiratával; így a Finnugor Társaság (Helsinki), a Porosz Tudományos Akadémia (Berlin), a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság (Pozsony), az Észk

Nyelvészeti Társaság (Tartu), a Magyar Tanulmányi Központ (Párizs), Kannisto Artturi, Kettunen Lauri, Uotila T. E. (Helsinki), Lach Róbert (Bécs). Talán legyen szabad e részvétiratok közül azt az egy levelet bemutatnunk, melyet Egyesületünknek immár egyetlen tiszteleti tagja, a Finnugor Társaság elnöke, Kannisto Artur egyetemi tanár intézett hozzánk és amely oly szépen jellemzi Munkácsi Bernátot: «Helsinki, 1937 november 26-án. Országos Néptanulmányi Egyesületnek, Budapest. Mély megdöbbenéssel és szomorúsággal vettem tudomásul, hogy a híres tudós és szeretett barátom, dr. Munkácsi Bernát, elhunyt. E gyász hír váratlan és meglepő volt, hiszen nekem magamnak is alkalmam volt még a nyár elején találkozni vele, midőn még teljes erőben és egészséghen végezte fontos tudományos munkáit. Teljes szívből reméltem, hogy a nagy kutatónak sikerül sajátkezüleg befejezni mindnyájunkra nézve oly nagyértékű műveit. Azonban a sors másként határozott.

Munkácsi Bernát egyike volt tudományunk legbuzgóbb és legszerényebb munkásainak, kinek tevékenységéből számtalan szép és bizonyára maradandó eredmény származott. A tudományok iránt érzett forró szeretete annál is dicséretesebb volt, mert teljesen önzetlenül és minden anyagi előnytől mentesen végezte kutatásait. Szerény és őszinte személye már találkozásunk első pillanatában meghódított. Ezért érzek most oly mély gyászt melegszívú barátom elhunytával.

A magyar tudományos világ kétségtelenül mindent el fog követni, hogy az elhunyt tudós értékes anyaggyűjteményei napvilágot lássanak. Azonban finn barátai is, főképpen a Finnugor Társaság által, készek lesznek segítő kezet nyújtani ezen fontos mű elvégzésében.

Fogadják őszinte részvétnyilvánításomat azon gyász alkalmából, amely Munkácsi Bernát halálával az Országos Néptanulmányi Egyesületet is érte. Legmélyebb tisztelettel Kannisto Artur, az Országos Néptanulmányi Egyesület tb. tagja.»

Legutóbbi közgyűlésünkön, 1937 május hó 31-én, Beke Ödön tagtársunk tartott előadást finnországi tanulmányútjának tapasztalatairól, mai közgyűlésünkön pedig elnökünk, Vikár Béla, ügyvezető alelnökünk, Balassa József és választmányunk tagja, Kúnos Ignác tartanak előadást, melyben Munkácsi Bernát dicső emlékének áldoznak.

Egyesületünk egyéb munkásságáról még csak annyit, hogy lapunk, a Magyar Nyelvőr, az elmúlt évben 66. évfolyamát fejezte be. Ez a kötet is, épúgy mint a 67. évfolyamból már a napokban megjelent első füzet is, hirdeti a szerkesztő és kiadó Balassa József lelkes áldozatkészségét és azt, hogy Egyesületünk a magyar nép- és nyelvtudomány terén becsületesen és eredményesen dolgozik és Isten segítségével tovább is akar dolgozni.

Legyen Isten áldása hazánk és tudományunk szolgálatába állított további munkáinkon is!

A rendes közgyűlést Munkácsi Bernát emlékének szentelt ünnepi ülés követte.

Elsőnek Vikár Béla elnök hódolt az elhunyt tudós emlékének. Fellevenítette a nagy tudóssal való régi, benső barátságának emlékeit. Őt is

csábította a nagy cél, melynek szolgálatába Munkácsi állott; ő is a vogulokhoz készült hű barátjával együtt, de a Kalevala fordítását oly szent kötelességének érezte, hogy ennek érdekében le kellett mondania a vogul útról. Azonban ha nem mehetett is ki a vogulok közé, legalább iparkodott közreműködni a vogul tanulmányút eredményeinek közzétételében. Mikor Munkácsi visszatért vogul felfedező útjáról és elhozta Reguly kincsládájának megtalált nyitját, nagy lelkesedéssel segítségére volt Munkácsinak a szövegek kiadásában: a fordításnak gyorsírással lejegyzésében és a korrektúrában. Persze a felfedezés vágya sokkal inkább hatalmába ejtette, semhogy a Kalevala fordítása teljesen lefoglalhatta és kielégíthette volna. A szájhagyományok iránti nagy érdeklődés, e szájhagyományok gyűjtésének vágya vitte őt Finnországba, ez vezette akkor, mikor a magyar népköltés kincseit kutatta szóban és dalban. A két tudóst mindvégig zavar-talan, hűséges, ideális barátság fűzte egymáshoz, és ez a barátság Vikár életének legszebb emlékei közé tartozik.

Vikár Béla után Balassa József ügyvezető alelnök méltatta Munkácsi Bernát tudományos érdemeit. Megrajzolta a nagy mester pályáját, jellemezte és méltatta hatalmas alkotásait, szellemének örökértékű műveit.

Végül Kúnos Ignác tartott előadást «A csángók földjén Munkácsival» címmel. A jóbarát és tudóstárs melegszívű megemlékezése és tanulságos reminiszenciái a két tudós nevezetes és eredményes közös csángó tanulmányútjának történetét vonultatta el lelki szemeink előtt. Az előadást folyóiratunk teljes egészében közli.

Fokos Dávid.

MUNKÁCSI BERNÁT, A TUDÓS ÉS AZ EMBER.

Írta: **Balassa József.**

Nyolc éve annak, hogy Munkácsi Bernát 70. születése napját ünnepeltük és érdeme szerint méltattuk széleskörű, új utakat törő tudományos munkásságát. Akkor még testi és szellemi erejének teljességében nézett előre és tűzte maga elé a reá váró megoldandó feladatokat. Néhány évvel később súlyos betegség támadta meg és aggódó szeretettel vártuk felgyógyulását, hogy ott lehessen ismét baráti körünkben és folyathassa munkásságát, nehogy torzó maradjon élete nagy munkája. Örömmel láttuk, hogy mihelyt kissé megerősödött, már a kórházi szobában folytatta legsürgősebb dolgait. Törődött testtel, de töretlen szellemi erővel dolgozott a reá váró feladatok megoldásán és hiszem, hogy az a tudat fokozta erejét, hogy ennek a munkának elvégzésével tartozik még a magyar nyelvtudománynak. Egész életét jellemző rendszeretével osztotta be napi munkáját, kiszámítva, mennyi időre lesz még szüksége, hogy elvégezze a reá váró feladatot. Ez az öröm nem jutott osztályrészül, de megadatott néki Isten kegyelméből, akihez vallásos hitének mélységével ragaszkodott, az a szerencse, hogy szenvedés nélkül vált meg földi életétől.

Alig múlt el egy félév azóta, hogy eltávozott körünkől, még érezzük hétről hétre hiányát a meghitt baráti körben. S ha ma az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlésén fel akarjuk újítani emlékét, nem em-

lékbeszédet akarok róla mondani, hanem csak meg akarom rajzolni Munkácsi Bernát egyéniségének képét, a tudósét és az emberét, ahogy ma is elevenen él közöttünk.

Egy művelt és az irodalmi élet iránt fogékony vidéki városban, Nagyváradon nyerte gyermek- és ifjúkorában az iskolai élet első benyomásait. A rajongó és fogékony lelkű ifjú érdeklődését először szépirodalmi olvasmányai kötötték le és — amint maga mondotta el válaszában az üdvözlésekre, melyekkel hetvenéves korában köszöntöttük — Jókai regénye «És mégis mozog a föld» irányította érdeklődését a nyelvtudomány felé. A regény hőse, Barkó Pál alakja lett az ifjú ideálja. Az a Barkó Pál, aki már diákkorában megtanult törökül, perzsául, tatárul és élete céljául tűzte ki, hogy bejárja Ázsia ismeretlen vidékeit és keresi a magyarság nyomdokait. «Sejtelmem sem volt arról — mondotta —, hogy Barkó Pál alakjában Jókai a magyar nyelvtudomány és őstörténeti kutatás két dicső hőségnek, Kőrösi Csoma Sándornak és Reguly Antalnak képét mintázza és hogy a kollégiumi rektornak alakja a múlt század híres debreceni orientalista tudósának, Lugossy Józsefnek ábrázolása.» Még kevésbé sejthette, hogy ép ő lesz hivatva arra, hogy Reguly megfejtetlen szövegeire világosságot derítsen. De mily magasztos életcél volna, gondolta magában, ez ifjút követni és eszméjét megvalósítani. Gyakran emlegette, hogy nagyváradi diák korában teljesen ismeretlen volt előtte az akkori magyar nyelvészeti irodalom, nem ismerte sem az akkori folyóiratokat, sem a könyveket. Az 1877-i orosz-török háború megerősítette lelkesedését a török nép és nyelve iránt és elkezdett törökül tanulni.

Ilyen homályos, ködös tájékozottsággal, de annál mélyebb vággyal és lelkesedéssel került fel 1878-ban a budapesti egyetemre. Abban a boldog időben került az egyetemre, midőn Budenz József és Simonyi Zsigmond vezette be a tanulnivágyó ifjakat a magyar nyelvtudományba. Tudományunk aranykora volt ez az idő, midőn az egyetemi hallgatók előtt készültek és alakultak ki a magyar és finnugor nyelvtudomány alapvető munkái: Budenz Magyar-ugor Szótára és Ugor Alaktana, Simonyi nagy munkái a határozókról és a kötőszókról. Szarvas Gábor Magyar Nyelvőre is ebben az időben gyakorolt nagy hatást nemcsak a tudomány művelőire, hanem a művelt magyar közönségre is. A szellemi légkör, amely a mestereket körülvette, a legkedvezőbb és legtermékenyítőbb volt a körjük gyülekező ifjakra. Szeretettel és megértéssel találkoztak; az egyetlen szempont, amely a mestereket vezette, az volt, hogy milyen tehetséggel, szorgalommal és kitartással foglalkoztak tanítványaik választott tudományszakukkal és hogy mit várhatnak tőlük a magyar nyelvtudomány művelése szempontjából. Évről évre gyarapodott a hallgatók kis csoportja Budenz körül. Ott voltak már az idősebbek: Szinnyi József, Halász Ignác, Szilasi Móric, Ásbóth Oszkár; Munkácsit évről évre követték az ifjabbak: Vikár Béla, Kúnos Ignác, Kardos Albert és végül én is, aki most a legmélyebb kegyelettel emlékszem vissza azokra a délutánokra és estékre, amelyeket mint egyetemi hallgató ebben a körben, Budenz *kruzsok*-jában töltöttem.

Munkácsi előtt egyetemi éveiben mind világosabban alakultak ki tudományos pályájának célja és feladatai. Érezte, hogy mennél több nyelvvél

kell megismerkednie, hogy biztos alapot építsen későbbi munkássága számára és készüljön ifjúi ábrándjának megvalósítására: nyelvészeti tanulmányútra a rokon népek körében. Ehhez mintegy próbául és előtanulmányul szolgált az a nyári tanulmányút a csángók földjén, amelyre második egyetemi évének bevégeztével Kúnos Ignác társaságában vállalkozott. Megtanul oroszul és behatóan foglalkozik a votják, a csuvas és a kazáni tatár nyelvvel.

Egyetemi tanulmányainak végeztével tanári állás után kellett volna néznie. Éppen olyan időben került ki az egyetemről, amikor nagyon nehéz volt álláshoz jutni. De ő nem is nagyon törekedett rá. Más vágyak hevítették lelkét. Felébredt benne vagy talán sohasem aludt el a gyermekifjú vágya: felkeresni a magyarság rokonait és ott közöttük tanulmányozni nyelvüket. Így érett meg a votják tanulmányút terve és végre is hajtotta 1885-ben tavasztól őszig. Mialatt itthon a votják út gazdag eredményének feldolgozásával foglalkozik, már érik egy újabb, nagyobb és fontosabb tanulmányút terve. Izgatta az a gondolat, hogy Reguly vogul gyűjtésének még megfejtetlen anyagát csakis úgy lehet a tudomány számára hozzáférhetővé tenni, ha valaki ott a helyszínen, a vogulok között tanulja meg nyelvüket és olvassa el a szövegeket. Budenz örömmel fogadta kedvelt tanítványának ezt a tervét és minden erejével segítségére volt, hogy a szükséges anyagi eszközöket megszerezze. Csak mély meghatódással olvashatjuk Budenznek Munkácsihoz intézett leveleit, melyeket a *Nyelvőr* 65. és 66. évfolyamában, mint Budenz-ereklyéket közöltünk. Látjuk a mesternek atyai gondoskodását, amellyel kedves ifjának vállalkozását lépésről lépésre kíséri és amennyire csak lehet könnyebbé és gondtalanabbá teszi. Több mint egy évig tartott a vogul tanulmányút: 1888 márciusától 1889 július haváig. Elkísérte őt ebben az útjában ragaszkodó, hűséges barátja, Pápai Károly etnográfus és antropológus, akinek korai elhúnytára ma is fájdalommal gondolunk. Ez a szibériai út nagy fáradalmakkal, szenvedésekkel, gyakran nélkülözésekkel volt összekötve, de mindig könnyűvé tette számára ezeknek elviselését az a tudat, hogy az eredmény, amelyet magával haza visz, a tudomány számára rendkívül nagy gazdagodást jelent. Nemcsak rendkívül gazdag és értékes magagyűjtötte anyaggal tért vissza, hanem sikerült megfejtienie Regulynak hétlakattal elzárt szövegeit is. Így kapcsolódott össze az ifjú ábrándos gondolata a férfiú komoly tudományos munkájával.

A vogul földön gyűjtött anyagot nemcsak gazdagsága teszi a tudomány számára rendkívül értékesé, hanem az anyag tartalmi nagy fontossága nyelvészeti, költői, mitológiai, etnológiai és őstörténeti szempontból. Hivatalos elfoglaltsága mellett, mint a pesti izr. hitközség tanfelügyelője, évtizedeket töltött a gyűjtött anyag feldolgozásával és sajtó alá rendezésével. A nagy munka, sajnos, még ma sincs befejezve.

A vogul tanulmányút más szempontból is nagyon fontos volt Munkácsi munkásságának további irányítása szempontjából. Szélesítette látókörét, mert arról győzte meg, hogy a nyelvtudománynak és az őstörténeti kutatásnak szorosabb kapcsolatba kell jutnia a tárgyi néprajzzal és az etnológiával. Ebben a tekintetben igen nagy hatással voltak rá Herman

Ottó munkái a magyarság ősfoglalkozásairól. A nyelvtudomány és a néprajz kapcsolatának szükségességét jelképezte az is, hogy az 1892-ben alakult Néprajzi Társaság Munkácsit alelnökévé választotta és hogy csaknem két évtizeden keresztül a társaság folyóiratának szerkesztésében is részt vett.

Ez idő óta a magyar és a többi finnugor nyelv vizsgálatát mind szélesebb körűvé igyekezett tenni és rámutatott arra, hogy az összehasonlító tanulmányok alapján kell megvilágítani a magyar nép ősműveltségét s a legrégebb korok nyelvi érintkezéseinek vizsgálatából kell levonni a magyar nép őstörténetére vonatkozó tanulságokat. Ez a meggyőződése kettős feladat elé állította. A magyar műveltség szavak összehasonlító vizsgálatával kell fényt deríteni a legrégebb korok művelődési viszonyaira. Ez vezette őt az árja és iráni kölcsönszavak vizsgálatához és így jutott el a kaukázusi nyelvekből származó szavak eredetének felderítéséhez is. S habár az újabb kutatások nagyon megrostálták az árja és iráni eredetűnek vélt szavak számát, melyeket erről szóló nagy munkájában tárgyalt, az ő érdeme, hogy rámutatott a magyar nyelv szókincsének erre a forrására is. A másik feladat, melyet maga elé tűzött, a rokon népek összehasonlító néprajzának megindítása volt. Mindezek a tanulmányok hozzájárultak a magyarság őstörténetével, őshazájával és vándorlásaival összefüggő kérdések megvilágításához és az újabb kutatások megindításához. Ennek a széleskörű munkásságnak óhajtott teret juttatni, midőn 1900-ban Kúnos Ignáccal együtt megindította a Keleti Szemlét, ezt a nagy tekintélyhez jutott folyóiratot, amelyben a külföld nagy orientálistáinak munkásságát bekapcsolták a magyar nyelvtudomány tevékenységébe.

A világháború borzalmi közepette nyelvésztársaival, Kúnos Ignáccal, Beke Ödönnel és Fokos Dáviddal együtt igyekezett hasznóhajtóvá tenni azt a körülményt, hogy az orosz hadifoglyok között a finnugor és más, bennünket tudományos szempontból érdeklő népekhez tartozó egyének is vannak. Felkeresték őket a fogolytáborokban, hogy anyagot gyűjtsenek e nyelvek köréből. Munkácsi a votják és oszét nyelven beszélők nyelvével foglalkozott.

Élete utolsó éveiben fiatalos hévvel és az öregkor nyugtalanságával vette elő be nem fejezett munkáit. Nyugtalanította a gondolat, hogy nem teljesítheti azt a kötelességet, amelyet maga elé szabott. Nem volt készen a vogul szótár, nem írta még meg jegyzeteit és magyarázatait a vogul népköltési gyűjteményhez és kiadatlanok voltak votják és oszét hadifogoly gyűjtései. Lázasan dolgozott ezeken élete utolsó napjáig. S ha nem is végezhetette el ő maga ezt a feladatot, minden reményünk megvan arra, hogy rövid időn belül meg fognak jelenni ezek a munkák.

A munkás élet véget ért. Az ifjú ködös álma, Barkó Pál követése megvalósult, az agg tudós utolsó munkái oda kapcsolódtak első nagy feladataihoz. A kör bezárult.

S ha végigtekintek Munkácsi egész élete munkáján és jellemezni akarom őt mint tudóst, rá kell mutatnom arra, ami őt legjobban kitünteti, a tervszerűségre. Mindig évekre kiható munkák terve volt előtte, s az elvégzendő munkák között mindig szoros összefüggést látunk. Tanulmányútjai-

tól élete végéig tartó munkássága egy összefüggő egész. S ezt a tervszerű munkásságot rendszeresség és alaposság kísérte. Széles látókört tekintett át azon a területen, amelyen dolgozott, de el tudott zárkózni minden zavaró mellékúttól. És jellemezte őt a merészség is új utakra lépni azzal a tudattal, hogy tévedni is lehet, de tévedéseink között is haladunk az igazság felismerése felé.

Még néhány szót akarok szólni róla, mint emberről. Mély vallásos és meleg családi érzés jellemezte őt. Baráti érintkezésben Budenz gondolkodását örökölte. Szívesen tartózkodott barátai körében és jóleső érzéssel, érdeklődéssel szeretett elbeszélgetni munkáikról, tudományos kérdésekről. Nem adatott meg neki az, ami tudós embernek legfőbb vágya, hogy tanítványai legyenek, de szeretettel és szívesen fogadott mindenkit, aki kérdéssel, tanácsért, útbaigazításért hozzá fordult.

Ezt a baráti megemlékezést a bibliai Példabeszédeknek ugyanazzal az igéjével fejezem be, amelyet ő idézett köszönő szavai végén: «Sok a szándék az ember szívében, de ami az Úr végzése, az teljesül.»

A CSÁNGÓK FÖLDJÉN MUNKÁCSIVAL.

Írta: Kúnos Ignác.

«Verőfényes reggeli időnk volt, amikor az 1880-ik év július havának elején Brassó városában vándorbotot vettünk kezünkbe, azzal a szándékkal indulván útnak, hogy a messze Moldovában lakó csángókat meglátogassuk.»

Ezekkel a sorokkal vezettem be csángóföldi feljegyzéseimet, melyek ugyanazon év nyárutóján, ötvennyolc esztendővel ezelőtt, a «*Debreceni Ellenőr*» tárcarovatában láttak volt napvilágot. Egyetemi hallgatók voltunk, Munkácsi Bernát másod-, én meg elsőéves. Fiatalok, jóformán gyerekemberek, hazánkért és tudományunkért lobogóan lelkesedők, tanuló-lékonyak. Simonyi Zsigmond mellett Budenz József és Vámbéry Ármin voltak első tanítómestereink, akik a magyar és urál-altaji nyelvtudomány kapuit tárták ki előttünk. Munkácsi, a törökön kívül, főképp finn-ugor nyelvekre vetette magát; én meg, a finn-ugor nyelveken kívül, főleg törökül kezdtem tanulni. Dolgozótársaivá lettünk Simonyi Egyetemi Nyelvtani Társaságának és elsősorban a még jórészt feldolgozatlan magyar nyelvjárások felkutatására buzdított bennünket. Munkácsi, mesterének Budenznek útmutatásai nyomán összehasonlító szófejtésekkel foglalkozott, én meg a debreceni nyelvjárásnak dolgoztam fel vázlatos sajátosságait.

Ekkortájt került kezünkbe «Veszeli, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban» című könyvecske, mely a moldvai csángókra és különösen hangzó beszédmódjukra irányította nyelvkatató figyelmünket. Szarvas Gábor Magyar Nyelvőrében itt-ott már eddigelé is megjelentek a moldvai csángók magyar páterének, a klézsei *Petrás* Incének apróbb csángó szójegyzékei, melyeket hívei ajkáról szedegetett össze. E szók hangtani és jelentésbeli különösségei, nyelvünknek ősbibb korára emlékeztető selypítései, melyek s helyett sz-et, cs helyett c hangot ejtettek, szinte áhítatos

erővel hatottak nyelvi és népeleti képzelődésünkre. Hazai nyelvünk ködbe vesző multjának egyik közbenső és eddigelé teljesen ismeretlen fokozatát sejtette meg benne Munkácsi és egyre vágyakozóbban érlelődött meg lángralobbant lelkében a moldvai csángóság helyszínén történő felkutatásának tudósi feladata. Regulynak, a nagy felkutatónak példaadása, főleg pedig Budenz tanításainak hatása egyébként is állandóan foglalkoztatta nyelvkuató buzgalmát és nem egyszer távolbéli törekvések előkészítőjének tekintette egy csángóöldi taulmányút eshetőségét. Az ősi ugor nyelv-rokonság sokat vitatott kérdéséhez akart volna újabb adalékokkal hozzájárulni, egyben pedig egy ősi magyar nyelvjárást ismertté tenni. Engem, a nyelvi kérdéseken kívül, főleg *Vámbéry* tanításainak hatása alatt, inkább a csángóság fajisága, a török eredet, a kún néppel való rokonság kérdése ösztökölt. Munkácsit, Budenz leglelkesebb, legszorgalmasabb és legtehetségesebb tanítványát a nyelvészi, engem, *Vámbéry* hallgatóját a néprajzi feladatok tartottak kötve. Ebben állapotunk meg egymással, ekkép osztottuk meg tervbevett csángó utunk irányát és magunkra rótt munkakörét.

Kitartó komolysággal, lelkes igyekezettel kezdtük meg készülődéseinket. Anyagi adottságokkal nem sokat törődtünk, módunk se volt meg hozzá. Éppen hogy Budenz professzorunk támogatásával egy-egy harmadik osztályú vasúti szabadjegyhez juthattunk Budapesttől Brassóig, meg vissza. Mindenféle cókók nélkül, csakis a rajtuk levővel szálltunk vonatunkra, mely engem egyelőre haza, Debrecenbe, Munkácsit meg az ő otthonába, Nagyváradra szállított, hogy rövid pár napi pihenő után Bánffy-Hunyadon, rokonai házában találkozzunk. Hogy abban az ősi magyar városban szoktassuk rá füleinket az erdélyi beszédmód szokatlanságaihoz és szólásformáihoz. Ám lelkesített bennünket a vágyakozás, hevített a szent gondolat, hogy egy ősrégi és eleddig ismeretlen magyar tájszólás felderítésének állunk hazafias és tudósi feladata előtt.

Verőfényes reggeli időnk volt, amikor útra szedelőzködtünk, immár Brassóban. És megerőtlenedett értelemmel, tenger nagy idők távlatán keresztül, mintha borongóan ködössé és elmosódottan homályossá halavá nyulna visszaemlékezéseimnek időben és térben előderengő színeke. A multak benyomásaitól szinte eltávolodottan és tűnődéseimtől elszabadultan, mintha magam előtt látnám azt a két gyerekembert, akik félmaroknyi terhükkel, közös zsebben huszonöt forintjukkal, gyalogszerrel indulnak el a hétfalusi csángók hét székely községe felé.

A színmagyar levegőjű székely környezet, természeti szépségeknek lenyűgöző varázsa szinte állandó bűvöletben tartottak bennünket. És akár csak álombéli látomásokon keresztül ha hallom a Zajzon vizének tova-zúgó csobbanásait, ha látom az ojtózi hegyszoros felé nyújtózkodó bércek láncolatát, melynek egyik végső őrhelye, a székely Sármező után összeszorult szívvel és lelkünk mély megilletődésével érkeztünk el hazánk határához. Más formájú fegyveresek róják rá útlevelünkre az «Intrat in Romania» nekünk oly idegenül hangzó szokat.

Egy ideig a hűséges *Zajzon* kékelő vize szegődött hozzánk kísérő társunknak. Virágillatos partja mellett haladtunk, hol oláh, hol felemás községeken keresztül. Még mindig csak székely szólások hangoskodtak körü-

löttünk. Hisz a hosszúfalusiaknak csak a nevük volt csángó. És mily ujjongó öröm fogott el bennünket, amikor két magyar nevű község, Fűrészfalva és Gorzafalva között levő erdei úton egy különös kucsmájú, magyaros arcú emberke a mi «aggyon Isten» köszöntésünkre azt felelte vissza, hogy *«aggyon Iszten kegymeteknek esz.»* Végre az első csángó, akivel szóba állhattunk, akivel csángó nyelven beszélhettünk. *«Jánoszka bá»* volt csángósan hangzó neve és dehogy engedték ki karmaink közül, míg kellőkép ki nem tapasztaltuk furcsán hangzó beszédjét. Csupa tűz és lelkesedés, de amellett józanul megfontolt volt Munkácsi, aki egyre szaporábban zúdította Jánoszka bára a neki szokatlan és furcsának tetsző kérdéseket. Eleinte még azzal se nagyon törődtünk, hogy Jánoszka bá megért-e vajjon bennünket, aminthogy nem egyszer tört ki belőle a méltatlankodás, hogy: *nem eszelködöm a mogik szovikat.* Szinte megdöbbenően vettük észre, hogy már-már nehezebbre esik a magyar szó. Meg is mondtuk neki, meg is felelt ilyenénképpen: *«Mük esz oláhosszak leszünk mán. A páterecke (a pap) nem tud magyarosszan prégyikálni sz a köjököt esz cak oláhosszan tanitsza a dászkel (tanító).* Bennünket meg gyák-oknak, afféle kántordeákoknak mondott és egész utunk folyamán a gyák szóra kellett hallgatnunk.

Am Moldovában voltunk, csángóink földjén, tanulmányutunk kezdetén. És megint csak tovatűnő ködképeken és sejtető homályokon keresztül eszmélgetek vissza kisebb-nagyobb községek szerteszórt színfoltjaira, árnyékokká szellemült emberekre, csángó hangok szófoszlányainak furcsaságára és arra a lázas igyekezetre, mellyel feladatunkon csüngtünk. Tér és idő egymásba olvad, fiatal évek erősségei előregedőkké gyengülnek. Eleinte csak szórványosan jegyezgettük össze nyelvünknek idegenben élő szokatlanságait. És mily lázas lelkesülésben fénylettek pajtásom szemei, amint egy-egy nyelvtörténetileg is tanulságos szóalakot hallott. A feljegyzésre váró kifejezéseket a maga tudósi lelkiismeretsségével többször is megisméltette, önálló és mondatbeli megjelenésében egyaránt. A csángó nyelvnek szokatlan szólásait és mondatfűző sajátosságait meg kellett előbb tanulnunk, hogy kérdéseink várható feleleteit meg is érthessük. Néha szép szóval, barátsággal, néha, főképp kocsμάzások alkalmából, csakis *gologán*-nal, egy dimatlan rézpénzzel.

Erdőszélén, völgyek mélyén rejtőzködő falvak, kisebb-nagyobb községek elég sűrűn tűnedezték elénk. Nekünk pedig, vándorló gyákoknak egyre előrébbre kellett igyekeznünk, mert gyanús szemmel kísért bennünket a hatóság éber szeme. Egy-két napnál tovább se lehetett nyugodt megmaradásunk. Még hűséges kísérőnk, a Zajzon vize is elkanyarodott mellőlünk. Baráti örökébe a Beszterce, majd meg az ősi emlékezésű Szeret vize szegődött hozzánk. És amint a multak emlékein elmerengek, egy nagyobbacska város sziluett-képe elevenedik elém, a moldvai csángóság déli főhelye, Baku. S ahogy jártuk szűk sikátorait, szélesedő térségeit és szemre vesszük tarkaruhás járóit-kelőit, mintha csak a megsejtett Balkánnak nyílt volna meg előttem színes-hímes kapuzata. A török Kelet rikító színei varázsolódtak elénk, miközben egy ezeregyéjszakai bazár zsibongó forgatagába sodródtunk. Napkeleti képzelődések válnak rajtam úrrá,

amint turbános, kaftános jelenségek imbolyognak előttem s fezzviselő kufárok kínálgatják énekszóval áruikat. A moldvai török hódoltság emlékei elevenednek előttem valókká.

Munkácsi, mint mindenütt, itt is csángókat hajkurászott, mialatt én keleti bűvöletek útvesztőiben tévelyegtem. Csekélyke török tudásom szíveig nyitott előttem utat. Egy mamaligás étkezés után életem első török feketekávéját is itt ízleltem meg.

Talpunk alatt tüzesedni kezdett a talaj. Ránk sandított a rosszindulatú gyanú, sietvést kellett odébbállanunk. Munkácsi az ő jelentőssé gazdagodott feljegyzéseivel, én pedig keleti hangulataimmal. Pedig mily éltető elemében volt kenyeres pajtásom, ifjúi teljességében az ő éles szemmel kutató és nyelvi nehézségeket kinyomozó képességének. Már csirájában ott lapangott benne az akkor még szegletesnek, itt-ott félszegnek látszó sok olyan egyéni sajátossága, melyek későbben, meghiggadt korában, kutató és bíráló elméjének fényes erősségei lettek. Hosszan és átfontoltan tűnődött el egy-egy nyelvi jelenségen, míg rá nem terelődött megfigyeltetéséhez vezető útjára.

Fárasztó gyaloghajszák és nélkülözések után a csángó világ klasszikus talajára, a javarészt csángók lakta Klézse felé igyekeztünk. És szinte az áhítat emlékezete tesz elfogódottá, amint a klézsei *páterecke* (pap), az izzó magyarságú *Petrás* Ince alakja elevenedik meg kései emlékezetemben. Mily bensőséges örömmel, mily meleg magyar vendégszeretettel és kitörő lelkesültséggel fogadja a nagymagyarországi két fiatal gyákok, az ő csángóinak nyelvi és népeleti felkutatóit; mily készséges buzgalommal terelgeti eléink csángónyelvű híveit és mily törzsökös gondoskodással ajánlja fel nekünk, agyoncsigázott vándorgyákoknak kényelemnyújtó papi hajlékát. Amúgy Isten igazában, hosszú hetek óta, itt pihentük ki magunkat. Mikor pedig másnap reggel, vasárnapi istentisztelet alkalmából, a szentély emelvényén mutatott nekünk helyet, meghatódott szívvel és áhítatos érzéssel fohászkodtunk a szentírás irgalmas urához Moldvában, a klézsei csángók katolikus templomában.

Rövid pár napi pihenő, meg szakadatlan és gazdag eredménnyel járó anyaggyűjtés után, megint elő kellett szednünk széllel bélelt sátorfánkat. Akár csak egy nyiladozni kezdő délszaki növény, úgy bontakozott ki előttünk a csángó tájszólás virágszínű eredetisége, különössége és ősi sajátossága. Az északfelé húzódó csángó telepek másik főhelye, egy Román nevű város felé igazodtunk, mely egyúttal a gyimesi határon át húzódó, onnan meg hazánk határához vezető utunk volt. Szabováni, csángó néven Szabófalva pátereckéjénél, egy olasz származású dominikusnál, tartottunk nagyobb pihenőt. El nem lankadó buzgalommal, bámulatos kitartással, itt-ott majdnem kiméretlen erőltetéssel faggatta Munkácsi e helység egyre gyérülőben levő csángóit, akik szinte megkönnyebbülten sóhajtottak fel másnapi távozásunk hírére. Pedig, hej de nehéz szívvel tudtunk távozni. Munkácsi mélyenlátó elméjének bíráló élessége itt kezdett el csiszolódni és tépelődő szavai itt formálódtak át módszeressékké. Szinte rávilágított egyes kifejezések ősi eredetére és művelődésbeli jelentőségére.

Csángónyelvi kutatásunk és népi megfigyeléseink legvégső helye e kies-

fekvésű Ploszkucén volt. Klézse után a másik megpihenőnk. Andriszka-bá, az itteni csángók kántora és dászkálja, aki állandóan kezünkre járt és aki búcsúzáskor egy ezüst tallért csúsztatott kezünkbe, jó darabig el is kísért bennünket Anikó nevű lánykájával egészen a kacsARINGÓS és mély folyású Tatros vizéig. És ez időtől kezdve, szinte bujkálva és lapulgatva, nem egyszer hajnali homályosságokban, úgyszólván loppal vergődtünk át faluról falura, hegyeken át völgyekbe. Gyanakvások kísérték bennünket, spión voltunknak terjengett híre.

— *Mit czánsz (csinálsz) kegymed?* — kérdezték nem egyszer tőlünk, mikor jegyzeteink közt turkáltunk, jelentőseket pislantván egymás felé. Megfigyelő és jegyezgető munkánkat abba kellett hagynunk. Még *turbába*, vasárnapi mulatozó, meg táncolgotó fiatalok közé, ahol még legjobb alkalomunk volt népi anyag gyűjtésére, oda se merészkedtünk többé. Főképp, amióta egy kaptos csángó legényke, akit keresztűz alá akart a fáradhatatlan Munkácsi venni, azt vágta szeme közé: *Kegymed iszpion vagy, kegymed hallgassz.*

Nem volt többé nyugodt maradásunk. Gologánjaink utolsóig elfogytak, erőnk is már-már hanyatlóban. Csak Munkácsi rejtekes zsebei duzzadoztak a jegyzetektől, melyekből a csángó nyelvjárás képe kezdett egy kerek egészé kialakulni. Feladatunkat úgy ahogy befejeztük. Hazafelé vezető utunkra tértünk. Hűséges kísérlőnk, a Tatros vize, mintha megszilajosodott volna. Egyre tajtéktúróbban hullámoztatta áradóban levő folyását, nekünk pedig át kellett rajta vergődnünk.

Egy Monesti nevű nagyobbacska román helység kezdte elénk vetíteni hazánk közeli határának várvavárt körvonalait. Nem messzire voltunk már a gyimes szoros bejárójától. Nekiduráltuk magunkat és utak úttalanjain, egyre fokozódó vágyakozással és lelki megnyugvással igyekeztünk előrébbre, a megáhitott magyar határ küszöbéhez. Jó másfél óra után a Tatros tovaviharzó vize mellett az én legyengült pajtásom egy terebélyes fa árnyékában összerogyott. Nem bírta tovább a gyaloglást, gyomrával se volt egészen rendben. Gyötrődve tanakodtunk, pénz, meg élelem nélkül mitévők legyünk? A legközelebbi várost, Monestit emlegette Munkácsi, oda kellene mennem némi segítségért. Nehéz, nagyon nehéz szívvel szántam rá magam, hogy Monestibe gyalogoljak vissza, hogy az oláh prefekthez forduljak. Restelkedtem, szégyenkeztem, hát még mikor a prefekt színe elé kerültem. Zavarosan elhebegett magyar szavaimra szigorú tekintettel mért végig, egy-két odavetett francia szómra kissé megenyhültek zordon vonásai, mikor pedig nőttön növő zavaromban hogy-hogy nem, török szókat találtam kiejteni, hát Allah és a próféta nagy csodájára, barátságosabbra villantak meg szemei. Amint ugyanis később kitűnt, jócskán tudott a domnyul perfekt törököül és ennek révén szíven találta kérésem. Egy tíz forintot érő aranypénzt nyomott remegő kezembe, én meg egy törökös *«bereket verszin»*-nel köszöntem meg emberséges jóságát.

Áradozó örömmel loholtam vissza beteg pajtásomhoz a Tatros vize mellé, a terebélyes fa árnyéka alá. És képzelhető, hogy mily nagy volt az én megrökönyödésem, amikor Munkácsit, az elalélnak hittet nem ott pillantottam meg, ahol elhagytam volt. Ott kényelmeskedett egy kukoricával

telerakott szekér tetején, onnan integetett, ott mosolygott felém. Székely ember volt a gazdája annak a szekérnek, ép a gyimesi szoroson át volt visszatérőben haza, Brassó városa felé.

Nagyot változott velünk a világ. Pénzünk is volt, alkalmatosságunk is, de meg hazafelé vezetett utunk. És megint csak sejtető, álmodozó emlékezéseken, fátyolos áttetszőségeken át tűnedeznek élém rég elmerült események elmosódott képei. Felhők felé kapaszkodó hegyek, mélyekben csörgedező vizek egységes képpé olvadnak össze, melynek álomlátásos távlatában hol magasságok felé törtetünk, hol meg mélyekbe zökkenünk alá. A Tatros áradata zúgatja hánykolódó habjait, amint dülöngő karucánkat körülörvényli; a Gyimes összébb szoruló sziklái pedig mintha utunkat akarná állani. Kicsibe múlt, hogy vízbe nem sodródtunk karucástul, jegyzetestül.

Megjött végre a várva várt pillanat és átjutottunk a szívrepesve várt határokon. Szabadabbá lett lélegzésünk, a magyar haza derűszóró ege mosolygott le ránk, két agyonfáradt vándordeákra. Szabadjára pihenhattük ki magunkat. Álomlátásaim borongó világából reménykedő valóságokra ébredtünk és magunkra rótt feladatunk beteljesült átérzésével voltunk eltelve. Amikor pedig az új egyetemi esztendő őszi megnyitó ünnepén Munkácsit, most már a harmadévest, engem meg a másodéves hallgatót, ötvenötven forintnyi szorgalomdíjjal tüntetett ki Alma Materünk, első kötelességünknek tudtuk, hogy az emberséges prefektnak hálás köszönettel küldtük vissza tízforintos tartozásunkat.

Nyelvi anyagának feldolgozására nem sokat váratott Munkácsi. Első nagyobb tudósi munkája, a csángó nyelvjárás mesteri feldolgozása, amely megjelenése után akadémiai kitüntetésben is részesült, mindenkori példaképe marad nyelvtudományi irodalmunknak, kimagasló mutatója nyelvjárást leíró tanulmányainknak. Nem egy nyelvtörténeti kérdést fejtett meg benne és oly nyelvi jelenségekre tudott rámutatni, melyek nem egyszer nyelvünk ősiségére is rávilágítottak. Emellett kimerítő képét adta az idegenben élő csángó nyelv hang- és alaktani sajátosságainak és művelődéstörténeti múltjának. Szinte önönmagát múlta felül benne.

És ahogy annak idejében egyetemünknek akkor még ódon falai közt érlelődött meg ifjonti lelkünkben egy csángóföldi tanulmányút eszméje, azonkép alakult ki bennünk az ojtózi és gyimesi szorosok sziklás vadonjaiban, messze túlról a Szeret partján, egy jóval merészebb és nagyobb-szabású kutatóút gondolata, mely Munkácsit egyetemi tanulmányai befejeztével az ugor népek szibériai rengetegébe sodorta, engem pedig napkeleti káprázatok felé hajtott. Mélységes megilletődéssel, baráti kegyelettel őrzöm és ápolom volt kenyeres pajtásomnak örökké élő emlékezetét és tudósi megdicsőülését.

IRODALOM.

Új nyelvvédő könyvek. A magyar nyelv tisztasága és szépsége védelmében megindított mozgalom irodalma legújabbán három új könyvvel gazdagodott. Pintér Jenő *Nyelvvédő könyve* első sorban a tanuló ifjúság számára készült. A könyvnapra jelent meg Halász Gyula könyve a Nyugat kiadásában: *Édes anyanyelvünk*. Gárdonyi Géza munkái sorában a Dante kiadásában jelentek meg gondolatai, megfigyelései a helyes magyarságról. A kötet címe: *Magyarul így!* Mind a három könyvet a Nyelvőr legközelebbi számában fogjuk bővebben ismertetni.

B. J.

Észt nyelvátlasz.

Észt nyelvátlasz. Andrus Saareste: Eestli Murdeatlas. (Atlas des Parlers Estoniens.)

Andrus Saareste egy észt nyelvátlasz kiadását kezdette meg. Előtünk van a mutatónyfüzet, melyben öt térképen mutatja be, hogyan dolgozta fel az észt nyelvterületet. Több mint harminc évvel ezelőtt kezdett Saareste azzal a gondolattal foglalkozni, hogy Gilliéron és Edmont francia nyelvátlaszának mintájára fel fogja dolgozni az észt nyelvterületet. Évtizedek munkája volt, amíg teljes tájékozódást szerzett az észt nyelvjárásokról körében, megismerte jellemző sajátosságait és elkészítette a munka alapjául szolgáló kérdéseket. Az első terv 150 kérdést foglalt magában, melyekre 250 helyen kereste a feleletet. Munka közben a terv folyton bővült, a kérdések száma lényegesen gyarapodott és a felvétel mind szűkebb területekre korlátozódott. Az atlasz tíz füzetre fog terjedni, összesen 300 térképet közöl; ehhez járul majd két kötet szöveg. Ez a nagyszabású terv méltó helyet biztosít az észt nyelvátlasznak a többi, már eddig megjelent vagy munkában levő hasonló művek sorában. Több mint ötven évvel ezelőtt kezdette meg Wenker a német nyelvátlasz megalkotását, ezt követte a francia nyelvterület feldolgozása. Azóta csaknem minden nagyobb nyelvterületen (olasz,

katalán, spanyol, román stb.) munkában van az élő nyelvjárásoknak ilyen feldolgozása, mert csak ez ad legtisztább képet a nyelvjárásokról, egyes sajátosságaik elterjedéséről. A magyar nyelvátlasz munkálatainak megindítása még mindig késik.

B. J.

Pallas Debrecina. Dolgozatok a Debreceni Református Kollégium Tanárképző-intézetének tízéves fennállása alkalmára. Írták az intézet tagjai és tanárai. Debrecen, 1936.

A gazdag tartalmú emlékkönyvben több dolgozat a nyelvtudomány körébe vág. A magyar stilstörténet egy-egy fejezetét tárgyalja Némédi Lajos Adalék a XVIII. század magyar stilstörténetéhez és Zsigmond Ferenc Dugonics stílusa c. értekezésében. Az első Péczeli József és Szilágyi Sámuel Henriade-fordításával foglalkozik. A két Henriade fordítási szabadság és stílus tekintetében nagy különbséget mutat. Péczeli szabadabban és szebben fordít, Szilágyi hű marad eredetijéhez, s tömörségre törekszik. Péczeliben több a költői lendület, Szilágyiban több az erő. Zsigmond rámutat Dugonicsnak arra az érdemére, hogy mennyire ismerte a szegedi népnyelvet, azonban sokszor ízléstelenül alkalmazza. Teletűzdeli regényeit rokonértelmű szavakkal, közmondásokkal, mintha regényei csak keretek lennének táj- szó- és szólásgyűjteménye számára. A nyelvtudomány és néprajz kutatóinak mindenesetre érdemes lenne ebből a szempontból feldolgozni Dugonics műveit. Érdekes példa az Etelka, amelyben a szegedi halászatot leírja rengeteg hal- és halászeszköznévvel.

Végh József Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez címmel szerepel a gyűjteményben, amelynek különnyomatát már ismertette a Nyr (65:24). Porzolt István Népnyelvi adatok Újfehértóról címen nyelvjáráskutatásának fontosabb eredményeit közli. Újfehértó nagyközség Szabolcs m. délnyugati csücskében, s nagyjában megegyezik a hajdúság nyelvével, így az északnyugati nyelvjárásterülethez

tartozik. A nyelvtani leíráshoz kisebb tájszó- és szólásgyűjtemény, babonák és két kis meseközlemény csatlakozik. Érdeemes lenne a gyűjtést folytatni s különösen a nyelvjárás szókinsét minél teljesebb mértékben összegyűjteni.

Rendkívül érdekes Fazekas Jenő Észti nyelvművelő és nyelvújító törekvések c. értekezése. Bevezetőül ismerteti az észti nép és nyelv történetét, az észti nyelvjárásokat, a két főnyelvjárásnak, a tallininak és a tartuinak harcát irodalmi nyelvvel való elismertetésük érdekében. A harc, mint tudjuk, az északi, vagyis a tallini nyelvjárás diadalával végződött. Érdekes összehasonlítást lehet tenni a magyar és az észti nyelvjárási harc között, amely igazán csak Észtország függetlenségének kivívásával indult meg, s még most is folyik. Az észtek Kazinczyja, a merész újító, J. Aavik, kivel a hivatalos és tudományos körök támogatásával a mérsékelt J. V. Veski áll szemben. Aavik annyira megy bátorságában, hogy valósággal gyártja a szavakat, Veski többet merít a régi és a népnyelvből. A nyelvújításnak nagy segítségére van az a nagy nyelvutató mozgalom, amely Észtországban folyik. Külön intézetet alapítottak a népnyelvi kutatások számára, az Eesti Keele Arhiiv-ot, amely már rengeteg népnyelvi adattal és egy csomó nyelvjárási tér-

képpel rendelkezik. A nagyszerű finn népnyelvi kutatás követendő például áll az egymillió észtet alig meghaladó kis nép előtt, csak mi nem akarunk senkitől sem tanulni.

BEKE ÜDÖN.

Könyvek:

Balassa József: A nyelvek élete. A nagyközönség számára. Budapest. Rózsavölgyi és társa. Könyvnapra ára 3.60; a könyvnap után 4.40.

Tartalma: Bevezetés: Mi a nyelv? — I. Hogyan beszélünk? — II. A nyelv anyaga és szerkezete: A nyelv anyaga a szó. Idegen szavak átvétele. A szó jelentése. Szófejtés. A nyelv szerkezete. — III. A nyelvek történeti változása: A beszéd fejlődése az egyénben. — IV. A világ nyelvei. — Függelék: Idegen nyelvek tanulása.

J. J. Mikkola: Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch. Helsinki 1938.

Björn Collinder: Lautlehre des Walldlappischen Dialektes von Gällivare. Helsinki 1938.

Szabó T. Attila: Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században. (Erdélyi tudományos füzetek. 91. sz.) — *Dés helynevei.* (u. az 101. sz.) — *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?* (Népműlési füzetek. 4. sz.)

NYELVMŰVELÉS

Gúzs és guzsaly, pad és padmaly. Érthetetlen szócserek. Egy jónevű író elkövette azt a baklövést, hogy gúzs helyett guzsalyba köttette a bűnöst. Írók és olvasók nem csináltak nagy esetet ebből az elírásból és ha neve szóba került, nem idézték rögtön fejére a gúzs-guzsaly szócseret, amint a múlt század vége felé annyiszor rápirítottak arra a képviselőre, aki egyik képviselőházi beszédében *Videant consuli!* val vétett a latin nyelvtan ellen. Írók és olvasók elnézték ezt a kis botlást, talán azért is, mert az a jónevű író s egyébként kitűnő

stilisztika nem a magyar népnyelv emlőin nevelkedett.

(De mint minden példa, a botlás példája is ragadós. Ime egy nemcsak jó, hanem nagynevű írónk, a magyar regényirodalom egyik vezéralakja hasonló hibába esett; *pad* helyett *padmalyra* ültette a kávéházi vendéget. Ezt már nem hagyhatjuk szó nélkül, már csak azért sem, mert a szótévesztő író a magyar nép tősgyökeres szülötte és mert nagy tekintélyével könnyen a helytelenségre.

Ez be is következett, mert alig

telt el néhány hét a *kávéházi padmaly* bemutatása óta, már egy irodalomtörténész is *pad* helyett *padmalyt* lát a hortobágyi csárda ivójában. Nevét, valamint a két elsőét sem hozzuk nyilvánosságra, de az ő botlását annál inkább megrovandónak tartjuk, mert ez a harmadik szótévesztő — üres óráiban — nyelvészettel is foglalkozik s így neki már ebbeli foglalkozásánál fogva is határozottan meg kell tudni különböztetni a *pad*-ot, mely ülőhelyet jelent (nyelvjárásilag házpadlást is), a *padmaly*-tól, mely a vízpartnak alámosott része, a sirveremnek kívájt ürege, amelyre, ha a vízpartján van, nem szoktak ülni, amelyben, ha a sírnak belső része, koporsót szoktak elhelyezni.

Már be is fejezhetném ezt a nem annyira nyelvhelyességet védő, mint szótévesztéstől óvó kis cikket, ha nem ütött volna szeget a fejembe az a különös körülmény, hogy a fenti szócserék olyan szavakkal történtek, melyek közül az egyik, az egytagú, ismétlődik a másokban, a kéttagúban, továbbá, ha nem venném észre, hogy a hosszabbik szónak *aly(aj)* a vége. Ez arra indít, hogy a könnyen botlókat figyelmeztessem néhány hasonló alakú szópárra, amilyenek többek között: *kar* és *karaj*, *szil* és *szilaj*, *tar* és *taraj*. Egyúttal ezeket a könnyen botlókat, jobban mondva a nagy írók botlásaira könnyen hajlókat arra kérem, hogy ezentúl se rendeljenek a vendéglőben *sertéskart* *sertéskaraj* helyett, ne nézzék még a legvadabb őserdőben sem a *szilfát* *szilajjának* és ne emlegessék a hajdani török hódítókat *tar pogányok* helyett *taraj pogányoknak*, mert ezzel szócseré nélküli *kacajba* fullasztják magukat.

KARDOS ALBERT.

Bűnöző, gonosztevő. Balassa József «Helyes magyarság» című művében (54. l.) szóról-szóra a következőket mondja: «Felesleges új szó a jogi műnyelvben a *bűnözni*, *bűnözés*, *bűnöző*. A jogászoknak nincs is rá szükségük, s még nagyobb hiba, ha a köznyelvben is használjuk a vétkezni ige helyett, a bűnözőt pedig a gonosztevő he-

lyett.» Én csak e két utolsó szót kívánom vizsgálatom behatóbb tárgyává tenni. Azért, hogy egyfelől kimutassam, hogy a *bűnöző* és a *gonosztevő* szavak mindegyikében más és más fogalomjelentés rejlik, másfelől feltárni igyekszem, hogy amennyiben a *bűnöző* szó az újabbkori szóképzés eredménye, e szóképzés a magyar szókincs javára történt. Mert a *bűnöző* szóval a nyelv egy újabb — tehát eddig nem létezett — fogalomértékkel gazdagodott.

Mindenekelőtt felállítom az egyelőre paradoxonnak látszó kijelentést: Van gonosztevő, aki nem bűnöző és van bűnöző, aki nem gonosztevő. Ha e kijelentésem helyességét bebizonyítom, egyúttal nyilvánvalóvá teszem, hogy a *bűnöző* és *gonosztevő* szavak mindegyikének külön-külön fogalomköre van. Annyira, hogy egymással fel nem cserélhetők, egymást nem pótolhatják. Tény, hogy a *bűnöző* szó főleg a jogi műnyelv szava. Miért? Mert csak a jogtudománynak és a jogásznak van szüksége arra, hogy külön kifejezéssel jelölje meg azta viszonyt, hogy egy egvén magatartásával a büntető rendszabályokkal ellentétbe jött. De pusztán csak ezt a viszonyt, minden más viszonylatra való tekintet nélkül. A *gonosztevő* szó ezt nem fejezi ki. Ha minden gonosztevő egyúttal bűnöző volna, e két szónak talán egyforma jelentése volna és a *bűnöző* szó szükségtelen volna. Ámde ez nem áll. Van gonosztevő, aki nem bűnöző. Csak két esettel kívánom ezt igazolni. Egy fiatal ember házasságot ígér egy leánynak. Eljegyzés is volt már. De a fiatalember faképnél hagyja a leányt, feleségül vesz egy gazdagabbat. Az elhagyott leány lelki depressziójának hatása alatt elemésztí magát. Kétségen felül áll, hogy a fiatalember gonosztevő. De nem bűnöző, mert a fennálló büntetőtörvényünk ily gaz magatartást nem von büntetőjogi szankció alá.

Egy másik, még súlyosabb eset. Egy a fennálló társadalmi renddel gyűlöletes ellentétben álló egyén az esti félhomályban a vasúti töltés mellett halad. Észreveszi, hogy a vasúti síneken a hegyről

leomlott sziklatömb fekszik. Tudja egyszersmind, hogy fél óra múlva a gyorsvonat fog a sziklától eltorlaszolt helyhez érni. Előrelátja a bekövetkezendő vonatkisiklás emberélet áldozatait. Könnyű szerrel elháríthatná a szerencsétlenséget, ha a legközelebbi vasúti őrhelyet ideje korán értesíti. Nem teszi, hadd pusztuljanak a gazdag utasok. A vasúti szerencsétlenség bekövetkezik. Az egész tényállást megállapítják. Ez az ember több mint gonosztevő, szörnyeteg, elvetemült lélek — de nem bűnöző. Mert a büntetőtörvény csak kevés kivételes esetben kötelezi a polgárt cselekvésre. A közölt esetben nem. Tehát ez az ember nem lett bűnözővé. Sine lege nullum delictum. Ezzel beigazoltam, hogy nem minden gonosztevő egyúttal bűnöző is.

Most példát hozok fel, mikor a bűnöző *nem* gonosztevő. Ez akkor forog fenn, ha valaki gondatlan magatartásával összeütközésbe jön a büntető rendszabályokkal. Ha például az építőmester az építkezésre vonatkozó biztonsági rendszabályokat vagy nem vagy hiányosan alkalmazza — de nem gonosz szándékból — és ezáltal bekövetkezik a munkásokon súlyos testi sértés. Ebben az esetben a vétkest nem nevezhetjük gonosztevőnek. Két okból nem. Egyfelől azért nem, mert a szerencsétlen következmény nem szándékos tettének, hanem a kötelességszerű figyelem elmulasztásának az eredménye.

Más szempontból tekintve is ki-

mutatható, hogy a bűnöző és gonosztevő nem azonos jelentésű szavak. A bűnöző szóval kifejezésre jut egy személyállapot. Tudniillik, hogy valaki a büntetőtörvények valamelyik határozmányával összeütközésbe jutott. De nem foglaltatik e kitételben bírálathoz az illetőnek moralitása tekintetében. Eltérően a gonosztevő kifejezéssel, mely csak a személy lelki elvetemültségét akarja megrögzíteni, de nincsen tekintettel személyi helyzetére a büntetőrendtartással szemben.

DETRE LÁSZLÓ.

Hogy hívták a távirót 1800-ban? Erre a kérdésre a legrövidebb válasz az volna: sehogysem, mert 1800-ban még nem volt táviró. A dolgot azonban nem lehet ilyen könnyen elintézni. Igaz, hogy vilamos távirórendszerről 1820, vagyis Oerstedt és Ampère előtt beszélni nem lehet, sőt hogy a most használatos betűnyomó távirógépet csak 1844-ben mutatta be Morse, de akusztikai és optikai távirókészülékek már jóval előbb ismeretesekek voltak. A napoleoni háborúkban már ugyancsak használtak táviró-berendezéseket, amint az a *Magyar Hirmondó* 1800. évfolyamának II. félévi 2. számából kitűnik, ahol a 32. lapon olvashatjuk:

«A' Hollandiai tenger-partok, szintűgy meg vagynak már most rakva Telegráfokkal (messze-hamar író eszközökkel) mint a' Frantzia Országok.»

A távirót tehát 1800-ban *messze-hamar író eszköznek* nevezte a magyar ujságírás.

K. A.

MAGYARÁZATOK.

Népnyelvi adatok Erdélyből.

Rövidéálni. Pál Ádám, fitódi (Csik m.) gazdálkodó, természetes eszű székely, sokat forgolódott pennaforogató emberek közt. Tőle hallom földmérés közben: «Mérjük sze' még még éccér, nehogy égygyikés *mégrövidéálóggyon.*» A *rövidül és revideál* összeolvadásából született ez a csodabogár. Másról nem hallottam.

'Ille n' a Székelyföldön. Hasonló keletű ez is. Az illető választékosan, «úriasan» akar beszélni. Egy zsögödi (Csik m.) ember, kiránduláson kalauzunk, így fitogatja járt-keltségét: *Ille n'* melegben jó ha még napféjőte előtt megondojja magát a zembér. (Vagyis: indulásra szánja magát.) Mondanom se kell, hogy csak elszigetelt jelenséggel van dolgunk, mivel az

-ly->-ll- változás ismeretlen a székelvnyjárásban. Hasonló úriaszkodást olyan egyéneknl tapasztalhatunk, akik huzamosabb ideig éltek más nyelvjárásterületen vagy más dialektust beszélő emberek közt. Sokszor lehet hallani Csikban is: *csötörtök*, *fröstök* 'csütörtök' és 'furustok' helyett.

Fagyhégyn. Egész Csikban és a magyar nyelvterület nagy részén ismeretes a *foghégyn* és *fokhégyn* kifejezés. Az ősszel hallottam az előbbieket ikertestvérét: *fagyhégyn-t*. Késő ősszel árkot akartam ásatni. Egy fitódi legény így ajánlkozott: Istálom, most egy kicsit későcske, de tavasszal, *fagyhégyn* hamarosan kiásom. Eddig nem hallottam s akiktől érdeklődtem, mindenki előtt ismeretlen volt ez a kifejezés.

Fórda, fordák. Gyermekekoromban, húszegynéhány évvel ezelőtt járta már ez a vasutas műszó a madéfalvi vasúti gócpontban és a vonalain. Lehet, hogy egyebütt is. A 'ráta' és társai formájára nyomorították a *fordul-*, *forduló-ból*. Jelentése: egy szolgálattétel. pl. Madéfalváról Gyimesre s vissza. Példák: Híjába érltet, nem méheték suhuba, met *fordába* küttek. Szénet szállitunk s azért annyi a *fordázás*. A hétén kerek hét *fordát csináltunk*. Ez utóbbi alak a román 'a face ceva' hatása alatt született. Mint érdekességet említem meg, hogy az ezen a vonalon mozgó teherforgalmi román vasutasok is átvették a szót. Viszont nem kétséges, hogy mihamar eltűnik ez a kérészéletű szó erről a nyelvjárási területről, mert maholnap nem lesz magyar vasutas, aki fenntartsa.

SZÖCS LAJOS

Békalencse és fülelncse. A Szamosháti Szótárban, mint erre Nyr 67:37 rámutattam, a Lemna minor nevű vízi növény a *békalencse* címszó alatt szerepel 'fülelncse' értelmezéssel. Feltűnt nekem ez az értelmezés, mert adataim szerint a *békalencse* az elterjedtebb név, a *fülelncse* tehát inkább vehető tájszónak. Most Csűry professzor úr arról értesít, hogy ő valóban a gyakrabban használt *békalencsét*

tartotta tájszónak, a *fülelncsét* pedig irodalmi névnek, még pedig azért, mert Szatmáron egy mocsaras, fülelncsével telt tavat *Fülelncséstó*-nak hívtak, azonban nagyapja, édesanyja és nagynénje a növényt is *fülelncsének* hívtá, tehát a szótárba ezt is fel kellett volna venni címszóul.

BEKE ÜDÖN.

Haptbokt. A török hódoltság idején a magyar várakban német őrség is tanyázott, sőt jobb dolga volt, mint a magyaroknak, kik a szolgálat nehezebb részét viselték. Az ily várban «az főstrázsa, kit németül Haptboktnak hínak, mind magyarból németből álljon». (Kisebb családi ltr. Balassy-család ltr. 1666. Idézi Takáts: Rajzok a török világból II:103.) E *haptbokt* szó a német *Hauptwacht*-ból ered. E. J.

Nap. Jelentéstani kérdések c. tanulmányában (7-9. l.) Melich a magyar *nap* szónak 'sol; Sonne' és 'dies; Tag' jelentésével kapcsolatban megállapítja, hogy egyes finnugor nyelvek — a magyaral egyezően — egy és ugyanazt a szót használják a 'sol' és a 'dies' jelölésére, más finnugor nyelvekben viszont két külön szó van a két fogalomra.

Erdekes, hogy a szamojédokban is rendszerint két külön szó használatos a 'sol' és a 'dies' jelölésére (pl. T. *kou* 'Sonne' és *jale* 'Tag'), de egyes szamojéd nyelvekben, ill. nyelvjárásokban mindkét szó mindkét fogalomnak a jelölésére szolgál: O. *tél* 'Sonne, Tag', Jur. (Lehtisalo SUS. Toim. 56:30) *jälte* 'Tag; Licht; Sonne', Tajgi *chaja* 'Sonne, Tag'; l. Setälä: Stufenw. 70, 31, Verw. 41, 40, Paasonen: Beitr. 276, 265, Lehtisalo id. m. 92, 98. Vö. még Schrenk (l. Donner SUS. Toim. 64:65, 67) *jälé* 'Tag; Sonne'.

(Ami a két szamojéd szó eredetét illeti, a 'sol' jelentésű szót Halász NyK. 23:26, Paas. id. h., Szinnyei NyH.⁷ 141, Sauvageot: Recherches 93 a magyar *hajnal* szóval hozza kapcsolatba, a 'dies' jelentésű szamojéd szó pedig a lapp *jalakas* 'serenus (de coelo), purus' szóval függ össze; l. Halász NyK. 24:464, Setälä id. h., Paasonen id. h.).

FOKOS DAVID.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1938 szeptember havában jelenik meg.

Telefón: 310-6-34.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVŐR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos könyvkereskedés és antikvárium

Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Telefon: 1-800-75



Telefon: 1-800-75

*Nyelvészeti és történelmi művek és folyóiratok
nagy raktárkészlete.*

Keresletek és rendelések legpontosabb elintézése.

Méltányos árak.

*Könyvtárak és egyes megfelelő művek
állandó vétele.*

TARTALOM:

| | |
|---|----|
| <i>Kertész Manó: Árokszállás</i> | 41 |
| <i>Palotay Gertrud: Régi kézimunka-műszavaink jelentéséhez</i> | 44 |
| <i>Beke Ödön: Madárneveink történetéhez</i> | 50 |
| <i>Fokos Dávid: A szag szó eredetéhez</i> | 54 |
| <i>Fokos Dávid: Az Országos Néptanulmányi Egyesület közgyűlése</i> | 59 |
| <i>Balassa József: Munkácsi Bernát, a tudós és az ember</i> | 61 |
| <i>Kúnos Ignác: A csángók földjén Munkácsival</i> | 65 |
| Irodalom: Új nyelvvédő könyvek (B. J.). — Észt nyelvatlasz (B. J.) | |
| — Pallas Debrecina (Beke Ödön). — Könyvek | 71 |
| Nyelvművelés: Gúzs és guzsaly, pad és padmaly (Kardos Albert). | |
| — Bűnöző, gonosztevő (Detre László). — Hogy hívták a távirót 1800-ban? (K. A.) | 72 |
| Magyarázatok: Népnyelvi adatok Erdélyből (Szöcs Lajos). — Béka- | |
| lencse és fülencse (Beke Ödön). — Haptbokt (E. J.) — Nap | |
| (Fokos Dávid) | 74 |

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

NYELVTISZTASÁG ÉS NYELVHELYESSÉG.

Írta: **Balassa József.**

Pintér Jenő és munkatársai: Magyar nyelvvédő könyv. 2. kiadás. — Halász Gyula: Édes anyanyelvünk. Nyugat kiadása. — Gárdonyi Géza: Magyarul így! Dante könyvkiadó. — Kodály Zoltán: A magyar kiejtés romlásáról. Kiadja az Eötvös József collegium volt tagjainak szövetsége.

A magyar nyelv tisztasága, a magyar stílus helyessége és szépsége érdekében néhány évvel ezelőtt megindított mozgalom termékenyítő hatással volt a nyelvműveléssel foglalkozó irodalomra is. A régebben megjelent hasonló célú könyvek egy része elfogyott és nem jelenik meg új kiadásban.* Az újabb nyelvművelő mozgalom ma szélesebb köröknek szól és nagyobb feladatokat tűz az ilyen célú könyv írója elé. Örvendetes, hogy rövid időközökben három ilyen tárgyú nagyobb könyv és egy szerzőjénél és tárgyánál fogva különös figyelmet érdemlő füzet jelent meg. Pintér Jenő Magyar nyelvvédő könyve elsősorban a középiskolai ifjúságnak szól, de tekintettel van a művelt közönségre, a hivatalokra és a napisajtóra is. Halász Gyula a napilapokban közölt cikkeit és a rádió útján a legszélesebb körökhöz eljuttatott előadásait gyűjtötte össze egy kötetbe. Gárdonyi Géza kézirati hagyatékában talált és a magyar nyelvvel foglalkozó feljegyzéseit fia, Gárdonyi József bocsátotta a közönség elé. Kodály Zoltán az Eötvös József kollégium volt tagjainak szövetsége közgyűlésén tartotta most nyomtatásban is megjelent előadását.

E könyvek ismertetéséhez fűzve mondanivalónkat, óhajtunk foglalkozni a nyelvtisztaság és nyelvhelyesség kérdéseivel és az eddigi mozgalom eredményeivel.

I. Pintér Jenő és huszonnégy pedagógus társa állította össze a Magyar Nyelvvédő Könyvet. Az első kiadásnak huszonötezer példánya néhány hónap alatt elkelt, olvassuk a második kiadáshoz

* Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság. 3. kiad. 1914. — Balassa József: Helyes magyarság. — Kelemen Béla: Jó magyarság. 4. kiad. 1935.

írt előszóban. Ez azt bizonyítja, hogy szükség volt az ilyen kisebb terjedelmű, könnyen kezelhető összefoglaló könyvre és hogy el is jutott a nemzetnek ahhoz a széles rétegéhez, amelynek közrebo csátója szánta. Dícséret illeti Pintért azért is, hogy a nagy könyvsiker után nem nyomatta le változatlanul az első kiadást, amely — amint az előszóban maga mondja, — «inkább csak kísérlet volt», hanem jobbat és sokkal többet adott. Az első kiadás terjedelme 144 oldal, a másodiké éppen a kétszerese. Két új fejezettel is bővítette. A hibás kifejezések előtt összeállította a hibás szavaknak jegyzékét s a könyv végére függesztette a leggyakrabban használt idegen kifejezések, szólások, idézetek helyes fordítását. A két kiadást összehasonlítva, örömmel látjuk, hogy az első kiadás kifogásolható megjegyzéseit, tévedéseit nagy részben elhagyták vagy kijavították. Tehát ez a második kiadás valóban javított és bővített.

A könyv a helyes magyar beszéd iránt érdeklődők tízezreinek kezébe került és használóinak állandó tanácsadója lett; ez a nagy jelentősége megköveteli, hogy ne csak a megérdemelt dícsérő ismertetéssel foglalkozzunk vele, hanem a legőszintébb jóakarattal és elismeréssel azért a komoly és lelkiismeretes munkáért, amelylyel a szerkesztők feladatukat teljesítették, rámutassunk a még jelentkező hiányokra és tévedésekre, hogy minden újabb kiadás még tökéletesebb legyen.

A nyelvvédő könyvnek főrésze és hozzátehetjük, legsikerültebb része, a hibás szavak és kifejezések jegyzéke és az idegen szavak magyarítása. A közhasználatban levő helytelen kifejezésekkel szembeállítják az ajánlott helyeset. A helyes magyarságra törekvő tanuló és a felnőtt érdeklődő ennek azonban csak akkor veheti hasznát, ha gyakran forgatja a könyvet és megjegyzi magának, hogy milyen helytelen kifejezést kell kerülnie. Mert hisz nem tudhatja, hogy a környezetében hallott vagy az újságokban, könyvekben folyton szeme elé kerülő kifejezések közül melyek a helytelenek, kerülendők, ha nem figyelmeztetik rá. Az iskolában a tanárok dolga, hogy figyelmeztessék erre a tanulót. De nemcsak a magyar nyelv tanárának a feladata ez. Hiszen az idegen nyelvek tanítójának még több alkalma van arra, hogy a két nyelvnek egymástól eltérő kifejezésére felhívja a tanuló figyelmét, különösen fordítás közben és így erősítse magyar nyelvérzékét. Az «Idegen kifejezések» című hasznos összeállításba néhány tévedés csúszott be. Az *ad audiendum verbum* nem azt jelenti: kihallgatásra, hanem: megidézés rosszalás, megrovás közlése céljából; — *à la bonne heure* nem azt jelenti: éppen jókor; ezt a kifejezést a francia bizalmasabb beszédben használja és azt jelenti: helyes! úgy van! — a *cercle-t tart* kifejezésnek sem helyes fordítása: megszólítással tüntet ki; az uralkodóról vagy más nagyon előkelő egyéniségről akkor mondjuk, hogy *cercle-t tart*, ha nyilvános alkalommal több egyént egymás után megszólít; — *doctor utriusque juris* nem jog- és államtudományi doktor; ez az elavult és ma már nem is használt kifeje-

zés régebben azt jelentette, hogy az illető az egyházi és világi vagy a római és a kánonjog doktora; — *pompes funèbres* nem temetkező vállalat; a franciában *pompe funèbre* (egyesszámban) a. m. gyászpompa; a temetkező vállalat franciául: *entreprise de pompes funèbres*.

A könyvnek ezt a főrészét, tulajdonképpeni tárgyát két rövid, nagyon is rövid szakasz előzi meg. Az egyik nyolc oldalon a magyar stílusról szól, a másik tizenhárom oldalon a nyelvi sajátságokat tárgyalja. Szükség van ezekre is, nehogy a tanuló és a könyvet használó felnőtt azt higgye, hogy csak a szavak és kifejezések helyes használatától függ a stílus szépsége, kifogástalansága. Gyakran ismételt megállapítás, hogy csupa eredeti, jó magyar szavakból álló mondat is lehet magyartalan és rossz, viszont kifogástalan helyes és magyaros lehet írásunk, ha benne hellyel-közzel idegen szavak is előfordulnak. Csak az a baj, hogy a helyes, világos és magyaros stílus kérdéseit nem lehet egy-egy rövid mondatba foglalt szabállyal elintézni. Ezeknek a bevezető részeknek az a bajuk, hogy a szerkesztők mennél rövidebben akarták összefoglalni a magyaros stílus legfőbb szabályait. Ez azonban lehetetlen. A gondolat helyes kifejezésmódjának annyi csínja-bínja van, hogy azt csak gondos magyarázattal és példák tanulságos bemutatásával lehet az érdeklődővel megértetni. A magyar stílus első szabálya a nyelvvédő könyvben így szól: «A magyar nyelv jobban szereti az egyszerű mondatot, mint az összetettet. Hosszabb mondatot csak szükség esetén írunk. A beszéd világossága nem tűri sem a bonyolult mondat szerkezetet, sem a közbevetett mellékmondatot.» Mingyárt az első mondat nem szerencsés fogalmazás. Az igaz, hogy a magyaros mondat szerkesztés egyszerűsége és világosságra törekszik, tehát nem szereti a mellékmondatokkal túlságosan terhelt hosszú mondatot, sem a nehézkes körmondatot. De nem mondhatjuk, hogy jobban szereti az egyszerű mondatot, mint az összetettet; mindegyik a maga helyén jó, szép és helyes. A gondolat tartalmától függ, hogy egyszerű vagy összetett mondatkal lehet-e helyesen kifejezni. A csupa egyszerű, rövid, szaggatott mondat egymás mellett épolyan helytelen és csúnya, mint a hosszú, bonyolódott mondat szerkesztés. S azt a tanácsot sem merném még a kezdőknek sem adni, hogy «írjanak két-három rövid mondatot, folytassák írásukat egy-egy (?) hosszabb mondattal, azután ismét két-három rövid mondat következze s így térjenek át megint egy-egy (?) összetett mondatra». Nem lehet így kisebb-nagyobb fiókokra osztani mondanivalónkat. Mit csináljon a szegény kezdő, ha gondolatai nem ilyen sorrendben következnek egymás után?

Sohasem szabad megfeledkeznünk Horatius mondásáról: *Brevis esse laboro, obscurus fio.* — A vonatkozó névmások használatát is nagyon röviden akarja elintézni a könyv: «Az *aki*, *amely* vonatkozó névmással kezdődő mellékmondatokat lehetőleg kerüljük.» Csak akkor kell kerülnünk, ha használatuk helytelen, de nem kerülhetjük, ha szükség van rájuk. Halász Gyula könyve számtalan

példával bizonyítja, hogy a stílusnak mennyi finomsága függ össze a vonatkozó névmások helyes használatával. Még furcsább a következő mondat: «Az *ahol*, *ahonnan* kezdetű mellékmondatokat is küszöböljük ki írásunkból.» Miért küszöböljük ki onnan, ahol szükség van rá? (Ki kellett volna küszöbölnöm ebből a mondatból is?) Ime egy-két példa: *Ahol füst* van, tűznek is kell lenni. (Közmondás.) *Ahol* én elmenyek, még a fák is sírnak. (Népdal.) Oda menj vissza, *ahonnan* jöttél. — (Furcsa szabály ez is: «Válto-gassuk az alanyi igeragozást a tárgyas igeragozással.» A gondolat-tól függ, hogy milyen igeragozást kíván a mondat, tehát nem lehet «váltogatni». — A 7. pont a kötőszók használatáról szintén nagyon rövid. — Ne mondjuk azt, hogy «irtsuk» az idegen szava-kat, hanem kerüljük. Az idegen szavak «irtása» nem azoknak a dolga, akik ezt a könyvet használják. Ezt az egész szakaszt egy új kiadásban részletesebben és gondosabban kell kidolgozni.

A másik bevezető rész nyelvi sajátságokat tárgyal a nyelv-helyesség szempontjából. Ez a rész világosabb és több szemléltető példa világítja meg a szabályokat. Néhol máskép, világosabban kellene fogalmazni egy-egy szabályt, így pl. a *-va*, *-ve* végű igenév használatát (23. l.). Az ikes ragozásról nem mondhatjuk, hogy ki-veszőben van, csak átalakulóban. A magyar szórendről ne mond-juk, hogy nem olyan kötött, mint a németé; a magyar szórend is kötött, köti a kiemelendő mondatrész szigorúan megszabott helye. De máskép, más szabály szerint kötött, mint a német. Ezt a pon-tot bővebben és világosabban kellene megszövegezni. A helyes-írásról szólva, megállapítják a szerkesztők, hogy irányadók szá-mukra a M. T. Akadémia helyesírási szabályai. Ez természetes is olyan könyvben, amely elsősorban iskolai használatra ké-szült. De meg lehetett volna említeni, hogy a napilapok és a könyvnyomdák egy része egyes esetekben eltér a közös alapelvek alkalmazásában. Hiszen igen gyakran találkoznak a könyv hasz-nálói olvasmányaikban, falragaszokon a *kevésbé*, *ucca*, *mingyárt*, *lélegzik* stb. írásmóddal. Ez a megjegyzés annál kevésbé lett volna nagy bűn, mert egy esetben maga a Nyelvvédő könyv is eltér az Akadémia írásmódjától. És mingyárt meg is mondhatjuk, hogy helytelenül, mert az Akadémia írásmódja a helyes és észszerű. Az idegen szavakban az Akadémia megtartja a *ch* betűkapcsolat-t (*anarchia*, *technika*, *trachit*, *monarcha*, *monarchia*), ők ellen-ben *h*-t írnak ezekben a szavakban, mert «az idegen *ch* hangot a magyarban legtöbbször *h*-val ejtik». Némelyek *h*-val, mások *ch*-val ejtik az ilyen szavakat, de ez nem ok arra, hogy *h*-val írjuk őket. Még helytelenebb *ch* helyett *h*-t írni a szó végén: *almanah*, *tauglih* (eh. *almanach*, *tugalich*), mert a magyar kiejtés szó végén sohasem ejti ki a *h*-t; aki ezeket a szavakat használja, ki is tudja ejteni a *ch*-t.) (A szóvégi néma *h*-ról szólva, meg kellene említeni azt is, hogy az ilyen szavakhoz *cseh*, *juh*, *moh*, *düh* stb. a *-val*, *-vel* rag hasonulás nélkül járul, mert hisz a *h* néma és a szó ma-

gánhangzóval végződik: *csehvel*, *juhval* stb. Még gondosabb íróknál is találkozunk ilyen helytelen ragos alakokkal: *dühhel*, *juhhal* stb.

A nyelvi sajátságokról szóló rész utolsó bekezdését (31. l.), amely arról szól, hogy kíváló íróinkat sem lehet mindig mintaképnek tekinteni a helyes magyarság szempontjából, teljesen át kell dolgozni. Ez a szövegezés lekicsinylése az írók értékének. Ehelyett meg kellene magyarázni, hogy a nyelv története folyamán a szavak és nyelvtani alakok használata változik, a stílusérzék is módosul; ezért nem szabad megütközni azon, ha régebbi nagy íróink munkáiban olyan nyelvi jelenségekkel találkozunk, amelyeket ma megrovunk. Azt sem szabad mondanunk, hogy «a költőket még óvatosabban kell forgatni, mert a verselés igen sokszor erőltetett kifejezésekre, magyartalan fordulatokra csábítja a költőt». Csak a rossz költőt.

Részletesen foglalkoztam Pintér Jenő nyelvvédő könyvével. Nem hibakeresés volt a célom, hanem az, hogy ez a könyv, amely megérdemli, hogy még éveken, talán évtizedeken keresztül a tanuló ifjúság és a nagyközönség állandó irányítója maradjon a nyelvhelyesség kérdéseiben, mennél jobb és mennél tökéletesebb legyen.

II. Halász Gyula könyve nem a nyelvhelyesség kérdéseinek nyelvtani szempontból kidolgozott rendszeres kézikönyve, mint az eddigi, hasonló tárgyú könyvek mindegyike, hanem — amint már említettük — a szerző cikkeinek, előadásainak gyűjteménye. Felmerülhet az a gondolat, hogy jobb lett volna ezeket az ötlet-szerűen keletkezett cikkeket rendszerbe foglalni, mert így, könyvbe sorozva őket, ugyanazt a tárgyat több helyen tárgyalja, ugyanegy cikkben gyakran egymással csak laza kapcsolatban levő kérdésekről van szó. Csakhogy így, abban a könnyű ruházatban, amelyben először kerültek a közönség elé, közvetlenebbül és frissen hatnak az olvasóra. Ez nem tankönyv, hanem érdekes olvasmány. Az egyes kérdéseknek ez a szétszórt tárgyalása azonban szükségessé tette volna egy részletes tárgy- és szómutató összeállítását, hogy használója könnyen megtalálja, hol van arról a kérdéstről szó, amelyik iránt alkalmilag érdeklődik. Ezt egy új kiadásban pótolni kell.

Halász könyvének különös érdeme, hogy minden egyes kérdést sok tanulságos példa bemutatásával tárgyal. Évek óta szorgalmasan böngészi a napilapokat, megfigyeli az élőbeszédet és feljegyzzi a magyar nyelv szépsége, helyessége és tisztasága ellen, sajnos, gyakran felbukkanó vétségeket. Nemcsak megrója a hibát, hanem megmutatja, hogyan kellett volna helyesen írni vagy beszélni. Így lett egy-egy nyelvhelyességi kérdés tárgyalásából érdekesen megírt kis cikk. A felsorakoztatott példák tárgyalása azt is bizonyítja, hogy a nyelvhelyesség és a szép stílus követelményeit nem lehet rövid, merev szabályokba szorítani. Ennek a könyvnek nagy érdeme az is, hogy nemcsak nyelvtani hibákat ró meg, hanem

a szerző helyes stílusérzekével belemerül a beszéd lelkébe is és gyakran tárgyalja a szavak helyes jelentését, használatukat, a szó-lások helytelen használatát, összezavarását. Az idegen szavak kérdésében nem foglal el merev álláspontot, hanem okos mérséklettel foglalkozik velük. Küzd az idegen szavak vízözöne ellen, rámutat helytelen használatukra, tudatlanságból eredő hibás írásmódjukra és helytelen kiejtésükre, de azt sem hallgatja el, hogy gyakran szükség van rájuk, nem helyettesíthetők mindig magyar szóval. Rámutat a szórend lomposágaira, az *aki, amely* kötőszók, a ragok és névutók helytelen használatára és helyes szempontból tárgyalja az ikes igék ragozását.

A helyesírás kérdéseivel is foglalkozik és rámutat arra, hogy nem olyan égbekiáltó bűn, ha néhány szó írásában eltérés van a közhasználatban (*utca* és *ucca*, *küzködik* és *küszködik*, *lélegzik* és *lélekzik*). A hosszú *i, ú, ü* jelölését fontosnak tartja; de nyomdájával ebben nem volt szerencséje. A könyv belsejében (141. l.) és a végéhez csatolt jegyzetben panaszkodik, hogy a nyomda gyakran rövid-*i, u, ü*-t szedett a hosszú *i, ú, ü* helyett és ezen már nem tudott segíteni, tehát fájó szívvel beletörődött ebbe az egyenetlenségbe. Mulatságos még az is, hogy abban a néhány sorban, amelyben erről panaszkodik (141. l.), szintén *szomorú*-t szedtek *szomorú* helyett. Téved Halász, midőn rövid *i, ü*-vel írja a *víz, tűz* szókból képzett mellékneveket; az *-i* képző előtt nem rövidül meg a *tő* magánhangzója; v. ö. *kéz-kézi, tél-téli, nyár-nyári*, tehát: *vízi, tüzi*.

Még néhány megjegyzést teszünk és egy-két tévedést kell helyreigazítanunk. A 104. lapon az *engesse* (*engedje* helyett) és társairól (*meglássuk, árassza, megjösszük*) szól és megrója, hogy a felszólító mód alakját használják a jelentő mód helyett (*meglátjuk, árasztja, megfőszttjük*). Meg kellett volna említenie, hogy a nép több vidéken használja ezeket az igealakokat, tehát népies pongyolaság az irodalmi és köznyelvben. A *ház* nem az olasz *casa* átvétele (57. l.), hanem az eredeti szókincs része. — A *hívő*-nek nincs két többese: *hívők* és *hívek* (199. l.); a *hívek* nem a *hívő* szó többesszáma, hanem a *hű*, régiesen *hív* szóé. Ezt a két szót zavarják igen gyakran össze: *hívők*, akik hisznek valakinek vagy valakiben, *hívek*, akik hűek hozzá. — A shakespeare-i *last not least* idézetet rosszul fordítja Halász: «utolsó, de nem legutolsó». A *least* szó az angolban azt jelenti: legcsekélyebb. Tehát az idézet azt jelenti: utolsó (sorrendben), de nem legcsekélyebb (szeretetében, megbecsülésében). Megemlítjük még Halász Gyulának egy érdekes indítványát. Gyakran meg kell róni az *egy* névelő helytelen használatát ott, ahol nincs rá szükség. Akik nem gondolkoznak, gyakran az *egy* számnevet is elhagyják a főnév mellől. Halász tehát azt ajánlja, hogy írjuk a számnevet a kiejtésnek megfelelően *eggy*-nek, a határozatlan névelő maradjon *egy*, mert így is ejtjük.)

III. Gárdonyi Géza könyve egészen más természetű, mint bármelyik más nyelvvédő könyv. Egy gondolkodó író megjegyzései,

ötletei, amelyeket munkássága közben papírra vetett. Fia helyesen cselekedett, hogy ezeket a jegyzeteket atyja iránti kegyeletből a Gárdonyi írásait kedvelő és a magyar nyelv iránt érdeklődő olvasóközönség számára hozzáférhetővé tette. Aki közelről ismerte Gárdonyit, tudja, hogy ő előtte a magyar nyelv és stílus szent ügy volt. Tanult és gondolkodott, ismerte a régi nyelvet és érdeklődött a nép nyelve iránt. Szívesen vitatkozott nyelvi, különösen nyelvhelyességi kérdésekről. Fontos volt előtte a küzdelem az idegen szavak és az idegenszerű szólások, kifejezések használata ellen. Ez a gondolkozásmódja húzódik végig az egész kötetben. Néha csak egy-egy odavetett szó volt a papíroson, gyakran részletesebb fejtegetések. Ha nem is adunk igazat minden egyes megjegyzésének és ítéletének, mindig érdekes, amit mond, mert egy lelkiismeretes, töprengő, magyarosan gondolkodó író lelkivilágába tekintünk bele. Felfogásában, ítélkezésében van egy folyton megisméltendő szempont, amelyet a nyelvek fejlődését, a szókincs alakulását ismerve, nem fogadhatunk el. Az a gondolat, hogy ha egy szóképzés jó, akkor minden hasonló képzésnek jónak kell lennie; de ha a másik nem jó, akkor a már használatban levő kifejezés sem lehet jó. Pl. ha *hosszadalmas* jó, akkor *rövidelmes* is jó, ha *előír* jó, akkor *utóír* is jó. A nyelvek fejlődése, a szókincs gyarapodása nem ilyen szoros szabályok szerint történik.

Gárdonyi könyvét érdekessé és értékesé teszi sok finom megfigyelése a szavak jelentése köréből, a jelentés árnyalatainak magyarázása példákkal és a szinonimák gazdagsága, midőn idegen szavak magyarázásával próbálkozik.

IV. Kodály Zoltán a nyelvhelyességnek egyik elhanyagolt kérdésével foglalkozik, a helyes kiejtéssel. A nyelvhelyességről szóló könyvek is megemlítették a rossz kiejtés egy-egy feltűnőbb jelenségét (*kőrut* a helyes *körút* helyett, a *mond-ja*, *lát-ja* erőtetett, betűszerinti ejtését, stb.). Kodály magasabb szempontból bírálja a helyes kiejtés ellen elkövetett vétségeket és ezért beszél a magyar kiejtés romlásáról. Igaza van, midőn rámutat, hogy «van a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. A nyelvnek nemcsak látható része van kitéve romlásnak, hanem talán még inkább ez a jelekkel nem rögzíthető, csak hallható része». Ez a panasz jogosult, de nem vonatkozik a magyar nyelv egész területére, csakis az úgynevezett művelt középosztály beszédére. A nép nyelve megőrzi a kiejtés magyarosságát és nyelvjárási sajátosságait, hacsak nem kerül idegen nyelven beszélő lakossággal szorosabb érintkezésbe vagy ha a városi élet nem rontotta meg kiejtésének eredeti tisztaságát. Kodály panasza arra a «semleges, ízetlen és színtelen magyar kiejtés»-re vonatkozik, «mely művelt középosztályunkat jellemzi». Ez az általánosítás kissé igazságtalan, de a nyilvánosság előtt szereplő szónokaink, színészeink nagy részére illik.

A romlás okait Kodály ezekben látja:

1. «Idegen beolvadás.» Ez legkevésbé oka ma a kiejtés romlásának, mert nincs már idegen beolvadás. A nép nyelvében egyes vidékeken érezhető még ma is a századokkal ezelőtti történt beolvadás nyoma a kiejtésben; de lassanként ez is elsímul az iskola és a szomszédos vidékekkel történő érintkezés hatása alatt.

2. «Az oktatás teljes hiánya.» Ez a legfőbb oka a kiejtés romlásának. Sem az alsóbb iskolákban, sem az egyetemen, még a színészképző iskolákban sem fordítanak elég gondot arra, hogy a felnövő nemzedék helyes, szép, világos magyar beszédet sajátítson el. Ezért nincs is egységes magyar kiejtés; a színpadokon, a Nemzeti Színházban is a legtöbb színész kiejtésén megérezzük, melyik vidékről való. A rádió bemondói sem törekszenek mindig helyes kiejtésre és világos, érthető beszédmódra. Jogosan követeli Kodály egy kiejtésbeli norma megállapítását, amint a németek évtizedekkel ezelőtt meg tudták alkotni a «Deutsche Bühnensprache»-t.

3. «A fórumot ellepik a rosszul beszélők.» Ezen legnehezebb segíteni, mert a fórumot nagyrészt a törtetőök lepik el.

4. «Idegen nyelvek térhódítása.» Az idegen nyelvek tanulása legkevésbé lehet oka a magyar kiejtés romlásának, mert aki itthon tanul idegen nyelvet, az rendesen a saját kiejtését viszi be az idegen nyelvbe és beszél idegenszerű, helytelen kiejtéssel. Az idegen nyelv hatása csak azokon érezhető, akik hosszabb időt töltöttek idegen környezetben és elsajátították az idegen nyelv helyes kiejtését. Ezek a magyar középosztálynak csak jelentéktelen kis részét alkotják.

5. «A rengeteg, idegenből fordított zenés színmű, opera, operett, kabarédal.» Ezek valóban csábítják a rossz, idegenszerű kiejtésre a helyes nyelvérzékkel nem bíró egyéneket. Ez ellen a küzdelem a legnehezebb.

Megkérdezi Kodály, hogy hol romlik a kiejtés. Meg is felel rá: «Ahol fogyatékos a nemzeti öntudat és a vele járó felelősségérzet. Ahol a nyelv tudása nem tartozik a legmagasabb kultúr-ideálok közé. Ahol az idegen nyelv tudása fontosabb, mint a nemzeti nyelv. Ilyenkor a nemzeti nyelv kiejtésében egyrészt zavarólag hat a túlságosan gyakorolt idegen nyelvek kiejtése, másrészt bizonyos lelki tunyaság, közömbösség lép fel a saját nyelvvel szemben, ennek következménye a beszélő szervek ellazulása, kényelmeskedése, hibás ráigazítása: a rossz kiejtés».

A legnehezebb kérdés, hogy hogyan lehet ezen a bajon segíteni. Kodály javaslatait nem tartom célravezetőnek. Kérvényekkel akar fordulni a M. T. Akadémiához, a közoktatásügyi és a honvédelmi miniszterhez, az egyetemhez és más oktatásügyi intézményekhez, a rádió igazgatóságához, hogy a maguk körében intézkedjenek a tiszta magyar beszéd ápolása, védelme ügyében. Az ilyen kérvényeket nem szokták elintézni. Mást nem lehet tenni, mint ébren tartani ezt a kérdést is a nyelvvédő mozgalommal kapcsolatban és sürgetni, hogy az iskola a legalsóbb fokozattól kezdve

az egyetemig nagy gondot fordítson a helyes magyar beszéd gyakorlására.

Véssünk most még egy pillantást a nyelvvédő mozgalom eddigi eredményeire és jövőjére.

A nyelvvédő mozgalmat a napilapok ébren tartják, a minisztériumok és a főváros vezetősége ismételve figyelmezteti a hivatalokat és az alájuk rendelt intézményeket, hogy írásaikban figyeljenek a magyar nyelv tisztaságára és helyességére. A sport és az egyes iparágak körében igyekeznek megmagyarosítani a használatban levő idegen szavakat. * Az eredmény mégsem az, amit joggal óhajtunk és várunk. Ugyanazokban a napilapokban, amelyek lelkes cikkeket közölnek a magyar nyelv helyességének és tisztaságának védelme mellett, lépten-nyomon találkozunk megrótt idegenszerűségekkel, rossz szórenddel, a stílus lomposságával. A főpolgármester nemrég átiratot intézett a polgármesterhez és ebben felhívta, hogy a hivatalokat nyomtatékosan figyelmeztesse a helyes magyarság követelményeinek *«betartására»*. Ime egy olyan germanizmus, amelyet minden nyelvvédő könyv és folyóirat számtalanszor megrótt. Ebben az átiratban a következő rossz szórenddel is találkozunk: «Ugyane tárgyban a törvényhatósági bizottság közgyűlése is *határozatot hozott*. (Helyesen: hozott határozatot.) Végül azt kívánja, hogy a hivatalok . . . stb. *maradéktalanul* tartsák meg a főváros törvényhatóságának rendelkezéseit. A német *restlos* szolgálai fordítása a *maradéktalan* szó, a magyarban helytelen, mert hisz azt jelenti, hogy nem maradt belőle semmi. A szó értelmetlenségét nagyon szépen kimutatja Halász Gyula (231. l.) és helyteleníti Pintér Jenő is (41. l.). Ime az átirat is példa arra, hogy a hivatalok nem veszik komolyan saját rendeleteiket.

Ha lapozgatunk a Magyar Nyelvőr első évfolyamaiban (több mint hatvan évvel ezelőtt jelentek meg), sok olyan magyartalanság megrovásával találkozunk, amelyeket maig sem lehetett kiirtani és most is ott díszlenek a Nyelvvédő könyv hibás szavai és hibás kifejezései sorában: *úgy néz ki, betartja a szabályt, elnapolja az ülést, osztja nézetét, annak adja ki magát, kijön a jövedelméből, kívülről tud vmit, a jön-megy helytelen használata, lett előirányozva, el lesz törölve, meg-e tette, nem-e látta* stb.

Mi az oka ennek a sikertelenségnek? Két szempontból kell erre a kérdésre a feleletet keresnünk: a nagyközönség és az írók igazán a nyelvhelyesség kérdései iránt. Néha-néha fel lehet rázni a műveltebb olvasóközönséget, de a nagy tömeg csak azt ismétli, amit a napilapokban lát, könnyebb fajsúlyú olvasmányjaiban szeme elé kerül, nyilvános szónoklatokban, társaságban, mulatságban, szórakozásaiban hall. Az új divatszókat, szólásokat, kifejezéseket

* A Sütőiparosok Lapja 100 idegen szó, a VI. ker. iparostanonciskola Értesítője több iparág idegen szavainak megmagyarosítását közli. szempontjából. A közönség szélesebb rétegei nem érdeklődnek

majmolja, s a rossz, helytelen kifejezés sokkal gyorsabban terjed, mint a jó. A betegség ragadós, az egészség nem. A nyelvvédő könyvek nem igen jutnak el a nagyközönséghez. És ha a műveltebbek, a magyar nyelv iránt komolyabban érdeklődők el is olvasák, az élet gyors munkájában elfelejtik, amit tanultak, mert hisz az élőbeszéd és a nyomtatványok százszor hozzák elébe a rosszat, amíg egyszer hallja a jót. Az idegen szavak üldözését megértik, a stílus helyességének megértése azonban nagyobb nyelvi műveltséget kíván. A napilapok is azt hiszik, hogy ha *publicista* helyett *közíró*t, *inkognitó* helyett *rangrejtve*-t mondanak, akkor eleget tettek kötelességüknek és megvédték a magyar nyelvet.

A másik baj, hogy sem a napisajtó, sem a folyóiratok és szaklapok, sem az írók nagy része nem veszik komolyan a magyar nyelv helyessége érdekében folyó mozgalmat, sőt gyakran sértésnek tekintik, ha stílusukat valaki bírálni meri. Hiányzik a sajtó és az írók nagy részéből a nyelvi lelkiismeret, az a tudat, hogy ha az író rosszul, hanyagul ír magyarul, ezzel százak vagy ezrek nyelvérzékét rontja.

Mit kell tehát tennünk? Tovább folytatni a küzdelmet a magyar nyelv helyessége és tisztasága érdekében. *Gutta cavat lapidem*. Régi és igaz közmondás. Ha százszor meg százszor ismételünk valamit, mégis csak megragad és lassanként a jó is terjed. Hisz ha nézzük a Nyelvőr régi évfolyamait, sok olyan kifejezés, nyelvi botlás megrovását is látjuk, amelyet ma egyetlen író sem merne tollára venni. A legfőbb feladat az iskolára vár. A francia középiskolában a francia nyelv és stílus tanítása a legfontosabb tárgyak közé tartozik, nálunk elhanyagolt terület. Természetes, hogy ezt meg kell előznie annak, hogy a tanárképzés olyan tanárokat neveljen, akik maguk kifogástalan magyarsággal írnak és beszélnek és ezt a készségüket át is tudják adni tanítványaiknak.

TÜKÖRSZAVAK.

Írta: Kertész Manó.

Tükörszavaknak, tükörkifejezéseknek nevezzük Eckhardt Sándor szerencsés műszavával¹ az olyan szavakat, kifejezéseket, amelyek egész jelentéskörüket vagy egy-egy jelentésüket idegennyelvi hatás alatt vették fel; a német *Lehnübersetzung*, a francia *calque linguistique* névvel nevezi azt a jelenséget, mikor az idegen nyelv hatása nem idegen szó átvételében, hanem az idegen szó jelentésének a magunk szavára való ráruházásában mutatkozik. A következőkben néhány régi magyar tükörszót ismertetek; mivel az e jelenséghez fűződő elvi kérdésekkel nem kívánok foglalkozni, a tárgyalt szavakat és kifejezéseket egy kalap alá fogom, holott

¹ MNy. 32:45.

egyiket-másikat Melich értékes megfigyelése szerint *tükörjelentés*-nek kellene neveznünk.²

Tartozik. Ennek az igének kétféle jelentése van: a) 'hozzám tartozik, reám tartozik', azaz valami az enyém vagy engem illet; b) 'száz pengővel tartozom' vagy 'száz pengőt tartozom fizetni' kifejezéseknek viszont egészen ellenkező az értelme: azt jelentik, hogy adósságom van. Az első jelentés a 'tenet, habet' jelentésű alapszóból igen könnyen levezethető, ám nincsen a gazdag használatú *tart* igének egyetlen olyan értelmi árnyalata sem, amely az 'adós vagyok, köteles vagyok' jelentést érthetővé tenné. A reflexív képzésű intranszitiv *tartozik* igének ez a rejtélyes jelentése tüstént megvilágosodik, hogyha tudjuk, hogy a középkori latin-ságban az adósságot, a kötelességet a *tenet* 'tart' ige szenvedője, *tenetur* fejezi ki: «magister Thomas filius vezzeus *tenetur* centum et quadraginta florenis»: *tart-ozik* száznegyven forinttal (Zichy Okm. 4:310, 1385-ből); «eidem F[abiano] *tenetur* dare terram ad quatuor aratra»: *tart-ozik* adni négy ekényi földet (PannhRt. 1:735, 1234-ből). Látnivaló, hogy a *tartozik* ebben a jelentésben *tükörszó*, a latin *tenetur* ízről izre való fordítása; a latin szenvedő végzetnek a magyar szóban a reflexív képző felel meg éppen úgy, mint az *(el)kárhozik* szavunkban, amelyről már megállapítottam, hogy a 'kár' jelentésű latin *damnum* származékának a *damnaturnak* ('kárhozatra jut') fordítása.³

A latin *tenetur* 'debet, oportet' jelentése viszonylag szintén kései fejlemény; Du Cange, aki ezt az ő korában is elterjedt szóhasználatot hibásnak tartja, azt mondja, hogy «*teneri* cum infinitivo sequenti pro *debere* vel *oportere*» az antik latinságban teljességgel ismeretlen, csak Justinianus Institutióiban fordul elő.

A *tartozik* tehát éppen úgy *tükörszó*, mint az ugyanebbe a fogalomkörbe tartozó *köteles*, amely nem egyéb, mint a latin *obligatus* fordítása.⁴

Kereken tagadom. Három és fél századdal ezelőtt még nem éltek ezzel a kifejezéssel; akkor az ügyvédek nyilván úgy fejezték ki a határozott tagadást, ahogyan egy régi levélben olvassuk: «Kýkben en semmýt nem twdok es *mýndenestewl tagadom*» (Sopr.Lev. 207, 1594-ből). Pedig a *kerék*, *kerek* melléknév a határozott, kertetelés nélküli állítás kifejezésére már Heltainál felbukkan, Pázmány és vitatkozó társai pedig sűrűn élnek a *kerek válasz*, *kerek szó* kapcsolattal, sőt a «kereken tagadás» kissé bőbeszédűbb ösét és megtaláljuk Pázmánynál: «*Kerek szóval és egy áltollyába nem meri tagadni* Calvinus az testnek fel támadását» (NySz). A szónak kicsinyítő képzős alakját is használja ebben az értelemben

² Melich János: Jelentéstani kérdések (A M. Nytud. Társ. kiadványai 42. sz.); I. uo. a kérdés irodalmát és a *tükörszó* egyéb elnevezéseit: *átfordítás* (Balassa), *visszatükrözés* (Nagy J. Béla), *fordított jövevényszó*, *fordított kifejezés*.

³ NNY. 9:163.

⁴ Melich, MNY. 14:223.

a 17. sz. vitatkozó irodalma és például Pósa házinál ilyen kifejezéseket olvashatni: «Ez a mi *kerekdéd válasz-tételünk*», *kerekdédén meg-vallya*», «*kerekdédén ki-vagyon mondva*» (NySz). Ám, hogy a *kerek* szónak ez a 'határozott' jelentése csak a könyvek szava volt, abból is kitetszik, hogy szótáraink egészen a 19. század elejéig mit sem tudnak róla; Sándor István közli először a *kerek válasz* kifejezést 'responsum non ambiguum' értelmezéssel. Ezek a kifejezések először nyilván latinul tolultak magyar emberek ajkára és tolla hegyére, ahogyan Vitnyédi István egyik levelében is írva van: «Gonzaga *rotunde megmondotta*, az önagysága híre nélkül lett ez azeránt, az mi lett és ha jelenlétében proponáltatott volna, soha nem *consentiált* volna» (Vitny. Lev. 2:20, 1663-ból). Ez a *rotunde* egy klasszikus korbéli latin kifejezés kései utóda: *rotunda sententia* a jól, szabatosan szerkesztett mondat, ugyanezt jelenti a «verborum apta et quasi *rotunda constructio*» és ugyancsak szabatos, szép beszédet jelent Horatius «*ore rotundo loqui*» kifejezése (Georges). Azt a jelentést, amelynek a magyar *kereken megmond*, *kereken tagad* a mása, a latin szó a középkorban vette fel; az új jelentésárnyalathoz való átmenetet mutatja ez a régi egyházi rendelkezés: «*praecipimus autem, ... ut verba Canonis in Missa rotunde dicantur et distincte*» (Du Cange), ahol még nyilvánvalóan nem határozott, félreérthetetlen *állításról*, hanem csupán világos és jól érthető kiejtésről van szó. Egyébként a francia *rondement*, a német *rund*, *rundweg* a magyar 'kereken' jelentésében ugyancsak a latin *rotunde* mása.

Érett megfontolás után. Nyelvünknek nyilván újabb fordulata, a régiségben hiába keressük; annál gyakoribb e kifejezés latinja régi okleveleinkben: *matura deliberacione* (Gyárfás 3:623, 1450-ből). (Hogy mennyire állandó fordulata volt okleveleinknek, mutatja a Mátyás király kancelláriájának Nyirkállai Tamástól való formuláskönyve, amelyben szintén olvasható: «*bona et matura deliberacione*» (Kovachich: *Formulae Solennes Styli* 223).] A magyar kapcsolat a latinak ízről ízre való mása, mert hiszen nem csak az 'érett' fordítása a 'matura'-nak, hanem a *deliberatio* is a 'font' jelentésű *libra* származéka. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a *megfontolás* is latin mintára keletkezett tükörszó; a 17. századi nyelvhasználat még olyan elevennek mutatja ezt a képet, hogy eredeti magyar szemlélet voltát kétségtelennek tarthatjuk; hiszen Pázmány korában még «jó *mértékű* elmével, meg «az emberi elmének kicsiny *mértékével*» *fontolták* meg vagy *vetették fontba* a meggondolni való dolgot.⁵ — A német *nach reifer Überlegung* nyilván szintén latin hatás alatt keletkezett.

A helyszínen. A *szín* szó eredeti jelentése 'felület',⁶ de a címül írt összetételben való használatát nem ez, hanem az ismere-

⁵ Kertész: Szokásmondások 189.

⁶ Gombocz: Jelentéstan 86.

tes 'arc' jelentése magyarázza: «Elreytezéc az *wr isten szine* előtt: abscondit a *facie domini dei*» (Helt: Bibl., NySz); a *szin* szó tehát az 'arc' jelentésű *facies* egyértékese; ám régi okleveleinknek van egy állandó kifejezése, melyben a *facies* nem arcot jelent, például «ad *faciem* predictae possessionis Reche vocate» kell összehívni a szomszédokat (Jakubovich-Pais: ÓmagyOlv. 209, 1372-ből), vagy «ad *faciem* possessionis Hetys» küldi ki az országbíró a zalavári konventet bizonyos osztály megtételére (ZalOkl. 2:150, 1378-ból) és «in *facie loci* Bohon'cz» kell valakinek esküt tennie (RMNyE. 2.:193). Ennek az *in facie loci* kapcsolatnak nyilván régi, de a régiségből eddig ki nem mutatott mása a magyar *helyszínen*.

Pontosan. A német *Pünktlichkeit* magyar mása: *pontosság* 1799-ben bukkan fel (NyUSz), ekkor már nyilván ismeretes volt alapszava a *pontos* is mai jelentésében. Mégis érdekes, hogy a címül írt határozót a 18. sz. második felében, de még a 19. sz. elején is másképp szerkesztették: «Kívánván azon közben, hogy kiki szavára figyelmezne, azt minden késedelem nélkül *pontra* tellyesitené» (Faber: HadiEOkt. 4, 1759-ből); «a' kapitány tartozik szárnyában lévő allattvalójival kötelelességeket serényen és *pontban* tellyesíteni» (Lovasság Regulamentuma 14, 1809-ből); «[a zászló-tartó] kötelessége a' századnál lévő betegeknek gondját viselni; a rendeléseket, mellyeket a' betegek iránt az al-hadnagy téssen, *pontban* követni» (uo. 24).

Uraságod idegen. Újabb keletűnek látszik ez a ma kissé tréfás színezetű kifejezés, melyet a közönségesen ismert dolgokban tájékozatlan embernek szoktunk mondani; Kossuth Lajos halálakor lett nálunk közkeletűvé. 1894 március 22-én a Magyar Atlétikai Klub tagjai ezzel az udvarias kérdéssel tartották vissza a Nemzeti Színház előcsarnokában az előadásra igyekvő néhány embert: «Uraságod, úgy látszik, idegen és nem tudja, hogy hazánk nagy fia ravatalon fekszik». Pedig szólásunk nem újabb keletű, mert gyökerei kétezeréves multba nyúlnak vissza. Latin őst megtaláljuk Pázmánynál, aki ezt írja a tájékozatlan Thurzó Szaniszlónak, mivel nem tudja, hogy Bethlen Gáborral fegyverszünetet kötöttek: «Veszem eszembe, hogy *Kgld peregrinus est in Izrael és nem tudja az megtörtént dolgokat*» (Lev. 1:226, 1620-ból). A latin kifejezés pedig, meg a magyar folytatása szinte szóról-szóra való fordítása Lukács evangéliuma egyik mondatának: a tanítványok közül ketten Emmaus felé mennek és arról a csodáról beszélgetnek, hogy Jézus koporsóját üresen találták; hirtelen hozzájuk csatlakozik Jézus, aki a tanítványoktól fel nem ismerve, azt kérdi, miről beszélnek és miért olyan szomorúak; mire az egyik tanítvány, Kleofás ezt feleli neki: «*Tu solus peregrinus es in Jerusalem et non cognovisti, quae facta sunt in illa his diebus?*» (24, 18). Az evangéliumi helyre Tóth Béla is utal.

⁷ Tóth Béla: Szájruul szájra 124.

ÉSZREVÉTELEK SZABOLCSI BENCE BÍRÁLATÁRA.

Írta: **Kannisto Artur.**

Szabolcsi Bence a Magyar Nyelvőr 1937. évfolyamának 106—108. lapján bírálatot közölt a következő kiadványról: Wogulische und ostjakische Melodien, phonographisch aufgenommen von Artturi Kannisto und K. F. Karjalainen, herausgegeben von A. O. Väisänen.»

Bírálata elején elismerőleg nyilatkozik arról, hogy «ez a nagy-jelentőségű kiadvány az obi-ugor népek zenéjének első tudományos hitelű gyűjteménye». Azután így folytatja: «Sajnos, a kötetet szövegek nélkül adták ki; a Karjalainen-gyűjtötte szövegek ugyanis nincsenek meg külön feljegyzésben, Kannisto szöveggyűjteményét pedig önállóan fogják közzétenni. Dallamnélküli szövegkiadás azonban épúgy csak félérték, mint a szövegnélküli dallamkiadás. Hiszen ez a két elem csak együtt, egymást kölcsönösen áthatva adja a népi költészet, az élő hagyomány valódi lényegét. Nem szólva az etnográfus és a nyelvész csalódásáról, maga a muzikus is megakad az ilyen közlésen.»

Szabolcsi véleménye szerint tehát a szöveget és a dallamot együtt kellett volna közölni. Ezt mint elvet el is lehet fogadni. De lássuk, miként lett volna megvalósítható e követelmény a jelen esetben.

Most rendezem sajtó alá ötévi szibériai tanulmányutamon följegyzett vogul szöveggyűjteményemet. E gyűjtemény igen változatos tartalmú, részben verses alakú, részben próza. Közlöm a kiadványban az eredeti vogul szöveget, német fordítását, valamint a szükséges tárgyi és nyelvi magyarázatokat; az egész be fog tölteni hozzávetőleges számítás szerint kb. 3000 nyomtatott lapot és kb. 6—7 részre lesz felosztva. Szabolcsi elvét követve fonográf fölvételeimet is csak e kiadvánnyal egyesítve kellett volna közölnöm. Az a 124 dallam tehát, mely a gyűjteményemben levő versszövegekhez tartozik, e hatalmas néprajzi és nyelvészeti anyag közt lenne szétszórva. Ezt illetőleg legelőször is arra kell rámutatnom, hogy a zenekutatónak mily nehéz lenne a dallamok kikeresése ily bő, sok részre oszló munkában. Az sem jelentene előnyt számára, hogy a dallamoknak a szövegekkel kapcsolatos közlése csak részletekben, több év leforgása alatt történnék. A legnagyobb hátrány mégis az volna, hogy a dallamok rendje teljesen fel lenne kavarva, mert nem a dallamszerkezet szabná meg, hanem a dallamokhoz fűződő szöveg tartalma. Az a szép «szótári» rendszer, melyet Väisänen használt és amely a kutatónak megkönnyíti azon dallamok kikeresését, melyekre bármikor szüksége van, ez esetben lehetetlen volna. És még egy másik nehézség! Ebbe a szövegközlésbe természetesen nem volnának fölvehetők azok a dallamok, melyekhez nálam véletlenül nincs szöveg, úgyszintén a vogul öthúrú *sankultap*-on játszott dallamok sem, sem pedig Karjalainen (szövegnélküli) osztják dallamai. Ezeket a «fél-

értékűeket» tehát vagy egyáltalában nem kellene közölni, vagy külön kellene őket kiadni, habár zenei szempontból legszorosabban hozzátartoznak a fentebb említett «teljes értékűekhez»!

Mindezek alapján talán mindenki beláthatja, hogy minden okom megvolt arra, hogy vogul szöveghozzáadásból teljesen kihagyjam a dallamokat.

De lássuk most magát a «Wogulische und ostjakische Melodien» című munkát. Talán Szabolcsi kissé jobban meg volna elégedve, ha a fentebb említett 124 vogul dallamhoz a szöveg is hozzá volna függesztve. Ez esetben a mű a következőképp alakult volna. Minden egyes dallam után következett volna a vogul szöveg, mely némely dalban többszáz verssorból áll, utána az ugyanolyan hosszú fordítás, és — hogy az etnográfus és nyelvész se «csalódjék» — végül a részletes nyelvi és tárgyi magyarázatok; a többi dallamhoz viszont nem csatlakoznék semmiféle szöveg. Az ilyenszerű közlés tagadhatatlanul némileg különös és egyenetlen benyomást keltene, valamint annak nyomtatása is aránylag nehézkes volna, mert a hangjegyeknek és a fonétikai pontossággal följegyzett nyelvtudományi szövegnek nyomtatása más-más nyomdatechnikát kíván. De a legnagyobb baj ez esetben az volna, hogy a dallam szabná meg a dalszövegek sorrendjét: tartalom szerint teljesen különböző fajta dalok követnék egymást egészen önkényesen. Az ilyen tartalmi rendezetlenség bizonyára ép oly nehézséget jelentene az etnográfusnak és a nyelvésznek, mint a fentebb körvonalazott szöveghozzáadásban a dallamok rendezetlensége a zenébúvárnak.

Itt érkeztünk el aztán a dolog velejéhez. Hogy «ez a két elem (dallam és szöveg) csak együtt, egymást kölcsönösen áthatva adja a népi költészet, az élő hagyomány valódi lényegét», magában véve egészen rendjén levő dolog. De ebből egyáltalában nem következik az, hogy ezt a két elemet tudományosan egymás mellett, egymással való egységben kellene vagy lehetne összefogni. Ellenkezőleg: a két elem annyira különmemű, hogy azokat közlés végett egészen külön, más-más szempontból kell rendezni. Ezt könnyű belátni, ha szemügyre vesszük a «Wogulische und ostjakische Melodien» című kötet végén levő, a dallamokhoz fűződő szövegek tartalmi ismertetését. A tőlem gyűjtött szövegek egyebek közt a következő, tartalmilag könnyen elválasztható dalfajokat képviselik: 1. sorsének, 2. hősi ének, 3. medveének, 4. medveébresztő ének, 5. medveünnepi előadás, 6. mitológiai ének. De mikor Väisänen a közlésben ezeket zenetudományi szempontok szerint elrendezte, az említett csoportok a következőképp forgácsolódtak szét: sorsének az 1, 3, 4, 7, 11, 17, 31, 38, 53, 56, 60, 74, 85, 86, 87, 89, 94 stb. számú, hősi ének a 13, 22, 103 stb. számú, medveének a 18, 36, 37, 40, 42, 43, 47, 51, 62, 65, 68, 69, 73, 76, 79, 82, 90, 96, 99 stb. számú, medveébresztő ének a 75, 84, 114, 115, stb. számú, medveünnepi előadás az 5, 6, 9, 10, 12, 19, 20, 21, 24, 26, 28, 30, 33, 34, 41, 44, 45, 54, 55, 58, 61, 63, 64, 66, 70, 72, 83, 88, 91, 92, 93, 95, 101, 102 stb. számú, mitológiai ének a 2, 8, 14, 15, 16, 23, 25, 35, 39, 46, 48, 50,

57, 59, 67, 71, 77, 78, 80, 81, 98, 100 stb. számú. Nézetem szerint tehát világos, hogy — hacsak nem egészen kis dalgyűjteményről van szó — szövegeket és dallamokat legjobb külön rendezni és külön kiadni.

Dallamkiadványokkal kapcsolatban nem beszélhetünk komolyan «az etnográfus és a nyelvész csalódásáról». Követelményeik a bűvárlati anyagot illetően egészen mások, mint a zenekutatóé. Ők a maguk céljaira nem sok hasznot meríthetnek, sem nem várhatnak a dallamkiadványokból. Azonkívül közülük a legtöbb bizonnyára igen kevésbé érdeklődnek pusztán a dallamok iránt, melyeknek tanulmányozásához külön előkészültségre van szükség. Ugyanilyen viszonyban állanak — vice versa — a zenebúvárok a nyelv- és néptudományi vizsgálati anyaggal.

Azt sem mondhatjuk, hogy «dallamnélküli szövegkiadás csak félérték». Nem félérték pl. Munkácsi vogul és Pápay osztják népköltési gyűjteménye, habár egyetlen dallam sincs bennük. Nem félérték a hatalmas «Suomen kansan vanhat runot» (= «A finn nép régi énekei») sem, melynek 34 kötete összesen kb. 25.000 lapnyi, a Kalevala régi versmértékében énekelt vers-szöveget foglal magában, de egyetlen dallam sincs benne. A versekhez tartozó dallamok részben már közölve vannak s továbbra is kiadásra kerülnek, de külön. Zenetudományi szempontból súlyos hiba lett volna a dallamokat a szövegekkel együtt közölni.

Szabecsi vogul-osztják dallamkiadványunknak még egy bírálatot szentelt, mely az Ethnographia-Népelet 1937. évfolyamának 340—345. lapján jelent meg. Annak egyes pontjaira nézve remélem, hogy szintén alkalmam lesz előadni észrevételeimet az említett folyóiratban.

ORMÁNYSÁG — ORMÁNSÁG.

(Utószó egy vilához.)

Írta: **Kodolányi János.**

Testes, külsejében is imponáló könyv jelent meg a Sylvester-nyomda kiadásában Kiss Géza kákicsi (Baranya megye) református lelkész tollából, amely a mai magyar élet egyik legégetőbb kérdéshalmazát, az *Ormánságot* tárgyalja, összegyűjtve e kiveszőfélben lévő magyar törzs néprajzi és néptani értékeit.

A könyv címénél azonban meg kell állanunk. «Ormánság» — mondja ez a cím — számomra olyan idegenül hangzik, mintha egy sárközi szöttes, kiállítás bejárata fölé ezt írnánk: «Sármánsági kézimunkák.» Mert ha egyesek az «orr» főnévből «Ormánság»-ot csinálnak, mért ne csinálhatnánk a «sár» főnévből «sármány»-t? Kiss Géza műve bevezetőjében ezt mondja: «Könyvem nem tudományos ethnographia csupán.» Tehát *tudományos etnográfia*nak szánta. Ha pedig így áll a dolog, szigorúan ragasz-

kodnunk kell a tudományossághoz az egész vonalon, így az Ormánység elnevezésében is. Régóta folyik a vita, vajjon *Ormánység*-e az Ormánység, avagy *Ormányság*? A kérdést az Ormánység javára rég eldöntöttnek vet-tük mindaddig, míg meg nem jelent Mészöly Gedeon hosszabb tanulmá-nya *Az Ormánység szó finnugor eredete* előbb a *Szegedi Füzetek*-ben, majd a *Magyar Nyelv*-ben, 1931-ben. Hogy ezt a látszólag csak nyelvtudo-mányi és fontosnak nem is látszó problémát tömören vázoljuk, idézzük Kiss Géza művéből a következő részt: «Majdnem minden falu határában van egy-egy *urma* (ormó, domb), néha kettő is, tíz is, — a falu rendszerint ilyen *urma* élén vagy *horhóján* (lejtőjén) épült — s ezektől az *urmáktól*, mint egyik legjellegzetesebb vonásától, nyerte nevét is *Ormányság*. Mé-szöly Gedeon, kinek fejtegetéseihez jelen sorok írója is adott egy kövecs-két, fent idézett művében végérvényesen eldönti a szó eredetét: *urmák-kal, urmányokkal, ormányokkal* teliszórt terület. Tőszava: a finn-ugor *ur*. «hegyhát, völgyek, mocsarak között». Ez a szó megvan az ormánysági tájnyelv ma már egyetlen kifejezésében: hát-*ur* (disznóhát urja, hosszant kiemelkedő legmagasabb része). De bővült alakja több is él. A már emli-tett *urma*. Szőlőt, kukoricát ormánysági ember *urmára* kapál. Jelentése lényegileg azonos tehát a vogullal és osztjakkal: két barázda között futó dombhát. Nem földombol, de *fölurmol* valamit. S még egy bővített alak: *ormány*. Két jelentésben találtam meg: a régi *talpas-ház* homlokára előre-ugró zsupptetőrész s a szán orra. Mind a kettő: *ormány*. Tán lappang valahol még abban a jelentésben is, ami az *ormányság* szó eredetének el-döntéséhez szükséges volna itt, de én nem találtam. Mert — Mészöly Ge-deon szerint — az ősi *ur* többől levezetett, földrajzi neveinkben szokásos -*án*, -*én*, -*ány*, -*ény*, -*ágy*, -*égy* képzővel alkotott *ormány*, *ormágy* szó élt és él éppen abban a jelentésben, amely az *ormányság* szóra tökéletes ma-gyarázatot ad: *mocsárból kiálló élőföld, sziget*.¹ Végül így zárja le ezt a kérdést: «Világos tehát, hogy tájjelleg és szómagyarázat találkoznak s a magyarázat észszerű és világos s Mészöly fejtegetései után a török *orman* (erdő) szóhoz kapcsolt erőszakos magyarázatról annál kevésbé lehet szó, mert az *erdő* szó nagyon régi okleveleinkben előfordul már, de — ugyan-csak Mészöly megállapítása szerint — sohasem fordul elő *orman* alakban, tehát sohasem élt ennek a népnek az ajkán.» Miután pedig ilyen kategó-rikusan «véleg elintéztetnek» veszi a kérdést Mészölyvel, még megállá-pítja, hogy Rásonyi Nagy László is téved *Ormán* című tanulmányában, mert egy régi oklevél alapján *Ormán* nevű patakot is képzel a következő adatok alapján: «1257: possessionem Samud nominatam existentem inter Drawam et Vrman in comitatu de Borona». Még három hasonló adat után megállapítja Kiss Géza, hogy «az oklevélíró helytelen földrajzi ismeretei alapján írhatta el, hogy az Ormányban fekvő Sámod Dráva és Ormány között fekszik» s ez állítólagos tévedésből azt hozza ki, hogy az oklevél-író — tévesen — *Ormány* nevű patakot képzel, mert hiszen a Dráva-fo-lyóval együtt emlegeti s így más, mint folyó, nem is lehet! Még két ok-levéli adat felsorolása után ezt írja: «Marad egyetlen argumentumnak a — *silvam* ... *Ormand vocatam* — *Ormánd* nevű erdőt.» De, természetesen, ezt sem fogadja el «erdő» jelentésben Mészöly érvei alapján. Végezetül

így szól: «Az ormány, ormágy szó meglelte és jelentése a magyar nyelvben tehát végleg eldőnti a kérdést.»

Ahány állítás, ahány példa, annyi tévedés. A kérdés egyáltalában nincs «végleg eldőntve», sőt egész sereg olyan kérdést ver fel, amely szorosán az Ormányság rengeteg általános érdekű kérdései közé tartozik. Kiss Géza valóban adott egy kis kövecskét, — mint mondja, — Mészöly Gedeon tanulmányához, sőt többet is, mert az *ormányság-ormánság* itt vázolt módon való tárgyalása egyenesen tőle származik. Az «urmára kapálás» kifejezés nyomán ő építette fel az egész ormányság-elméletet s közölve Mészöly Gedeonnal, Mészöly csak a tudományos mázt adta hozzá. Újabban azután annyira elszaporodott ez az idétlen Ormányság elnevezés, hogy már Móricz Zsigmond is így írja (V. Ö. Pesti Napló: *Az Ormányság kincse a gyermek*, 1938 jan. 9), sőt Kovács Imre már az Ormánysággal sem éri be és «Urmaságot» emleget *A Dunántúl balladája* című cikkében (Korunk Szava, 1938 jan. 1). A fogalmaknak tehát olyan elképesztő zűrzavara mutatkozik itt, hogy az már valóságos vígjáték.

Mészöly Gedeon említett cikkében érvként említi, hogy ha az «orman-erdő» szó olyan elevenen élt volna a nép ajkán, *mért csak éppen azt az egy Ormányságot nevezték el Ormánzágnak?* Mért nem bukkan fel ez az elnevezés *az ország más területén is?* És mi okuk lett volna az ormánzágiaknak a maguk vidékét *török szóval* elnevezni?

Lássuk mindenekelőtt, hogy Délbaranyának az a vidéke, amelyet *ma* Ormánzágnak nevezünk, de amelyet maga a nép *csak a legújabb időkben* nevez így és régi okirataink is kizárólag *Ormánköznek*, meg *Belköznek* neveznek, logikusan és szükségszerűen jutott az «erdő» jelentésű *török* «ormán» szóhoz.

Óvatosan elkerülve azt a felvetődő gondolatot, hogy az Ormányság őslakossága a magyarok foglalása idején a szláv és foltokban élő latin mellett az *avar* lehetett, — ámbár ez a törökfajú és nyelvű nép Nagy Károly hadjárata után nem veszett ki azonnal olyan tökéletesen, hogy a magyarok éppen az erdős, mocsaras vidékeken ne találhattak volna belőlük maradványokat, — nézzük magukat a foglalókat. A helynevek vizsgálata mind Baranya, mind Somogy és Zala a Dráva árteréhez közel eső részein igen érdekes tanulságokkal szolgál. A honfoglaló török törzsnevek közül itt találjuk a *Kara*, vagy *Kér* törzs nevét mindkét változatban. *Villa Kara*, 1138: Knauz. M. Stirg. I. 89. (Megsemmisült, Somogyban). *Karad*, 1229: Árpádkori új okmánytár, VI. 4. 72. (A szótó «kara», a «d» kicsinyítő képző. Ma: Karád.) *Karacha*, 1428: Sopron m. Oklt. II. 119. (Baranya megyében, megsemmisült. A szó töve «kara», a «csa» kicsinyítő képző.) *Kér(i)*. Jobagiones dui regis de villa *Ker*, 1341, Anjoukori okmt. IV. 68. (Ma Kéri pusztja.) *Keer*. 1347, Zichy okmt. II. 285. (Ma: Gáloskér.) *Poss. Keer*, 1460, Jeszenák-család llt. (Megsemmisült.) *Thekesker*, 1482: Dl. 18686. (Ma: Varjaskér.) Mindezek Somogyban.

Másik foglaló magyar törzs a *Keszi*, vagy *Kesz*. Ennek a nevét is megtaláljuk itt, mint ahogy az ország más részein is. *Kesu*, *Kezeu*, *Kezew*, *Kewzew*, *Kezw* stb. a pápai tizedlajstromban. (Ma: Keszü, Pécestől dnyu-

gatra, Baranyában.) *Kezy*, 1424: Dl. 12800. (Megsemmisült.) *Kezou*, 1390: Károlyi oklt. I. 439. (Megsemm.)

Harmadik töröknyelvű honfoglaló törzs a *Jenő*. Íme: *Jeneu*, 1280—81: Koller, II. 219, 222. *Jenew*, 1380: Zichy okmt. IV. 131. stb.

Negyedik a *Gyarmat* (Yermatu). *Yormoth*, 1296: Árp. új okmt. III. 591. (Somogyban.) Az országban sok helyen szereplő Gyarmat helynév mellett tehát itt is találunk egyet. (Mint baskir hadnevet, említi az orosz Nazarov és Szokolov is: *Jormate*. Hivatkozik rá Németh Gy. is: *A honfoglaló magyarság kialakulása*.)

A törzsnevekkel végezve, térjünk át néhány érdekes és nevezetes személynévre is. Itt van mindjárt a *Jut*. (V. ö. más vidékeken *Jutas*, *Jutass*, stb.) Ez a név azért érdekes, mert Németh Gyula szellemes fejtegetést kapcsol hozzá (*A honfoglaló magyarság kialakulása*, 286 l.), amikor megállapítja, hogy a *Jut*, *Jutas*, *Jutocsa* török fordítása a magyar Ézelő, Izelő, azaz «nyalánk» jelentésű szónak. Íme *Juth*, 1302: Anjouk. okmt. I. 44. (Somogyban.) *Juth*, 1477: Pécsi kápt. orsz. llt. (Családnév Baranya megyében. Ugyanennek a magyar változata: *Izerew*, *Izereu*, 1352: Koller, III. 112. (Az «Izerő-Ézelő» alakpár r-l hangváltozása egészen szabályszerű.)

Ősi török eredetű személynevünk, kicsinyítőképzővel az «egy», azaz «szent» jelentésű szóból: Egyek. Íme: *Egek*, 1406: Dl. 9198. (Megsemmisült, Somogyban.) *Jutas* (*Jutocsa-Ézelő*) fia volt *Fajsz*. Íme: *Fayz*, 1234—70: Árpádk. új okmt. II. 23. (Ma: *Fajsz*, *Sásd* mellett.) — *Solt* (*Szolta-Zsolt*, Árpád fia) elsőszülöttje volt *Taksony*. Nevét örzi a *Drávavölgyben*. *Tapsony*. Íme: *Thopson*, 1354: Kismartoni llt. 45. A. 6. — A Kál-nemzetség más vidékeken fennmaradt nevét Baranyában is megeljük: *Kal*, 1390: Dl. 7632. (Megsemmisült.)

Baranyát s éppen az Ormánságot és a Dráva—Duna-sarkot Botond vezér hada szállta meg. De volt itt szállása *Bulcsúnak* (*Bülcű*) is. Íme: *Bulchow*, 1330: Zichy okmt. V. 583. (Ma *Mohácstól dnyug.* *Bulcsó*.) Ennek a névnek a magashangú változatát örzi Somogyban: *Belchow*, 1389, Körmen di llt. Alm. III. lad. 3. n. 19. (Megsemmisült.) Ugyancsak Baranyában találjuk a *Doboka-nemzetség* emlékét: *Doboka*, 1328—29: Dl. 7334. (*Mohács* mellett.) *Bors* emlékét örzi *Bors-ülése*, 1383: Kismart. llt. 45. A. 9. (Megsemmisült.) *Koppány* birtokai közé tartozott éppen a mai Ormánságban: *Koppán*, *Cappán*, *Capán*: Pápai tizedlajt. (Megsemmisült, *Harkány* mellett volt.)

Ugyancsak megtaláljuk a tipikusan töröknevű *Bogád* (*Bogu* a *tő*, «d» kicsinyítőképző, magyarul: «bika») nemzetségfő nevét is. *Bogad*, 1424—5: Dl. 11607, *Bogod*, 1506: Dl. 21533. stb. (Ma: *Püsködbogát*, *Pécs* mellett.) Más: *Bagat*, 1229: Árp. új okmt. VI. 469. *Bugat*, 1336: Pannonhalmi főapáts. házi llt. V. B. (Ma: *Alsó- és Felső-Bogátpusztá*, Somogyban.) Ugyanennek a névnek magyar változata Baranyában: *Byka*, 1397: Dl. 8214. (V. ö.: *Bikács-család* Somogyban.) Hogy az állatnevek a török (turk) népeknél mindennaposak voltak s hogy a magyarban is általánosan el voltak terjedve, azt nem kell bizonyítanunk. Íme: *Kos vára* Baranyában, 1228: Hazai okmt. VIII. 24, stb. (Ma: *Koska*.)

A «bika» jelentésű török nevek mellett íme az «ökör» jelentésű nevek úgy turk, mint magyar változatban. *Okur*, 1183: Árp. új okmt. VI. 148. stb. (Ma: Okor. Az r-z változás szabályszerű.) *Ökör(d)i Vkurđ*, 1324: Körmendi llt. Alm. III. lad. 5. n. 52. *Wkurđ* és *Wkord*, 1453: Zichy okmt. 2. 11. 110. (Ma: Szigetvár táján, Baranyában.)

De térjünk át a madarakra! Még pedig mind török (turk), mind magyar változatban, íme: *Kerchene*, 1468: Körm. llt. Alm. V. fasc. 5. n. 74. (Ma: Körösönye pusztja. Eredeti alakjában az «e» tövégi hangzó, mely megmaradt a mai alakban is. Jelentése: «kerecsen», azaz «vadászsólyom». Ez a szállás éppen az Ormánságban, Sellye mellett volt.) Ebbe a csoportba tartozik a somogyi Bösö falu is. *Bese*, 1275: Dl. 927. (Ma: Büsü, eredeti jelentése: «sas».) Az Ormánság határán leljük Turonyt, eredeti alakjában: *Turul*, 1237: Árp. új okmt. VII. 47. stb. (Ma: Siklós mellett, Turony.)

Ugyancsak tipikus török (turk) elnevezés a következő: *Boz*, *Booz*, 1493: Pécsi kápt. orsz. llt. *Boza*, 1454: br. Révay-csal. llt. (Jelentése: «bor». A z-r hangváltozás szabályszerű.)

Igen érdekes helynevet találunk Baranyában, mert megvan a magyar hangzású változata Somogyban is. Viszont a baranyai változat igen régi türk alakot őrzött meg. Íme: *Köke*, *Koke*, *Kuke* (olv.: küke.) Pápai tizedlastr. (Ma: Kökény, Pécs mell. Az «e» tövégi hangzó, a szó jelentése «kék». Ebben az utóbbi változatban találjuk Somogyban: *Keeki*, 1398. Múzeumi lltár. Ez a falu megsemmisült.) Magyar kicsinyítőképzővel ellátott török (turk) helynév Baranyában: *Karán*. *Villa subulcorum de Karan*, 1234—70: Árp. új okmt. II. 25. (A szó töve: «karám», más változatban: «korum». Megsemmisült) Érdekes, — óvatosan érintve: talán bolgár (avar?) — szóalakot őrzött meg a baranyai, mai névén szláv kicsinyítőképzővel Karasica patak. *Karassó*: Feketevíz. (V. ö. az Ormánságban: Feketevíz és a Körös régi nevét: Karassó, ma Fekete Körös.) A szó töve: «kara», azaz: «fekete», a «su»: «víz». Ugyancsak tipikus török helynév Baranyában: *Csokma*. *Thokma*, 1294: Árp. új okmt. X. 163. (Siklós mellett nyug., tehát az Ormánságban.)

Az Ormánságban találjuk a *Harkány* elnevezésű falvakat. (Lásd: Tárkány, Párkány stb.) Eredeti jelentése: «tarkhan», méltóságnév, a baskiroknál ma is «tarhan», azaz «nemes». (Ma: Harkányfürdő, Harkányfalva és a szláv helynév és kicsinyítőképzős Hrkanovci.)

Tipikus török helynév még Baranyában: *Kadusafolua*, 1375: Fejér, IX. 6. 192. (Ma: Kacsota, Pécestől nyug.)

Az Ormánságot Botond vezérlete alatt a Kán-nemzetség szállta meg. E tipikusan török (turk) elnevezésű nemzetség igen nagy szerepet játszott nemcsak Baranyában, hanem az országos politikában is. Megtaláljuk a Kán-nembélieket például IV. Béla kormányában. Szállása volt e nemzetségnek a mai Csány (Kis- és Nagycsány), az Ormánság kellős közepén.

De elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amikor talán egy lépéssel távolabbi következtetéseket is megkockáztathatunk. Mint tudjuk (Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása, 183 l.) a Kubán-vidéki onogurok emlékét a «szavardi», szavárd, «szabir» név tartotta fenn. Konstantinos Porphyro-

gennetos a *De administrando imperio* 38. fejezetében elmondja, hogy a turkok, a bessenyőktől megveretve, két részre szakadtak, egyik részük Nyugatra vonult, a másik pedig Keletre s ezt az utóbbi csoportot nevezik «a turkok régi nevén» sabardoknak (*sabardoi*), azaz: *szavárdoknak*, *szabiroknak*. A szabirokról Priskos is megemlékezik. A Kaukázus tövén telepedtek le. Emléküket számos helynév őrzi azokon a vidékeken, *mindezideig azonban nem tudott róla senki, hogy itt, Magyarországon s éppen a déli részeken, Zala, Somogy déli és Baranya dunamenti vidékein őrizte meg néhány falu a nevüket*. Íme, az adatok: *Zabar*, 1410: *DI.* 9652. stb. (Megsemmisült, Somogy déli részén.) *Sabaar*, villa *Zabaar*, 1335-től (Zala m.) *Zabar* (és számunkra ez a legfontosabb az Ormánság szempontjából), 1389: *Zichy okmt. IV.* 381. *Sabar*, 1478: *DI.* 18058. (Ma: Szabar, Mohácstól északnyu-ra.)

Világos török (turk) elnevezések még ezek: *Chaba*, 1222: *Fejér, VI.* 1. 210. *Choba*, 1282: *Hazai okmt. v.* 66. (Ma: puszta Somogyban.) Baranyában találjuk: *Choboka*, 1478: *DI.* 26015. (Ma puszta Mecska mellett. A «ka» kicsinyítőképző.) Ide tartozik még: *Villa Chabagatha*, 1296: *DI.* 1448 stb. (Ma: Csibagát puszta. Az o-i hangváltozásra: v. ö.: barozda-barizda, káposzta-kapiszta, kaponya-kapinya, lapos-lapis stb.)

Ezekután áttérhetünk az ugyancsak török (turk) «kazár»-féle elnevezésekre. Ezekből igen sok van az országban, bennünket itt Baranya érdekel, mert így logikussá tehetjük a török elnevezéseket. *Kozar*, 1383: *Zichy okmt. IV.* 255—267 stb. *Kazar*, 1387: *Zichy okmt. IV.* 328. (Ma: Kis- és Nagy-Kozár, Pécsről délkele, és kele.) Ugyancsak: *Kozár*, (ma Ráczkozár.) (Idetartozik a sűrűn szereplő *Kozári*-család is.) A délsomogyi Tát, — ma Tátom puszta — neve: *Thathum*, *Thathon* 1275-től talán a besenyő Tát törzsnév emléke, de ugyanezt a nevet megtaláljuk a kúnoknál is. Ugyancsak Somogy déli vidékén, a mai Tomi puszta régi neve: *Thomay*, 1410: *Haz. okmt. III.* 272, mely a Tomaj-nemzetséghez látszik tartozni, sokat mond, hogy a Tomaj-nemzetséget a középkorban, mint *besenyő* nemzetséget tartották számon és *Tonuz-abától*, — elferdítve: Tonuzóba — származtatták, aki a mai Sárrét vidékén, a Tiszántúl uralkodott. Tonuz aba neve magyar fordításban: *disznó apát* jelent, megfelel tehát az állatnevekből alkotott személy-, vagy nemzetségneveknek. (Itt vaddisznót kell értenünk.) A *Tomaj*-név lehet a *Tonuz* elferdítése, bár nem valószínű, ha tudjuk, hogy «tomar» a baskir nyelvben «zsombékot» jelent. Baranyában és éppen az Ormánságban, efféle besenyő — vagy kún — elnevezést találunk: *Budmer*, 1324: *Kismart. llt.* 32. A. 14. stb. (Siklós mellett feküdt, keletre.) Itt van továbbá a somogyi Besenyw-nek megfelelő *Olbescen*, *Olbechen*, 1338: *Anjouk. okmt. III.* 456. (Ma Besence, Besenci, község az Ormánság közepén, Vajszló mellett.) *Rendkívüli érdekességű azonban az ugyancsak az Ormánságban, Siklós mellett feküdt Bisse neve. Byse*, a Pápai tizedlastromban, *Byssch*, 1542. évi adólastr. 38. la. Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy «*Bisej*» *Nazarov* felsorolásában a baskir *Jusergan*-nemzetség egyik hadának a neve.

Íme, egész sor szállásnév, törzs, nemzetség és családnév mutatja, hogy Délbaranyában — s a vele fölrajzilag összetartozó Délsomogy és Délzala

vidékein — *nagyon is logikus, sőt egyenesen szükségszerű a török (turk) elnevezések rendszere.* Néhány fennmaradt türk szó olyan régi alakot mutat, hogy *óvatosan meg lehet kockáztatni itt-ott megmaradt avar törzsek vagy csak nemzetségek, esetleg éppen csupán hadak fennmaradását és a foglалó magyarságba történt beolvadását.* Más elnevezések a magyarságnak nyilvánvalóan *törökös törzseire* mutatnak s olyan foglалó nemzetségekre és hadakra, amelyek élén vagy *török* — kazár, besenyő, kún — vagy *kényelvű* vezér állott. Ami pedig az eddig seholsem említett *Szabar, Szabár* elnevezést illeti, azzal olyan problémája vetődik fel Baranya és Somogy településtörténetének, amelyhez egyelőre nem is nyúlhatunk. Fel-tétlenül megvizsgálandónak tartom az ormánsági nyelvjárást *hangtani* szempontból is.

(Folytatjuk.)

NÉHÁNY TÁJSZAVUNK TÖRTÉNETÉHEZ.

Írta: Beke Ödön

1. *Súdul, súdit.* Kiss Géza Ormányság c. könyvében *suddét* „kanyarít”; pl.: *Én nem tudom jó megsuddétani* „kanyarítani a játéksígit az asztali tekepályán”; *suddú* „kanyarodik”; pl. *Nagyfő suddút má a nap.* Ugyan-csak az Ormányságból közölték: Ilyenkor, mikor a nap *súdul*, hidegebb van, mint hajnalkó (azaz, mikor kezd a ködből kibontakozni, Nyr 30:151). Kiskunhalason *fölsúdul* „fölnő”, felcseperedik (a gyerek, suhanc), magasra emelkedik (a nap) pl. *Ugyan fölsúdult ez a gyerek! Fölsúdult már a nap. Már jól fölsúdult a nap* (MTsz). Nyilvánvaló, hogy a *suhog, suhan* család-jába tartozó szó, amelyben a *h* kiesett, s az ige egyszótagúvá vonódott össze; vö. *megsudit* 1. „megsuhint” (Háromszék m.); 2. „megüt, megsujt” (Székelyföld); 3. „megrándít, megrúg (a fejsze v. bot az ütő kezét, mikor nem talál)” (Udvarhely m.) MTsz.; *lesuhatt* (a nap) „lement” (Zilah vid. Nyr 28:60); *tesuhad* (a nap) „lemegy” (Szabó István, Koltó szatmármegyei falu nyelvjárása 56); *már a nap is suhant lefelé s még sem köt fel* (Alsó-fehér m. monográfiája I. 630).

2. *Újabb népnyelvi adatok a lép szóhoz.* Említettem, hogy népnyelvi kutatásaink hiányossága miatt még oly fontos szónak sem tudjuk elterjedését, mint a *láp*. Részben levelezés útján újabban a következő adatokat szereztem. A beregmegyei Szernyén Balog Sándor tanító úr szíves közlése szerint a *láp*os ingoványos, vizes terület. Ha a *láp*osról leapad a víz, a meder felszínén egy növényzetből miből keletkező réteg marad s ezt hívják *láp*nak. Bár a nép néha összecseréli e két fogalmat, a kettő mégis merőben más. A *láp*ra pl. azt mondja egy öreg magyar, hogy *hüppög*, mikor rajta járnak. Ha azonban még *vizenyős* a *láp*, tehát nem száradt ki teljesen, akkor *szortyog*. A *láp*os tehát maga a *vizenyős*, *zsombékos* terület, míg a *láp* a *vizenyős* területen, a *láp*oson a növényzetből képződő réteg. A *láp* csak akkor bírja meg az embert, ha alóla teljesen kiapadt a víz, de ilyenkor is erősen hajlong az ember alatt. A *láp*ot képező réteg elég szilárdan összeáll. Mármint az alóla kiapadt víz helyébe levegő kerül, s ha ilyen állapotban ember lép rá, úgy érzi magát,

mintha alatta minden lépésénél hangot adna a láp. Erre mondják, hogy *hüppög*. Viszont, ha a víz még nem apadt ki teljesen, de már olyan sekély, hogy a lápra rá mernek menni, ilyenkor *szortyog* a láp.

Érdekes adatokat közölt Moenich Károly Székesfehérvár városa levéltárából a *láp*ra vonatkozólag, az *ült láp* összetételben: A Gödén tojás nevezetű és környülötte lévő apró Kinderekben és *ült lápokban* varsáikat tartották, horgaikkal pedig halásztak (1768, MNy 6:374; *kinder* 1. 'örvény, feneketlen mélység a Balatonban' 1839; 2. 'lápúti víz' Veszprém MTsz.); és azon esztendőben kezdették legelsőben is törögetni a most mondott *ült lápnak* Pentele felől való mellékét; az előtt pedig oly vak és sűrű Nádos volt az *ült lápon* innénd is a Sárréten, hogy abban járni is alig lehetett (1768, MNy 6:461).¹

Ez a kifejezés a szabolcsmegyei Rétközben is használatos volt, s az ibrányi úrbéri per során *elült lápok*-nak nevezték őket. Száraz időjárás esetén ugyanis a lápok a vízzel együtt leszálltak, s ilyenkor a belőlük lenyúló gyökerek a földhöz is köthettek. Ha a lápot egy helyben tartó, tófenékről nőtt növényeket a vihar elszakatta, s a szelek a lápot a vizek tetején más helyre, más határba hajtották, azt *bolygó láp*-nak nevezték. Kéken a víz kevesbedésével egészen eltűnt lápok helyeit tovább is *lápok*-nak nevezték. Az ilyen helyeken vizes időben található iszapos mélységeket *lápukutak*nak mondták (Nyárády Mihály, Ethnogr. 49:159. jegyz.).

A csongrádmegyei Szentesen Nyiri Antal tanár úr szíves értesítése szerint a *láp* 'fenyőfából készült tutaj'. A *lápon* szalmát, sót, ölfát hoztak a Tiszán Máramarosból, Erdélyből pedig télialmát, melyet *lápossalmá*-nak hívtak. A békésmegyei Szeghalmon Fehér Gyula szíves közlése szerint a láp szintén tutaj. Itt van *deszkaláp* és *nádláp* is. A Sárréten hajóról vagy *láp*ról vágják a nádat nádvágóval. Az egyik ember egy hosszú *láp*ozó rúddal tolta előre a hajót. Ha a jég felolvadt, a nádat *nádlápon* szállították el, amely összekötözött és egymásra rakott nádkévékből állt. (L. a szeghalmi ref. Péter András gimn. értesítőjét, 1935—36, 137—146. l.)

A békésmegyei Endrőd-Kondorostanyán a *láp* 'álló tutaj' volt. Fülöp Imre szíves közlése szerint ez 5—6 m hosszú, 20—25 cm széles, 10—15 cm vastag, 6—8 szál fenyőgerendából összerótt faalkotmány volt, amely a Körözsön, a szabályozás előtt, vízmerítésre, ruha- és fonálmosságra szolgált és a Körözsre vezető minden forgalmasabb ucca végén volt egy-egy. A *láp*ok a hozzá közellakókról voltak elnevezve. Így volt a *Hanyec lápja*, a *Forgács lápja*, a *Hatház utcai láp*, stb. Ezek a *láp*ok még kbl. 1910-ig, míg el nem korhadtak egészen, megvoltak a Holt-Körözsön. Azóta a Holt-Körözsnek ez a község alatti kanyarulata egészen kiszáradt és már csak az idősebbek emlékeznek rá. Az 1900-as évek elején, kbl. 1914-ig még a folyó Körözsön volt — a hatóság által is gondozott lépcsővel és karvassal is ellátott — *láp*. Ugyanis a régi öregek nem szerették az ártézi vizet és a Körözsről ittak. Újabban már négy ártézi kút látja el ivóvízzel a lakosságot és így a hatóság már nem tart fenn *láp*ot. A Körözs-

¹ Erre az adatra Bátky Zsigmond főigazgató úr volt szíves figyelmemet felhívni.

víz használatát azért tiltották és nehezítették meg, mert a komádi kendergyár szennyes vizével megfertőzte a Körözs vizét.

Herman Ottó A magyar halászat könyvében szól a *lábó-horog* (Csongrád m., Tápé), népetimológiával *lábás-horog* nevű horogfajtáról, amely kobakhoz kötött, tehát úszó, vagy inkább lebegő horog. Hasonló elven alapuló horgot ír le Szabó Kálmán *lápós-horog* néven (Ethn. Ért. 29:385, képe 380. l. 61/c ábra). «A *lápós-horog*hoz igen nagyszemű horgot használnak, s az inára 3—4 parát vagy kabakot kötnek. Ily módon a horogszemek mindig a víz felső részében lógnak, lebegnek. A *lápós-horog* inának végén hosszú ereszt, ú. n. tökereszt hagynak, amelynek végére kötik a végkövet vagy anyakövet. Ezen ereszték a víz mélységének megfelelő hosszúságú. A horog, mint a *láp*, úszik a víz színén, természetesen nevét onnan nyerte. Leginkább a folyó Tiszán használják, csíkkal vagy keszeggel étetözik a nagy ragadozó halak, harcsa, süllő fogására.» Szabó Kálmán múzeumigazgató úr szíves levélbeli közlése szerint a *lápós-horog* nevet Tiszaugon, Inokán, Ókécskén, Tiszaújfalun és Alpáron használják; kétségtelen, hogy a *láp* ,tutaj, talp’ jelentésével van itt dolgunk, s tudjuk, hogy a *lábbó*, *lábó* is használatos ebben a jelentésben.

3. *Fenyőaljagomba*. A MTsz. Zala és Vas megyéből több adatot közöl erre a gombanévre, de tudományos meghatározását nem adja. Most a zalamegyei Bánokszentgyörgyről és Bucsutáról kaptam erre a gombanévre adatokat, s Niedermann Árpád hercegi erdőmester úr szíves volt értesíteni, hogy ennek a gombának másik neve *rizikegomba*. A Révay-lexikon szerint a *rizikegomba*, *fenyőgomba*, *fenyőaljagomba*, *tővisaljagomba* tudományos neve *Lactuaría deliciosa*. Latin nevét onnan kapta, mert a megsérült helyen élénk téglavörös v. sáfrányszínű tejet bocsát, mely idővel megzöldül. Többnyire fenyveseinkben terem, mint magyar neve mutatja, júniustól késő őszig. Kálmán Béla a felsőőrvidéki Őriszigeten szintén följegyezte *fenyűalla* alakban ugyanezen tudományos névvel (MNY 33:346). Ugyanitt a *tejezsgomba* a *Lactuaría volema*.

4. *Szijókés*, *szijószék*, *szijópad*, *szijács*. A *szijókés* ,kétnyelű vonókés (húsoló, faragó, simító szerszám)’, s a következő alakváltozatokban fordul elő: *szívó-kés* Tsz (hely nélkül), *szívó-kés* (Vas, Baranya m. Kassai 4:444), *szijó-kés* (Somogy m. Szőkedencs MTsz., Barany m. Ormányság, Kiss G. 328), *szijó-kés* (Somogykéthely MTsz., Vas, Baranya m. Kassai 4:444), *szijjó-kés* (Vas m. MNY 9:284), *szijjó-kés* (Cegléd), *szio-kés* (Baranya m.), *szíú-kés* (Pápa), *szíu-kés* (Vas m. Hodos), *sziló-kés* (Csallóköz, Dunaszerdahely) MTsz. A NySz nem közöl rá adatokat, pedig az OklSz.-ban már elég régi adatok vannak: *Zywo kees* 1558, *zyvo kes* 1566, *Zyo kes* 1558, *zyo kes* 1572. — A *szijószék* ,faragószék, vonószék’. *Szívószék* alakban a régi Tsz közli hely nélkül; változatai: *szijó-szék* (Somogy m. MTsz. Ormányság, Kiss G. 328, *szio-szék* uo. MTsz.). — A *szijópad* ,faragópad, amelyen a vonókéssel dolgoznak’; csak *sziló-pad* alakban jegyezték föl Csallóközben, Dunaszerdahelyen (MTsz). Nyilvánvaló, hogy ez összetételek első tagja egy *szív* ige melléknévi igeneve. Kiss Géza az Ormányságból közli is ezt az igét *szí* alakban: fát kétnyelű *szijókéssel* (mint gyaluval) *szi* (farag, gyalul); a [*szijószékbe* v. *bakszékbe*] bele-

szorított fát *szijókéssel szijják*, faragják finomra; származéka: *szijókányi* 'vonókéssel farag' (Somogy m. Szökedencs MTsz). Kardos Albert Göcsejben is följegyezte a *szijjok* igét 'vágok, reszelek' jelentéssel, pl. *tököt szijjok* 'tököt reszelek káposztának' (Nyr 13:95; a MTsz-ban nem találom ezt a fontos adatot).

A szó eredetével Budenz foglalkozott csupán, aki a *szilánk*, *szilak* családjába vonta (MUSz 297). Úgy látszik, nyelvészeink ezt a magyarázatot kételkedés nélkül elfogadták, mert senki sem próbálkozott meg más magyarázattal. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a *szívókés* másik neve *vonókés* (Csallóköz, Komárom m., Rábaköz, Vas m., Baranya m., Csúza, Abaúj m., Tokaj, Bereg m., Székelyföld), a *szívószerk* *vonószerk* (Balaton mell., Vas m., Baranya m. Csúza, Tokaj, Abaúj, Zemplén, Bereg, Ung m.) MTsz., akkor más magyarázatot is találunk. A NySz a *vonókést* csak Comeniusból idézi, az OklSz azonban már 1535, 1545-ből idéz adatokat. A *vonószerke* a NySz-ban egyáltalán nincs adat, az OklSz ellenben két adatot is közöl 1588 és 1597-ből. Az kétségtelen, hogy a *szívókés* stb. előtagja az idézett ormánysági *szí* ige származéka, az a kérdés már most, mi volt ennek az igenek az eredeti jelentése. Kiss Géza a *szí* igenek a következő jelentését közli még az Ormányságból: 'tésztát sodor'; pl. *szijom* eszt a kis tésztámat; *szíjja* a tésztát; *szijódészka* 'gyúrotábla'; *szijófa* 'sodrófa'. A MTsz is közli ugyancsak az Ormányságból: *tésztát sziv* 'nyujt', *elszívni* 'elnyujt (tésztát)'.² Ez a jelentés azonban a *sziv* ige 'húz' jelentéséből fejlődött: *szijja el kee avva ja kapáva a földet innét* (Baranya m. Ormányság); *szijja el kie avve a kapáve a földet*: huzza le a legfelső rétegét (Zala m. Hetés); *a kerjó mellé szitta magát, mikor óra jártam* (Dráva mell. Kópács); *kormányt vet, szij* (evezési mesterszó) MTsz.³ Ebből a jelentésből fejlődött 'vékonyan fölkapál, gyeptől megtisztogat' (Ormányság) jelentése; pl. *földet színyi* (Vas m. Órség); *elszívni* ua. (Ormányság) MTsz., *főszini a földet* 'lapáttal a gyöptől tisztára gyalulni', pl. *szijja ké fő ott még a földet!* (Kiss G. Ormányság 328). Tehát *szívókés* tkp. a. m. 'húzó-kés, vonókés'.

Ugyancsak a *sziv* ige származéka a *szivács* (Rábaköz, Bősárkány, Vas m.), *szíács* (Vas m., Göcsej, Balaton mell.), *szíács* (Baranya m.), *szijács* (Zala m. Alsólendva, Nagykanizsa, Somogy m.), *szilács* (Borsod m. Sajószentpéter, Gömör m.) 'gyaluforgács, vonókéssel csinált forgács; szakajtó- v. méhköpi-kötésre való vesszőhasítvány (rendesen fűzfavesszőből, amelyet két v. három felé hasítanak, s aztán az egyes ágakat oly vékonyra faragják, hogy kötésre alkalmassá válnak)' MTsz. A szó képzője azonos a *forgács* képzőjével.

A *szilánk*, *szilak*, *szilat* nézetem szerint külön eredetű, bár az utóbbinak *szivat*, *sziat*, *szijat* változatai is vannak, de ezek valószínűleg a tárgyalt szócsoporthatás alatt keletkeztek.

5. *Lábbó*, *lábbog*, *lábbad*, *lábbol*. Egy régebbi közlemény szerint

² Vö. Nyújtófa, mellyel téasztát nyujtanak a' téasztamüvesek: Magida dulciaria, Spira pistorum PP.

³ Vö. a *szíj* ige 'vonz' jelentését a szamosháti nyelvjárásban: Nész csak ezt a mágnesacélt, hogy magáhosz szijja a vasat (Csűry).

a szabolcsmegyei Tiszadobon *lábó* „a *szál* v. tutajnak egy szakasza” (Nyr 20:336. MTsz). Most Balog Sándor szernyei (Bereg megye) tanító úr megírta nekem, hogy náluk a *lábbó* „a tutaj összeállításához összekötözött néhány darab szálfá, amikor már a vízen van”. A szálfákat lóval, ökörrrel a partra vontatják, s egyenként a vízre dobják. A víz nem mindenütt alkalmas a tutaj, vagy mint ott mondják, *szájj* (<*szál*) összeállítására, azért 2—3 darabot ideiglenesen összefűznek, s ezt nevezik *lábbó*-nak. A *lábbót* a vízen a tutaj összeállítására alkalmas helyre tolják, amint ott mondják. *lábbasztják*. Ezt kétféleképpen végzik. Vagy rááll egy ember a *lábbóra*, s egy hosszú rúddal, mely a víz fenekét éri, tolja maga alatt a *lábbót*, vagy a parton menve egy vashoroggal ellátott (esetleg lehet természetes fahorog) hosszú vékony rúddal húzzák a *lábbót*. A tutaj összeállítására alkalmas helyen összegyűjtik a *lábbókat*, s összefűzik tutajjává.

Lábbó Szernyén „a vízen keresztülfektetett palló” is. A *lábbó* 2—3, néha csak egy ácsolatlan rúdból áll, úgyhogy a végük a partot éri. Ez egyébként nem bírná meg az embert, de mivel a vízen fekszik, s az is fenntartja, botra támaszkodva át lehet menni rajta. Ez a *lábbó* az átkelésnél mozog a vízen, s ezt a mozgást úgy fejezi ki a nép, hogy *lábbog*. Azt is mondják: *libog*. *Lábbog* a szálfá a vízen, midőn annyira alámerül, hogy alig látszik ki, s helyét változtatja. A kenderkéve is *lábbog* a vízen, mikor áztatják, s annyira átnedvesedett, hogy a vízbe merül. Először földet raknak rá, s így a víz alá *lábbasztják*. Mikor kiázott, *kötik*, vagyis leszedik róla a «sárnak válott» (sárrá vált) földet, s ezáltal a víz színére *lábbad*. *Lábbasztják*, ha a víz alól a víz színére emelik. Akkor megmossák a sártól, s a kéréket egyik asszony a kissé odább, a fel nem zavart vízben álló másik asszonynak *lábbasztja*, azaz tolja a vízen, aki megöblíti, s a partra *lábbasztja*. Mielőtt a kendert áztatják, az egyik asszony *lábbol* a vízben, *átlábbolja* a vizet, hogy mélységét megállapítsa: «No itt nem mijj, ide áztassunk!» mondja.

A MTsz szerint a szatmármegyei Ecseden *lábó* „embert megbíró, járható zsombék a lápon”. Mármost az az érdekes, hogy a szó hasonló jelentésben megvan a szlavóniai magyarságnál is Garay Ákos följegyzése szerint: «A lápnak olyan helyét, amelyen megállni lehet, *lábu*, *laóbu*-nak hívják, hol a *szityó*, *náód*, *gyékény* gyökerei ahogy *öszefórnak*.» *Lefakadni a laóbuba*: leszakadni a lábba (Népr. Múz. Ért. 1911:245).⁴

6. *Disznókötség*. Nyiri József Az én népem c. regényében írja: egy kicsi disznókötséget hozott (249). Ezt a tájszót a MTsz is közli: *disznó-köccség* (Székelyföld), *disznyó-köccség* (Háromszék m.) „disznó-aprólék”. A Székelyföldön a második tag magában is „kenyér v. puliszka mellé való eledel (hús, szalonna, túró, sajt stb.)” MTsz. Az alapszóul szolgáló *költ* ige nyilván azt jelenti „elkölt, elfogyaszt”, s ez a jelentés a Mátra vidékén használatos, pl. *Amiveő jaz uristen megádtá az eő tárházát, magukval akarja keőtenyi* (MTsz). A *kötség* eredetileg eledelt, ennivalót jelentett, pl. *viaticum* — *Vti kötség eledel* (Calepinus). *Victus: Étel, ital, Kötség*.

⁴ Erre az adatra Bátky Zsigmond főigazgató úr volt szíves figyelemztetni.

Lex cibaria: *Költésről való törvény*. Cibarium vinum: *Költő bor, Tsapon való bor* (PP).

7. *Feterész*. A szolnokdobokamegyei Domokoson *feterész* ,váj (a tyúk), locsól (a ruca)'; pl. a zördeg vigye el a tyúkját, mennyit *feterész*; a rucafijuk a tóba *feterésznek* (Nyr 11:93). Az értelmezés azonban maga is tájszó, tehát ezeket is meg kell fejteni. A tolnamegyei Simontornyán mondják a tyúkról hogy *váj* (Nyr 5:230), s ez a MTsz szerint a. m. ,a porban fürdik'. A récére itt azt mondják, hogy *viribül*. A MTsz szerint *viribél*, *viribül* a. m. 1. ,lubickol, locsolódik (a vízben)' (Dunántúl, Balaton mell.); 2. ,bugyborékol, bugyogtatja a csőrével a vizet (a réce, mikor eledelt keres)' (Dunántúl, Kemenesalja). Valószínűnek tartom, hogy a *viribül* és a *feterész* jelentése itt ,lubickol, locsolódik' (vö. a domokosi ,locsól' értelmezést). A *feterész* szóval kétségkívül azonos az ormánysági *kifőtör*, amely Kiss Géza értelmezése szerint a. m. ,kikapar, de benne van az is, hogy a kaparásba bele is ül, ott fetreng, kotorja szárnyaival is'; pl. *kifőttri ám a palántomat*. Kodolányi Szép Zsuzska című, ormánysági tárgyú regényében előforduló *főtörget* ige szintén idetartozik: A kis csirkék kedvesen *főtörgettek* a napon (77). Mindezek a tájszók nyilván a *fertő*, *fetreng* szók családjába tartoznak.

8. *Pecera*. Kiss Géza az Ormányságból közli ezt a tájszót. Négy vastag ágason nyugvó, náddal rekesztett, zsuppfődeles viskó polyvának, töreknek. Néha oldalnak és tetőnek magát a szalmakazlat rakják rá. Sósvertikén a pálinkafőzőház is *pecera*. Pálinkafőző kunyhó jelentésben Szlavóniában is megvan a szó, Szarvas és Balassa jegyezték föl *pēcěra* alakban, de Szarvas szerint *pēcěráj*, Balassa szerint *pēcěráj* változata is van. Véleményem szerint a szó német eredetű, s nem más, mint a *Spezerei*, s ez valószínűleg elvonás a *Spezereiwarenhandlung*-ból. Hangtörténeti szempontból azért fontos ez a szó, mert végre van egy biztos adatunk arra, hogy a német *-ei* képzőnek a magyarban *-a* szóvég felelhet meg, s ez kétségtelenné teszi a magyar *portya* szónak a német *Partei*-ből való átvételét (vö. Nyr 66:116). Van egy magyar szó is, amelynek szóvégi *-j*-je elveszett, s ez a *taraj*, *taréj*, *taré*, amelynek Gvadányinál *tara* változata van: *ingének tarája*, *a sarkantyú tarát* (NySz). Növénynevekben szintén van *tara*, *tora* változata: Anagallis. *tik tará* (Anagallis arvensis). Ornithogalum luteum. *tik tara* (Gagea pusilla) Clusius-Beythe 1583; *kokastara* ,vörös fürtű kerti paraj' (= Celosia cristata) (Sopron m. Nyr 10:332), *kakastaraj* (Zemplén m. Deregyő 13:191); *kokastorafa* ,ecetfa' (= Rhus typhina) (Vas m. 10:332, *kokastarafa* (Vas m. Körmend 27:96, Zala m. Bocfölde, Csatár Bödei János szíves közlése), *kokastaréja* (Szepezd Nyr 17:191), *kakastaréj* ,az Acer campestre hátragörbülő zászlós termése, de maga a fa is' (Balaton mell. Nyr 30:529, Földr. Közl. 22:65, 67); vö. *kokasfa* ,juhar, bükk' (Zala m. Ethn. Ért. 26:89).

9. *Négylőszekér*. A Székelyföldön a *negylőszekér*, *kétlőszekér*, *egylőszekér* a. m. négylovas szekér, stb., *hatlőhintó* a. m. hatlovas hintó. Simonyi (Nyr 4:489, A jelzők mondattana 44) ezeket az olyan jelzős szerkezetek közt tárgyalja, amelyekben a jelző maga is jelzős főnév, pl. *félkézkalmár*, *félkézkasza*, *félkézkosár*, *félággyeplő*, *kétkézháló*, *kétkéZRúd*, *kétkézvonó*,

stb. Ezek azonban mégis különböznek tőlük, mert a *lószerék* 'lovasszerék' jelentésben egyedül is használatos, pl. Nyíró József székely író Isten igájában c. regényében: Éppen a *lószereket* készítettem elő (II. 113). A kapu nyílik és négy *lószerék* állít be az udvarunkra (I. 19; itt nem négylovas szeréről van szó, hanem négy lovasszeréről). A MTsz is idézi Szilágysomlyóról, Kolozsvárról és Marosvásárhelyről. Kétségtelen, a főnévi jelzőnek egy ősrégi használatával állunk szemben, amikor a főnév képző nélkül is lehetett jelző.

10. *Forogvány*. Egy régi székelyföldi tájszógyűjteményben szerepel ez a szó kőgomb jelentéssel (Nyr 5:377), a följegyzés helyének pontosabb megjelölése nélkül. Az adatot a MTsz is közli, sajnos, csak magában, s azt kérdezi, nem kőgomb-e a jelentése. Úgy látszik, arra gondol, hogy a szó a *forog* ige származéka. Nem lehetetlen azonban, hogy a szó nem is a *forog*, hanem a *farag* igéből van képezve. Ennek ugyan csak egy o-s alakját közli a NySz. Csuziból: *foragtaknak*; azonban gondoljunk a *farag* másik származékára, a *foragács*-ra, amelyre viszont a NySz csak MA-ból tud *fargác* alakot fölmutatni.

MAGYARÁZATOK.

Újabb adatok a szóutánzó névadáshoz. Ezt a kérdést úgy látszik nem tanulmányozták eléggé kimerítően. Legalább is erre mutat az a tény, hogy a szóutánzó névadásra nyelvünkben alig akadt egy pár példa, habár alapos utánjárással bizonyára több is kerülne. Ezt olvastam ki Kallós Ede tanulmányából (Nyr. 64:7), amelyben körvonalazza a jelenséget és a régebbi eredmények felemlítésén kívül saját újabb adataival is bővíti a példákat. Nyelvünkben a következő ilyen természetű elnevezések ismeretesek: *csues*, *digó*, *nuscsu* (helyesebben: *nusti*, *-k*), továbbá *vígéc*, *handlé*. Sajnos, nehezen lehet a magyar nyelv szókinszén belül ilyen szóutánzásra bukkanni. Pedig, ha ragadványneveinkre vetünk egy pillantást, meggyőződhetünk, hogy sok értékes adattal szolgálhatnak tanulmányunkhoz. Csík-szentmihályon egy embert *Tatas*-nak hívnak, mert a 'kakas' szót gyakran használja és hibásan ejti. A kalotaszegi műkedvelő színészek színlapján két egyforma név egyike után odaírták: N. N. *Háthát*. Bizonyára az illető gyakran használja beszéd közben a 'hát' szót. Igaz, hogy a felsorolt példák nem álta-

lános jellegűek s egy faluközösség határain kívül alig terjednek. Ilyen természetű lehetett személynévadásunk jórésze, különösen a történelmi időkben. Így hívták II. Ulászló magyar királyt *dobzsenek*, mert mindenre ráhagyólag *dobzset*, 'jól van'-t mondott.

De maradjunk csak a magyar nyelvterületen. A magyar színházi nyelvben, vidéki lapok tárcáiban gyakran szerepel a butuska, falusi liba neve, *Nemtudomka*, aki a hozzáintézett kérdésekre csak 'nem tudom'-mal válaszol. A székelyföldi katolikusok közt kedvelt régi szokás az aprószentekelés: Aprószentek napján (dec. 28.) a gyermekek, a nap emlékére megvesszőznek minden útjukbaeső embert, miközben mondják a verset: Aprószentek, dávid-dávid... Többször hallottam ilyenszerű beszédet: Zár'bé a kaput, met jönnek a *zaprószentek!* Az ijen nagynévetelű *aprószentet* nem jószüvel kénálam meg, ülne otthon a dógán...

Szintén székelyföldi a következő példa is, habár a latinból származik: a *vidimusz*: 'ministráns' jelentéssel. Vízkeresztkor (jan. 6.), házszentelés alkalmával a négy minisz-

tráns gyermek a következő köszöntéssel lép be a pap előtt a házba: Láttuk a zur csillagát napkeleten s ejöttünk szép ajándékokkal imádni a zurat. Régebbi időkben latinul mondták a köszöntést: *Videmus stellam Domini ab Oriente...* Innen a segédkező gyerekek *vidimusz* elnevezése.

Ezt a sort megtoldhatom még két, a román nyelvből vett példával: *frátye* és *gátá*. Az előbbi eredeti jelentése 'testvér', 'pajtás'. Az erdélyi román sűrűn használja beszéd közben s megszólításként is a 'frate' szót. Amint a *nustit*, éppúgy a *frátyet* is a magyar az 'oláh' helyett, gúnyos értelemben használja. Pesten az országházi kapus, amikor megtudta, hogy erdélyi vagyok, így fogadott: Hát a *nustik* mit csinálnak? Ebben az esetben bátran mondhatta volna a *frátyeket* is. Egészen újkeletű szóutánzó névadás a *gátá*. A szó a román 'gata' ~ 'kész', 'készben van'-ból származik. A mi esetünkben jelentése: 'jegyszedő, kalaúznő'. A nagyobb román városok utcáin közlekedő társas gépkocsik az indulást 'gata' kiáltással jelzik Erdélyben is. Ez a szó annyira megszokottá vált a jegyszedő kisasszony száján, hogy *gátának* v. *gátákisasszonynak* hívják. Mutatják a következő példák is. Mint gyermektréfa járta évekkel ezelőtt: Bácsi, (t. i. a vezető) tessék megállni, mert a *gáták* kiesett! Vagy: Ezután a *gáták* is csak románul beszélhetnek a taxikon. Mennyi lehet a fizetése egy ijen *gátának*? (Kolozsvárról.)

Az utóbbi példák azt mutatják, hogy a szóutánzó névadás leggyakoribb azokon a nyelvterületeken, ahol a népi keveredés nagyobb méretű.

SZÖCS LAJOS

Vihar egy pohár vízben. A szólás ebben a formájában francia eredetű; Montesquien írta a kicsi San Marino köztársaság forrongásáról: *une tempête dans un verre d'eau* (Büchmann). A francia szólás nyilván annak a régi latin szólásnak a hatása alatt keletkezett, amely a kanálban támasztott viharról szól: *excitat fluctus in simpulo*. Ezzel a latin szólással él Pázmány, amikor így feddi Alvinczi Pétert: «Mit

kötődöl tehát én-velem és miért indítasz tengeri háborúhoz hasonló habokat egy kalán vízbe?» (ÖM. 2:640).

KERTÉSZ MANÓ

Tamás vagyok benne. Ez a szólásunk a 16. század közepén, amint már rég kimutattam, így hangzott: «az *szent Tamás hitével hiszem*» (Nyr. 41:478). Mai alakjában Vitnyédi Istvánnak, a költő Zrinyi bizalmasának leveleiben bukkan fel; két ízben is találkozunk vele: egyszer arról van szó, hogy Zrinyinek Vitnyédi útján fegyvervásárlásra tesznek ajánlatot, amelyet V. továbbít ugyan, de nem hiszi, hogy ural vásároljon, mondván: «de én *Tamás vagyok*, vegyen tőlök valamit» (VitnyLev. 2:34, 1663-ból). Más alkalommal meg, Keczer Ambrushoz írt levelében abban kételkedik Vitnyédi, hogy esetleg luteranus magyarra ruházzák a generálisságot: «az mely felől én *Tamás vagyok*» (uo. 2:209, 1664-ből).

KERTÉSZ MANÓ

Edény szavunk jelentéséről. Az *edény* szó régebbi magyarázatait elvetette az EtSz., de Katona Ióránté sem jobb náluk (MNy 30:183). Már eleve gyanúval kell fogadnunk az olyan magyarázatokat, amelyek elhomályosult összetételt keresnek az egyszerű szóban, különösen, ha vélt elemei is csak a rokon nyelvekből mutathatók ki. De jelentéstörténeti szempontból is hibásak azok a magyarázatok, amelyek szerint az *edény* eredetileg étkezésre vagy élelmiszer őrzésére szolgált. Hisz régi szótárainkból idézhetjük: peluis — *Lab moso edeny*, *medencze*; luter — *Pohár*, *es kanna moso edény*; atramentarium — *Kolomáris*, *tenta edény*; abax — *Ezwst*, *arany és effele draga szersram (!) tartó edény*; matula — *Matule hugyo eten (!) Calepinus*; Matella, vel, matula — *Hud-dozo edeny* (Szikszai Fabricius). Sem az EtSz., sem Katona nem vették észre az *edény* szónak egy rendkívül fontos értelmezését, amely kétségtelenül eredeti jelentése volt. Pedig a NySz is idézte már PP-ből az *edény* 'instrumentum' jelentését, de ez megvan már MAnél (1621): *Ediny*, Vas, Instrumen-

tum. Megjegyzem, hogy a szó kétszer fordul elő a szótárban, betűrendben előbb van *Edény*, Vas. MA szótárának 1708-ban megjelent, német fordítással bővített kiadásában is kétszer szerepel szavunk, a második: *Ediny*, Vas. Instrumentum. Instrument/Werkzeug. PP-nál is megvan mind a két helyen, de itt a második helyen, ahol 'Vas, Instrumentum' az értelmezés, szintén *Edény* van. Az *edény*-nek 'eszköz' jelentését megerősíti a NySznak egy másik adata Károlyi bibliafordításából: Az leuitác visellyéc az sátort és minden ő *edénit*: et omnia utensilia eius. MA-nél Utensilia: *Eletűnkre haznos dolgoc, házi szerszamoc*. Utensile: *Elni valo Eszköz* (MA.PP), *Minden házi eszköz* (PP). Az *edény* 'eszköz' jelentése már most megmagyarázza különböző népnyelvbeli jelentéseit: 1. 'ruhás szekrény' (Kiss Géza, Ormányság 271); 2. 'bútor' (Csallóköz); 3. 'szekér' (Somogy m. Kapoly. Szekszárd vid., Fehér m. MTsz. Fehér m. Csákberény Nyr 43:45, Baracs MNy 10:332); 4. 'egy fuvar, kocsi-rakomány' (Jászberény, Csoma 68); 5. 'a halászok és révészek minden fajtájú csónakjai, bárkái, haltartó és szállító eszközei összefoglaló neve' (Tiszadob); 6. 'csónak' (Tolna m. Batta); 7. 'hajó' (Szegszárd); *nagy-edény* 'nagyobbfajta dereglye' (Tiszaroff) MTsz.

A jelentésre nézve vö. finn *kalu* 'Ding, Sache, Gegenstand, Werkzeug; Gerät (*astia*)'; *kalusto* 'Werkzeug, Gerätschaften, Gerät, Service, Tischgeschirr' (*astia* 'Gefäss, Geschirr, Fass'); német *Gerät* 'bútor, holmi; eszköz, szerszám; edény'; *Geschirr* 'lőszerszám; fogat; edény (kül. főző edény)'; *Schirrholz*, *Geschirrholz* 'szerszámfa'; *Schirrmeister*, *Geschirrmeister* 'szerszámmester, kocsimeszter'; *Ackergeschirr* 'földművelő eszköz'; (*an*)*schirren* 'fölkantároz, fölszerszámoz, befog (lovat)'. A fölnémetben Adelung szerint 'auch von kleinern Schiffen und Fahrzeugen, welche man auch wohl *Gefässe* oder *Schiffsgefässe* zu nennen pflegt, gebraucht wird. Besonders heissen die langen Kähne,

welche aus Bayern und Ober-Österreich die Donau hinuntergehen, daselbst *Geschirre*... Das Schiff und Geschirr der Fischer, im Oberdeutschen, ihr Fahrzeug und Fischgerät... Schiff und Geschirr, bei den Fuhr- und Landleuten, der Wagen und das dazu gehörige Gerät.' Az ige csak az újfelnémetben fordul elő (első adat Stielernél 1691), a főnév azonban már régi: kfn. *geschirre* 'Werkzeug jeder Art, Bspannung', ófn. *giscirri* 'Gefäss, Gerät, Werkzeug'; a szó eredeti jelentése nyilván 'Zurechtgeschnittenes volt' és a *scheren*, kfn. *schörn*, ófn. ószász, angolszász *scëran*, középnémetalföldi *sceren*, ófriz, óészaki *skëra* 'scheren; zerschneiden, zerhauen' származéka (Kluge-Götze).
BEKE ÖDÖN.

Kakastej, madártej. Vitéz Mészáros Ede a Magyar Nyelv márc.-áprilisi füzetében (96. 1.) rámutat e kifejezés legrégibb előfordulására (a görög irodalomban) és e szólás nagy elterjedtségére. Ezt a szólást 'rendkívül jó, oly finom, mint amilyen csak a mesében fordul elő' és 'valami lehetetlen, nem létező valami' jelentésben (vö. még Csefkó MNy. 19:42, Szabó Ernő Nyr. 23:305) a rokonnyelvekben is megtaláljuk. Az Oroszország területén élő rokon népek nyelvébe valószínűleg orosz közvetítéssel jutott bele szólásunk (or. *ptičje moloko* 'madártej'; ennek jelentése pl. Kijanan szótára szerint 'mahdotonasia', azaz 'lehetetlen dolog'). A votjából a következő példákat idézhetjük: *šumik pideses ulisa dme: diđik papāuen dōmiz van* 'beseht euch den Boden eurer Kumyschka-Tasse und trinket: es ist T a u b e n m i l c h' (Wichm. Votj. Sprachpr. 156. dal); itt tehát a 'galambtej' 'valami rendkívül finom'-at jelent (hasonlóan még: Munkácsi UF. 5:33, Votj.Sz. 393). Rendszerint azonban 'valami lehetetlen' e kifejezés jelentése. Így pl. a következő votják találós mesében: 'drei in dieser Welt nicht existierende Dinge. — Es gibt keine Leiter, um zum Himmel hinaufzuklettern; es gibt keine V o g e l m i l c h (*papāuen dōmiz ebou*); es gibt keine Brücke, um über die Kama zu gehen' (Wichm. 192. tm.). Pervuchin változatában a következő három lehetetlenség szerepel: disznószarv, tyúkcsacs, sarlóhüvely (1.

Munk. NyK. 21:477, Votj.Sz. 226). — Az előbb említett találós mese a cseremiszen is ismeretes. Így Genetznél, Porkkánál és Wichmann-nál is megvan a találós mese a következő alakban: *a)* 'drei Dinge, die es nirgends gibt. Der weisse Falke hat keine Milch (oš *parašan sörzö uke*), übers Meer gibt es keine Brücke, zum Himmel hinauf gibt es keine Leiter' (Genetz SUS. Aik. 7:49); *b)* 'um zum Himmel zu klimmen, gibt es keine Leiter; um übers Meer zu fahren, hat man keine Brücke; vom weissen Habicht bekommt man keine Milch' („wird gebraucht von einer Arbeit, die unmöglich auszuführen ist“) (Porkka SUS. Aik. 13:23); *c)* '...ein weisser Habicht hat keine Milch' (Wichm. SUS. Toim. 59:149).

De persze nem lehetetlen, hogy e szolás ezekbe a finnugor nyelvekbe a törökség útján került bele. Az oszmán-törökből is ismeretes a *kuş südü* szolás, melynek jelentése 'Vogelmilch, etwas Unmögliches' (Radloff 2:1023), 'eine unausführbare Sache' (uo. 4:835), '(Vogelmilch) sehr seltenes oder unmögliches Ding' (Zenker 717), és ez a szolás bizonyosan más török nyelvekben is megvan.

FOKOS DAVID.

Epe. Arra, hogy az 'epe' neve összefügg a 'sárga' színnévvel (l. Beke Nyr. 66:71, Kohn Zoltán uo. 118), a szamojédban is találunk jellemző példát. Az 'epe' jelentésű szó (O. *pād* stb.) az egyes szamojéd nyelvekben *a)* 'epe', *b)* 'kék', *c)* 'sárga', *d)* 'keserű' jelentésben fordul elő és 'zöld' jelentésű szamojéd és mordvin szavakkal függ össze. L. Paasonen: Beiträge 259, ahol idézi Pallas megjegyzését: „Die Samojeden unterscheiden nicht zwischen grün, gelb und blau“, Setälä: Stufenw. 56, Verw. 59, Donner SUS. Toim. 49:140, Lehtisalo uo. 56:71.

(A Nyr. 66:73. 1. idézett török példához vö. még pl. Kašgh.-Brockelm. *saryy* 'gelb': *saryy suv* 'Galle' [tkp. 'sárga víz'], *saryylyy* 'gallig'; l. még Radl. 4:319 s kk.) FOKOS DAVID.

Ágyú. A szóra a legrégebbi adatok: Adamas est lapis tam durissimus, quod duro instrumento sem eg aldeual et nullo modo frangi potest Serm. Dom.; Fusor aramentarius — *Audee ewttō* (a. m. ágyúöntő) Murmelius 2410. sz. Bombarda, — *Pattantyu*, *vağ*, *nagy algyu* Szikszai Fabricius; *Agyu*,

Algyu, Bombarda, Tormentum MA (1621), a latin-magyar részben: Bombárda, Puska, Agyu, Algyu; Tormentum, Minden hagyito, ellensegre lövellő, falronto szerszam, Fegyver, Algyu, Pattantyu. A kódexekben még 'eszköz, szerszám' jelentése volt; pl. megíelenek az kopyaval ostorral, vездәuel és eгәb algukkal kikkal kinzattatott volt (BodK); mynd fel veue kezeben ev *algyujat*, mynemeo myes volt ez velagon: az kapasok ragadak kapajokat, asoyokat, chepeket, lapatyokat (CornK); az kynnak eo *algyoyath* elterneye (DebrK); David imez heet hangossagtewō instrumentumot veety. Vygasag tewō *algywk*... (SándK). Tehát 'szerszám, kinzőeszköz, hangszer' mind i-etett az ágyú. Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a finnben, ahol az *ase* jelentése: 1. 'fegyver'; 2. 'szerszám, eszköz'; *työ-ase* 'Werkzeug' (tkp. 'munkaszerszám').¹

BEKE ÜDÖN.

Könyvek és folyóiratok.

Lauri Kettunen: Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki. Soumalais-ugrilainen Seura. 1938.

Üdön Beke: Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne. 76. k.)

Martti Rapola: Suomen kielen jalo sanan merkityshistoriaa. (A finn jalo szó jelentéstörténetéhez.) A turkui egyetem évkönyvei. 22. k. 1938.

Losonczi Zoltán: Milyen lehetett a magyar köznyelv szókészletében és nyelvtanában Szent István trónraléptekor? (Különnyomat a Szent István Emlékkönyv II. kötetéből.)

Erdélyi Múzeum. XLIII. k. 2. f. Nyelvművelés rovatában Brüll Emánuel ismerteti az új magyar nyelvvédő könyvet és a mutató névmas hibás elhagyásáról és hibás használatáról szól. Szta: «Magyarítás», «Sok az egy, de gyakran kevés is» címen nyelvhelyességi kérdéseket tárgyal.

¹Németh Gyula szerint a magyar ágyú török eredetű szó s megfelelője a turfáni ujgur *alta* 'Kunstgriff' (Kőrösi Csoma-Archiv. 1921).

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1938 december havában jelenik meg.

Telefón: 310-6-34.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVŐR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos könyvkereskedés és antikvárium

Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Telefon: 1-800-75



Telefon: 1-800-75

*Nyelvészeti és történelmi művek és folyóiratok
nagy raktárkészlete.*

Keresletek és rendelések legpontosabb elintézése.

Méltányos árak.

*Könyvtárak és egyes megfelelő művek
állandó vétele.*

TARTALOM:

| | |
|--|-----|
| Balassa József: Nyelvtisztaság és nyelvhelyesség | 77 |
| Kertész Manó: Tükörszavak | 86 |
| Kannisto Artur: Eszrevételek Szabolcsi Bence bírálatára | 90 |
| Kodolányi János: Ormányság — Ormánység I. | 92 |
| Beke Ödön: Néhány tájszavunk történetéhez | 98 |
| Magyarázatok: Újabb adatok a szóutánzó névadáshoz (Szöcs Lajos). | |
| — Vihar egy pohár vízben. Tamás vagyok benne (Kertész Manó). | |
| — Edény szavunk jelentéséről (Beke Ödön). — Kakastej, madár- | |
| tej. Epe (Fokos Dávid). — Ágyú (Beke Ödön). | 104 |
| Könyvek és folyóiratok. | 107 |

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik kéthavonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V
Klotild uccsa 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

LÁTTAM ÉN MÁR KARÓN VARJÚT.

Irta: Fokos Dávid.

Több mint harminc évvel ezelőtt foglalkozott Tolnai Vilmos és Herman Ottó ezzel a szólásunkkal.

Herman Ottó (Nyr. 32:551—558) a szólás legrégibb feljegyzéseiből indult ki. A szólást Baranyai Decsi (1598) óta ilyen alakban ismerjük: *Egyébkor is láttam ágon tarvarjút*. Változatai: *mintha nem láttunk volna karóhegyen tarvarjat* (Geleji Kátóna), (újabban:) *más is látott karón varjút* (Erdélyi) stb. A szólás régi latin értelmezése (complurium throrum ego strepitum audivi), valamint annak a természettudományi ténynek az alapján, hogy a ma már Európa területéről kiveszett tarvarjú «lábalkotásánál fogva sohasem szállott fára», Herman Ottó megállapítja, hogy a szólás jelentése ez: «egyébkor is hallottam már üres fecsegést...: nagyhangú, de bolond beszédet, üres fenyegetődzést, amelynek magva nincs» (id. h. 553). A tarvarjú kiveszésével — fűzi tovább fejtegetéseit a kiváló természettudós — e madárnak neve is lassan feledésbe merült; a *tarvarjú* helyébe a *varjú* lépett, azonban a szó-lásnak az értelme nem változott meg, ámbár «karón varjút látni nem különös, nem csoda, minthogy az igazi varjak minden faja már lába alkotásánál fogva is rászáll fára, ágra, karóra stb., stb.» (uo. 555. l.).

Tolnai szerint (Nyr. 31:501—2) e szólásnak: *én is láttam (más is látott) már karón (tar)varjút* jelentése: 'ez nem újság előttem, cvvel nem mondasz nagy dolgot'. Emellett azonban van egy másik szólás is: *karón (tar)varjút mutat* ezzel a jelentéssel: 'hiú ígérettel kecsegtet'; a tarvarjú t. i. «igen éber madár, nehéz megközelíteni; ha már most valaki 'karón mutatja csak a tarvarjút', hogy oda-adja, akkor hiú ígérettel kecsegteti, melynek teljesítése nagyon is kevésbé van hatalmában.» A *karón varjút* kapcsolatot azonkívül ilyen szólásból is ismeri: *láttál (már) karón varjút?* «Ha valaki valami bolondos vagy képtelen dolgot kérdezett vagy mondott, csodálkozó tekintettel fordultunk a jelenlévő harmadikhoz: *láttál (már) karón varjút?* mintegy ebben az értelemben: láttál már ilyen bolondot? né a bolondját! no de ilyen csudát!» (id. h. 501. l.).

Tolnai meggyőző fejtegetései alapján világos, hogy szólásunknak sem az az alakja, amelyre Herman Ottó a maga megállapításait alapította, sem pedig az a kérdő alakja, melyet Tolnai jegyzett fel és amelyből említett cikkében kiindult, nem lehet a szólásnak eredeti alakja.

Az *egyébkor is láttam ágon (karón) tarvarjút* szólás értelmezésében későbbi íróink sem térnek el Decsitzől. Így pl. Páriz-Pápai szerint a szólás jelentése: 'es ist mir nichts neues, ich habe mehr dergleichen Vögel gesehen', Ballagi szerint: 'nem újság előttem, semmi újságot nem mondasz'. A szólás tehát nem jelentheti azt, hogy itt valami természetellenes, lehetetlen dologról van szó; jelentése — éppen ellenkezőleg — csak az lehet, amit Tolnai is megállapít: 'ez nem újság előttem, láttam én már ilyet többször is'. (Vö. *láttam én már karón varjút* 'es wird überall mit Wasser gekocht'. Biró-Schlandt: Szólások és fordulatok magyar-német gyűjteménye.) Minthogy azonban tarvarjút nem lehetett ágon, karón látni, a *tarvarjú* említése itt nem lehetett eredeti; a szólásnak ebben az alakjában eredetileg csak a *varjú* szerepelhetett. Ezen az alapon talán nem lesz nehéz a szólás magyarázatát is megtalálnunk (l. lent).

Ez a kérdés: *láttál már karón varjút?* azt jelenti, hogy 'láttál-e már ilyen csodát, ilyen képtelenséget?' (Vö. *illik, mint karóra a varjú* 'passen, wie dem Hunde die Wurst' Biró-Schlandt id. m.) Minthogy azonban karón varjút látni egyáltalában nem képtelenség, világos, hogy a szólásnak ebben az alakjában megint eredetileg csak a *tarvarjú* szerepelhetett jogosan.

A két szólás eredeti alakja talán ez volt: a) *láttam én már karón varjút* (= ez csak nem újság, ettől nem ijedünk meg) és b) *hát láttál már karón tarvarjút?* (= hiszen ez képtelenség!). A két szólás keveredéséből állhatott elő a Decsinél és Tolnainál található szólás.

Ismét más szólás a *karón (tar)varjút mutat*. Ez is régi szólás: csak *karon mutat tar varjat* (1595-ből), *hallád, bátia, karónn mutaccz te tar variat* (1616-ból), Szirmaynál is *karón varjút mutat* stb. Ez a szólás eredetileg azt jelenti, hogy 'valami lehetetlen dolgot ígér, hiú ígérettel kecsseget', hiszen képtelenség karón, ágon ülő tarvarjút mutatni. Itt azonban a *tarvarjú* helyébe joggal léphetett a *varjú* is, sőt szerepelhetne itt akár más madár is; vö. *ágon mutat madarat*: in ramo arboris ostendit avem, rem incertam promittit MA. Ne ursi pellem! *ne mutasson ághon madarat* Czegl. (NySz. 1:19). (Vö. ném. *besser ein Spatz in der Hand, als ein Kranich auf dem Dach* (l. Grimm) vagy oszm.-tör. *dayda-ki kuşun kirkî bir akçeje* 'a hegyen levő madár negyvene egy pénzért kapható' Kúnos, Török nyelvkönyv 1:54 stb.).

Tolnai és Herman óta másokat is foglalkoztatott ez a szólásunk. Újabb változatok is előkerültek: *láttam én már fán bagót* (azaz *bagolyt*) (Móra István), *én is láttam még varjút a karón*

(= én se vagyok akárki) (Illei János: Tornyos Péter; l. Nyr. 34:372—3). Legérdekesebb Csűry Bálint szamosháti adata: *láttam ém mán karón vārjut; a vārju ērepūlt, a karón ot maratt* (= mondják olyan nagyhangú fogadkozásra, melyben nem igen bíznak: könnyű ígérni, nehéz megtenni). Ez az utóbbi adat a *karón mutat varjút* szólásra is emlékeztet.

A szólás magyarázatával is megpróbálkoztak többen. Harsányi Zsolt magyarázatait (Pesti Hirlap 1930. X. 26.) Zolnay Vilmos ismertetette folyóiratunkban (Nyr. 59:236). (Télen az éhség odakényszeríti a varjat, ezt az egyébként oly óvatos madarat, a ház közelébe a karóra; ezért mondják a fennhéjázó emberről, hogy fog ő is még szerényebb húrokat pengetni, «láttam én már karón varjút». — Az óvatos varjú, ha karón ül is, mihelyt megneszeli a veszélyt, elrepül; ne bizakodjunk el, láttam én már karón varjút, de azért mégsem tudtam lelőni.)

A Magyar Nyelv legutóbbi számában (34:251—2) Pap Károly írt szólásunkról. Bereg megyéből a szólásnak ezt a jelentését ismeri: «nem ülünk fel a nagyhangú beszédnek, de nem ijedünk meg a fennhéjázó fenyegetéstől sem.» A szólást ott így magyarázzák: Hogy a csibét, kacsát, libát megóvják a leselkedő ragadozóktól, a szarkától, varjútól, héjától stb., egy hosszú pózna tetejére «egyegy lelőtt varjat kötöttek fel, amely, mint a madárijesztő a vetésekben, ide-oda himbálózva a szélben ijesztette a rokonfajta ragadozókat. Már addig-meddig, mert az éber és okos madarak csakhamar átláttak a szitán, s nem törődve a karón függő társukkal, újra előlről kezdték a játékot, a csibe, kacsá stb. vadászását, mintha maguk is mondanák: *Láttunk mi már karón varjút, nem törődünk vele.*»

Ez a magyarázat is természetesen csupán szellemes értelmezés, de nem fogadható el, hiszen akkor a «láttam én már karón varjút» szóláshoz olyasfélét kellene hozzátenni, hogy «mondja a (ragadozó) madár.»

Egészen más csapáson haladt a szólás magyarázatában Zolnay Vilmos. Idézett cikkében (Nyr. 59:236—9) abból indul ki, hogy Erdélyinél a közmondás alakja ez: *más is látott karon varjút*. Rövid o van az 1595-ből való adatban is (csak hogy ott a hosszú magánhangzók általában nincsenek a rövidektől megkülönböztetve!). Ezen az alapon ezt a magyarázatot adja: Éppúgy, mint ahogyan betanított sólymokkal vadásztak, ritkábban varjakat is befogtak erre a mesterségre; ezeket a madarakat «farudakból összetákolt, szíjakkal vállra akasztott készsége, vagy pusztán a kinnyújtott *karjukon* vitték a solymászok, madarászok». Ebből a *karon varjú* kapcsolatból lett idővel — a solymászás eltűnésével — a *karón varjú*. Persze ritka volt a varjúval való vadászás és «még ritkább volt az, hogy az ilyen betanított varjú varjat fogjon». Ezért mondjuk «ma is a ritkán sikerülő, bajosan elérhető vagy

esetleg rosszul is végződhető dologra», hogy láttam én már karón varjút.

Az itt adott értelmezés nem igazolható, de a magyarázat sem helyeselhető. Önmagában véve a magyarázat nem volna lehetetlen; vö. *varjun varjút fogni* (Kisv.: Adag. és CzF.) v. ezt az ufai-tatár közmondást: Ha az embernek szerencséje van, ha *varjat* ereszt is, ludat fog; ha az embert a szerencse kerüli, *sólymot* (*lăčen*) eresszen bár, keveset fog (Pröhle NyK. 38:93; ehhez Pröhle megjegyzi, hogy a *lăčen* nevű sólyomfélélt különösen vadkacsa-vadászatra használják). Azonban kétségtelen, hogy a szólásban eredetileg is k a r ó-ról, nem pedig k a r-ról volt szó. Ezt a változatok mutatják, amelyekben *varjú* mellett van *tarvarjú*, *bagoly*, a *karón* mellett van *ágon*, *karó végén*, *karóhegyen* (CzF. pl. ezt a két alakot idézi: *más is látott karón varjút és láttam karó végén tar varjút*), de sehol se találunk olyan változatot, melyben *karon* helyett pl. *vállon* szerepelne. Ha tehát egyetlen egy helyen azt olvassuk, hogy *karon varjút*, akkor 'egész egyszerűen sajtóhibára fogunk gondolni.

Egyelőre tehát nincs okunk arra, hogy fenti megállapításainkat módosítsuk. Vagyis: a) *láttam én már karón varjút* jelentése: 'ez nem újság, ettől nem ijedünk meg'; b) *láttál már karón tarvarjút?* jelentése: 'ez bizony képtelenség'; c) *karón varjút mutat* jelentése: 'hiteget' («csak szóval tartani valakit» Ethn. 15:209).

Ami pedig e szólások magyarázatát illeti, a *láttál már karón tarvarjút?* és a *karón varjút mutat* szólások eredete világos (l. fent). A *láttam én már karón varjút* legkielégítőbb magyarázata eddig talán az, amire Csűry adata és Harsányi második magyarázata utal; e szerint ez a szólás rokon a *karón varjút mutat* szólással és azt jelentené, hogy 'láttam én már karón varjút (vö. mutattak már nekem karón varjút), de azért az a varjú még nem volt az enyém; ilyesmi nem fog engem megtévesztteni'; ebből az utóbbi jelentésből fejlődhetett idővel az a másik jelentés, hogy 'ettől nem ijedünk meg'. De gondolhatunk arra is — és ez a legegyszerűbb és legtermészetesebb magyarázat —, hogy a szólás eredeti értelme csupán az, hogy 'láttam én már ilyet számtalanszor; ez egészen közönséges dolog; ez tán csak nem újság! ettől csak nem ijedünk meg!'

Talán előkerül valamikor más nyelvek szóláskincséből a mi „láttam én már karón varjút“ szólásunkhoz hasonló közmondás, amelynek segítségével esetleg végleg tisztázható a mi szólásunknak az eredete. Azonban a „láttál már karón tarvarjút?“ szólásra abban a jelentésben, hogy 'ez képtelenség' máris tudunk analógiát idézni, még pedig egy rokon nyelvből: a zürjénből.

Már Wiedemann zürjén szótárában (380. l.) olvassuk ezt az adatot: *turiös kos pu jylyš vištalny* 'den Kranich vom trockenen Baum herunter reden, d. h. Unsinn schwatzen, faseln, prahlen'. A szólást Wichmann is ismeri: U. *sija kos pu jiljš turi vištalas*

'er erzählt von einem im* durren Baume sitzenden Kranich [d. h. er schwatzt unmögliches Zeug, Unsinn, er lügt]' (Wichm. Syrj. Volksd. 177); V. *turięs pu jilię vištale* 'er spricht von einem Kranich, der im* Baume sitzt [d. h. er erzählt unglaubliche Dinge, lügt]' (uo. 182; hasonló uo. 185). Az én feljegyzéseim szerint: V. *pu jilię turi vištavni* 'képtelenségeket beszélni, rászedni, ámitani, kérkedni'. A mi szólásunkban a karón, ágon ülő tarvarjú, a zürjén közmondásban pedig a (száraz) fán ülő daru szolgál a 'lehetetlenség, képtelenség' kifejezésére. (Más nyelvekben ehhez hasonló szólást — a rendelkezésemre álló forrásokban — eddig nem találtam.)

NÉHÁNY MAGYAR HELYNÉVRŐL.

Írta: Kertész Manó.

Az egymás mellett álló két nyílt szótag hangtörvényének hajdani érvényesülése¹ érdekesen változtatta meg néhány magyar helynév régi alakját.

A becskerekai polgárok hatalmaskodásáról szóló 1342-ben kelt oklevél szövegében kétszer és hátlapján egyszer e helynevet ilyen alakban találjuk: *Bechekerequi* (*Bechekerequy*) (Jakubovich-Pais: ÓMOlv. 158). Az összetétel első tagja a régi *Becse* személynév, amelyet nemcsak a *Becse*—Gergely nemzetség², hanem számos középkori közrendű és nemes ember nevéként is ismerünk. 13. századi okleveleink tudnak egy *Becse* fia Vitályosról, egv Jakab fia *Becséről*;³ ilyen nevű magyar volt a hajdani tulajdonosa az *Óbecse*, *Becseháza*, v. *Becsefalva* helységeknek. Gombocz e személynév származékának tartja a *besenyő* népnévet.⁴ Hogy helynevünk eredetileg valóban egy *Becse* nevű ember *kereke*, abból is nyilvánvaló, hogy az idézett oklevél *Becse* várának *Becsekerekivel* való szorosabb kapcsolatáról is szól. Az összetétel második tagja tudvalevőleg 'kerek erdőt' jelent; *Kereki* alakban maga is lehet helynév, de régen különösen gyakori ilyen használata fanevekkel: *Bükk-kerek*, *Füzkerék*, *Monyorókerek*, *Somkerék*, *Szilkerék* — de előfordul személynévvel kapcsolatban is: *Balogkerek*, *Potkerek* (OkISz). *Becskerek* tehát *Becse* 'kerek erdeje' helyén épült; mai alakját az a folyamat hozta létre, hogy az egymás mellett levő két nyílt szótag másodikának magánhangzója eltűnt.

A sopronmegyei *Csepreg* mai alakja szintén ennek a hangtörténeti folyamatnak az eredménye; legrégibb alakja *Csepereg*

* Helyesen: auf dem; az im Baume nyilván onnan ered, hogy a német fordítás a finn fordítás alapján készült, ott pedig a finn észjárásnak megfelelően innesivus volt (puussa istua 'fán ülni', tkp. 'fában ülni').

¹ Horger Antal: Egy ismeretlen magyar hangtörvény, Nyr. 39. és 40. évf.

² Karácsonyi: Magyar Nemzetségek 1:214.

³ Karácsonyi, i. m. 3:27, 165.

⁴ MNy. 12:285.

(ÁUO. 7:400, 459, 1255–57-ből); érdekes, hogy okleveleinkben a 14. sz. közepéig a háromszótagos, onnan kezdve azonban következetesen a mai kétszótagos alakját találjuk (Csánki 3:591). Viszont *Kisvárda* névében a hosszabb és rövidebb alak egészen a 15. sz. végéig váltakozik: villa *Warda* (ZichyOkm. 1:66, 1288 kör.) *Warada* (uo. 1:69), Johannes de *Waraday* (uo. 2:252, 1347-ből), Johannes de *Kyswarada* (uo. 4:212, 1381-ből); *Kysuarda*, *Kysvarada* (uo. 4:515, 1393-ből; l. Csánki 1:507).

Petneháza névadója egy *Petenye* nevű ember, a falut is eredetileg *Petenyeházának* hívják: «Ladislaus filius *Pethenye*, sive frater suus de *Pethenyehaza*» (ZichyOkm. 3:186, 1360-ből). A falu nevét a 15. század végén már egy szótaggal rövidebb, mai alakjában találjuk: «Johanne et Nicolao de *Petnehaza*» (Bánffy Okl. 2:218, 1418-ből). A *Petenye* név Dunántúl is ismeretes volt, mert egy sopronmegyei oklevél «Johannes, Luca et Benedictus *Pethene*» ládonyi nemeseket említ (Sopr. Tört. 2:447, 1467-ből); *Petenye* nyilván a *Péter*, *Pető* név változata.

Tanulságos ebből a szempontból *Paks* nevének a története; régi alakja *Pakos*: «nobilis domine Cristine relicte condam *Zemere de Pakos*» (Héderv. Okl. 1:383, 1473-ből); «egregio Emerico, filio Michaelis *Zemere de Pakos*» (uo. 1:397, 1475-ből). Ebből a *Pakosból* természetesen sohasem lehetett volna *Paks*, de igenis a *pakosi* melléknévből; olvassuk is már e korban: «Magdalene et Emerico *Zemere de Paxy*» (uo. 400), vagyis «de *Paksi*», ami természetesen pleonazmus, mert vagy «*Paksi*», vagy «de *Pakos*» a szabatos; ám ezzel a pleonazmussal okleveleinkben a 14. századtól fogva lépten-nyomon találkozunk. Nyilvánvaló tehát, hogy *Paks* helynevünk a *pakosi* törvényszerű fejleményéből, a *paksi* melléknévből elvonás útján keletkezett. Már 1477-ben előfordul a helynév mai alakja: «egregicem Emericum *Zemere dictum de Pax*» (uo. 405), ám azért a hely nevét még a 16. sz. első negyedében is közönségesen *Pakos*nak írják és mondják (uo. 586, 588). A ma is élő *pakosi Paxy* család vezeté- és nemesi előnévének kétfélesége érdekes jelenséget tár elénk, melynek magyarázata a következő: hajdan magyar és latin beszédben egyaránt így emlegették ezt a családot: *Pakosi de Pakos*; mármint a vezetéknévből az o, mint a második nyílt szótag magánhangzója törvényszerűen esett ki, viszont a mindig «de *Pakos*» kapcsolatban használatos helynév o-ja nincsen nyílt szótagban; ezt a nemesi «de *Pakos*»-t akkor váltotta fel a *pakosi*, mikor a két nyílt szótagos hangtörvény már nem volt hatékony.

Valószínű, hogy a *Kiskunmajsza* helynévben is c hangtörvény érvényesülését kereshetjük; igaz, hogy a régi *Mois* (Moises) személynévnek van ilyen -a kicsinyítő képzős alakja: *Moysa* (Állo. 7:63), *Moysa*, *Maysa* (Zichy Okm. 1:417, 1333-ből) és az így keletkezett *Majsza* személynév élhet helynevünkben is. Ám a *Mois* személynévnek igen elterjedt a régiségben ez a változata is: *Moyus*, *Mayus*, *Mayos* (Zichy Okm. 1:514, 2:254, 4:172); ez a változat ma-

radt meg a pestmegyei *Majosháza* helynévben⁵; a kúnokra vonatkozó okleveleink tanúsága szerint éppen a Kúnságban ez a *Majos-*alak és *-a* képzős származéka volt hajdan használatos: «Johannes Sclavus Comanus filius Blasy *Maywsa*» (Gyárfás 3:598, 1436-ból); «Ladislaus et Dominicus filii Joannis Totth, filii quondam *Majossa* de *Majos* szallasa» (uo. 3:709, 1493-ból); tehát joggal tehetjük fel, hogy (Kiskun)*majsa* neve a két nyílt szótagos hangtörvény érvényesülésével a *Majosa* alakból keletkezett.

Megemlítem még, hogy a Szolnok melletti Szajol község lakói *szajliak*nak mondják magukat.

A *monostor*ral összetett helynevekben egészen a 15. sz. végéig ilyen alakpárok váltakozását figyelhetjük meg: *Paradanmonustura* (OklSz)—*Pradanmunustra* (ÁOU. 7:243), *Culusmunustura*—*Clusmonustra* (OklSz), *Bothmonustura* Zichy Okm. 2:43) — *Bothmonostra* (OklSz).

A hangtani jelenség egyező volta miatt hadd mutassak rá még arra, hogy a *Miklós* személynév is a magyarban rövidült e törvény erejénél fogva két szótagúvá, amint a 13. sz. közepéről való *Mycolous* alak bizonyítja (Zichy Okm. 1:13).

FIGYEL, FIGYELEM, FEGYELEM.

Írta: **Beke Ödön.**

Néha egy-egy szellemes szófejtés oly lenyűgöző hatással van nemcsak az érdeklődő közönségre, hanem a szaktudósokra is, hogy évtizedekig is fönn tud maradni, sokszor még olyankor is, mikor már egyesekben kételkedés támad az etimológia helyessége iránt. Ilyen a *figyel* ige. Budenz elmés föltevése szerint a *figyel* a *fülel* (rég *filel*) hangváltozata, tehát a *fül* (rég *fil*) származéka. Így Horger még 1924-ben is a Magyar szavak történetében, Klemm a MNyben 1926-ban (22:121) habozás nélkül hivatkozik Budenz szófejtésére. Pedig Gomboczban már 1916-ban fölmerül a kétség, amikor ezt írja: «sőt, ha a *figyel* csakugyan összetartozik a *füllel*, amint Budenz óta gondoljuk, legalább egy esetünk az *l* egy paradigmatisztikus váltakozásra is volna» (MNy. 12:19). Zsirai pedig éppen Horger könyvének bírálatában írja: «Magától értetődik, hogy a meglehetősen terjedelmes anyag (kb. 430 cikk) egyik-másik részletére nézve eltérők a vélemények (pl. *ádáz*, *bárgyú*, *fül-figyel*, *gyalog*, *gyaláz*, *róka-ravasz*)» (MNy. 21:136, vö. még 22:176). A leghatározottabb kifogást Melich teszi az EtSzban, mert «az *-alom elem* igei alapszóból képez főneveket, Budenz származtatása meg névszóból akarja a *figyelmez*-t ~ *figyel*-t megfejtteni.»

Van azonban Budenz származtatásának egyéb gyengéje is. Az első, hogy a *fül*-nek *fülel* származéka már kódexeinkből ismeretes. Mi szüksége lett volna a nyelvnek e képzés hangváltozatára? Nem

⁵ Melich, MNy. 10:106, 194.

is szólva arról, hogy ez a hangváltozat még a hangtörvényeknek sem nagyon felel meg. Azt nem is említsem, hogy a *figyel* nem ugyanazt jelenti, mint a *fülel*, mert hisz figyelni nemcsak a füllel, hanem a szemmel is lehet. Ilyen jelentésváltozás azonban megtörténhetett volna, hisz pl. a finnben a *kuulla* 'hall' ige származéka a *kuultaa* 'schimmern, leuchten, glänzen', *k. läpi* 'durchschimmern, durchscheinen'; *kuultamaton* 'undurchsichtig'; *kuultava* 1. 'hörbar'; 2. 'durchsichtig'; *läpi-k.* 'durchsichtig'. Király Károly (= Szily Kálmán) már 1896-ban kimutatta, hogy a *figyel* ige Sándor István elvonása a *figyelem* és *figyelmez*-ből (Nyr. 25:214, NyUSz).¹ Az a furcsa azonban, hogy maga a *figyelem* sem volt a régi nyelv közönséges szava. A NySz csak Faludiból idézi, s ez alapon Simonyi az ő elvonásának tartotta a régi *figyelmetes*, *figyelmes*, *figyelmez* szavakból (Nyr 18:510). Később előkerült a *figyelem* Gyöngyösi Kemény Jánosából (1693) s ezért a NyUSz neki tulajdonítja az elvonás műveletét. Azóta megtalálták más íróknál is, így a 18. sz. elejéről Kohárynál (Zolnai, Nyr. 28:558), Csúzynál (Réthei Prikkel Marián (MNy 3:371), az 1719-ben nyomtatott Cationale Catholicumban (Simai, Nyr. 30:430), sőt 1676-ból Kájoninál (Simai, MNy 1:278). Eszerint a *figyelem* nyelvünk régi szókészletéhez tartozik, de ez nem zárja ki, hogy mai használata a nyelvújítóknak köszönhető.

Figyel szavunk tehát nem volt, s ezzel teljesen romba dül Budenz származtatása, s egyben a *fül* főnévvel való kapcsolata. Az már most az érdekes, hogy a *figyelem* és származékai *fegyelem* stb. változatban is előfordulnak a régi nyelvben. Így Simai idézi 1676-ból, Gyöngyösi Thököly házasságából való énekéből: Az hol kell, mint daru, olly szemes *fegyelve*. Beszédemet néha hallja *fegyelmesen* (MNy 2:314). Ilyen alakváltozatokat már a NySz is közöl: Hallyátoc meg *fegyelmetesen* az én beszédemet (Károli: Bibl. 1590, vö. még *feigiellezzen* Erasmus Roterodamus 1598). Ezek a változatok azt a gyanút keltik, hogy a *figyelem* azonos a *fegyelem* szóval. A gyanút megerősíti az a jelenség, hogy a *fegyelem*-nek viszont *figyelem* változata van. Így Réthei Prikkel Csúzyból idézi a következőket: Saul, míg titkon az attya házában szolgálatban, *figyelem* alatt engedelmisségben élt... Jele a pálcza a *figyelemnek* és bosszuzo ostornak. Fenyétékkel, *figyelemmel*, és néha veszszővel kell megverni, sanyargatni, s-nyakasságát megis törni (MNy 3:372). Simonyi Matkó Bányászcshányából (1668) idézi: A tellyes írás (szentírás)... hasznos a tanításra, a meg-jobbításra, a *figyelemre* (NyF 11:66. Simonyi szerint jelentése a mai 'figyelem', de Szily helyesen mutatott rá, hogy itt is 'fegyelem'-nek kell érteni, MNy 3:328). Már a NySz idéz adatokat erre a hang-

¹ Budenz is tudta, hogy a *figyel* ige a nyelvújítók elvonása. A MUSzban külön címszó alatt tárgyalja a *figyelem* (*figyelmes*, *figyelmetes*, *figyelmez*-) szót, s a *fül* alatt a *figyel* igét, amely szerinte ezekből 'kiválik s újabban megint divatba hozatott'.

változatra: The gywleled en *fygyelmemet*: tu odisti disciplinam (KulcsK). Sz. János a hitnek *figyelme* volt: Joannes fuit fidei disciplina (Illyés 1696).

Réthei Prikkel «szerint a *fegyelem* és *figyelem* szóknak egyrészt alaki rokonsága, másrészt jelentésbeli közelsége (a ‚disciplina’ és az ‚attentio’ értelem igen közel esnek egymáshoz)» a magyarázata ennek. Azonban szükségesnek tartja külön hangoztatni, hogy a két szó külön eredetű, a *fegyelem* a *fegyni* ‚reprehendere, corrigere’ ige származéka, a *figyelem* pedig «minden valószínűség szerint a *fül* (több kódexben: *fil*) szóval függ össze» (MNy 3:372).

Meg kell jegyeznünk, hogy a *fegyelēm* nagyon régi szó, a kódexekben sűrűn fordul elő, a 17. és 18. században azonban kiment a használatból, s csak Baróti Szabó eleveníti föl (1792, NyUSz). Calepinusban nincs is meg, ott disciplina — *Tudomány, fenyíték, mesterség*. A Gyöngyösi Szótártöredékben azonban megtaláljuk: Censura *fegielem*: vel mensura iudicum: vigor seueritas potestas: Sententia. (Vö. Censorius vir... *erkeolchieoknek megh feddeo mestere*.) MA-nél (1621) *Fegyelem*, Redargutio, Disciplina, Correctio. A latin-magyar részben nála is Disciplina, *Tudomány, mesterség, Fenyétéc*. Calepinusban correctio — *Dorgálás, éمندálás, visgálás*.

Az kétségtelen, hogy a *fegyelem* a régi *fegy*, mai *fedd* ige származéka. Calepinusban ‚redarguo’ — *Meg feddóm* (a NySz nem idézi). A Gyöngyösi Szótártöredékben: Animadueto in te: *meghfedelek: megh verlek: hoszad latok* (1455). Animadüerto: bene adüerto: *Joly Eszómbe veszóm: Eszeómbe tartom* (1447). Calepinusban: animadueto — *Eszómbe veszóm meg salditom. Meg bwnfetóm*. MA-nél: Animadverto, *Veszem eszembe, Sayditom, Büntetóm*. PP-nál: Animadverto: *Reá-vigyázok, Gondot reá viselek, Megbüntetem*. A Burián-szótár szerint az animadverto ige jelentésváltozatai: 1. ‚figyel, figyelmez’; 2. ‚megfigyel, észrevesz, megjegyez’; 3. ‚rosszalólag megjegyez, hibáztat, fedd, fenyít’. Georges szerint: ‚I. den Geist, Sinn, seine Aufmerksamkeit auf etwas richten, aufmerken, beachten, wahrnehmen (in dem Sinne: seinen Vorteil & wahrnehmen). — Dah. a) v. Lictor, der Achtung geben, aufpassen musste, dass dem Consul bei seinem Erscheinen Platz gemacht u. ihm der gehörige Respekt bezeigt wurde; — v. Publicum, dem der Lictor aufzumerken, Acht zu haben befahl. II. übertr. A) als Folge der angewendeten Aufmerksamkeit, bemerken, gewahr werden, wahrnehmen (in allgemeinem Sinne als oben), sehen, ersehen, erkennen, abnehmen; — B) ‚prägn., wie unser »etwas gegen jmd. übel od. missfällig vermerken«, d. i. ahnden, rügen, strafen, a) in Folge amtlicher od. väterlicher & Auktorität gegen jmd. rügen, an ihm ahnden, ihn bestrafen; euphem. jmd. mit dem Tode bestrafen, hinrichten; — b) übh. etw. rügen, tadeln’. Animadversio ‚das Hinrichten des Geistes auf etwas; dah. I. die Beobachtung, Achtsamkeit, Aufmerksamkeit; — II. übertr. das

missfällige Vermerken von etwas, die Ahndung, Rüge, Bestrafung, Strafe, a) zu der man als Staatsbehörde, Vater, Herr & autorisiert ist; euphem. Todesstrafe; — b) die Rüge, der Tadel'.

A latin *animadverto* igéből világosan kitűnik, hogy lehet ugyanannak a szónak 'figyel' és 'fedd' jelentése, s ezek után nyilvánvaló, hogy a *figyelem* és *fegyelem* csak hangváltozata egy és ugyanazon szónak. Nagyon valószínűnek tartom továbbá, hogy a *fenyít* és *fenyeget* ige is a *fegyni* származéka. Az *ny* hangmegfelelésre nézve vö. a *hajít* ige *hanyít* és *hagyít* változatait, továbbá a *mogyoró* régi *monyoró* alakját.

Meg kell még említenem egy fiatal észt nyelvésznek, Ariste-nek az Eesti Keel 1933. évfolyamában megjelent érdekes kis cikkét (136. l.). Ariste egy régi észt dalból idézi a *peeelime* igét, amely a parallel *kuulelimme* ige tanúsága szerint csak azt jelentheti: 'hallgatóztunk', 'wir horchten zu', 'wir haben lange zugehört od. gelauscht'. Ez feltételez egy ma használatban nem levő *pee-lelema* 'hallgatózni' igét, amely az észtben eddig szintén ki nem mutatott **pee*-'fül' jelentésű szó származéka. Eszerint a magyar és a legtöbb finnugor nyelvben meglevő *fül* stb. szó megfelelője egykor az észt nyelvben is megvolt. Az észt *pee-lelema* ige eszerint pontos megfelelője a magyar *fülel*, régi *filel* szónak.

ORMÁNYSÁG — ORMÁNSÁG.

Írta: Kodolányi János.

— Második közlemény. —

Ezzel áttérhetünk az *Ormánság* elnevezésének egyéb okaira is.

Kiss Géza — és utána Mészöly Gedeon — szerint ezt a vidéket nem az erdőségeiről, hanem az «urmáiról» nevezték el. Ha ez így volna, okiratainkban nyomának kellene lennie, hogy nem az erdőség, hanem az «urmaság» volt *jellemző vonása* e vidéknek. Nos, ennek azonban sehol nyoma sincs. Ellenben nyoma van éppen az erdő-féle elnevezéseknek. Íme néhány: *Erdewsegh*, 1389: Dl. 7523. stb. *Erdewzad*, *Erdezad*, 1428: Dl. 12001, *Erdewhath*, 1403: Dl. 9114. Ezek az elnevezések a mai «erdő» szavakkal történtek. Másik «erdő» jelentésű, ma már elavult szavunk a «kerek». Pld.: Alias Silvas simplices *Thokerek*, 1430: Lelesz, Act 49/14. *Monyorókereki*, *Somkerek*, *Kereki*, *Somkerek* stb. van az ország területén. Megtaláljuk Baranyában is: *Setethkerek*, 1450: br. Révay-család llt. stb. Az Ormánságban van a mai *Kerekalj* pusztja, jelentése: «erdőalj». Az erdő tehát, igenis: *jellemző vonása* volt e vidéknek egészen a századforduló idejéig. Ellenben «urma» jelentésű szót az összes idevonatkozó okiratokban egyet sem sikerült találnom.

Logikus, hogy az Ormánságot a régiségben «Ormánköz»-nek, azaz «erdőköz»-nek nevezték. Valóban, az *erdők között* települt meg és élt a lakosság. Olyan elnevezés ez, mint Etelköz, azaz Folyó-köz, — Somogyban:

Vízköz, — Sárköz, — azaz mocsárköz, — Árokköz, (Vas megye), Rábaköz, Csallóköz (helyesen: Csillóköz), Temesköz stb. Egyik neve tehát az Ormán-ságnak: *Ormánköz*.

Másik neve: *Belköz*. Igen régi okiratokban ez a két elnevezés váltakozik, de előfordul egyszerre is. Hogy «ormányköz» elképzelhetetlen, az természetes. Hiszen, ha «ormányok», azaz «urmák» között lakott volna a nép, éppen a vadvizekben lubickolt volna! A magyar észjárás szigorúan pontos, minden henyeségtől és félreértéstől irtózó természete elképzelhetetlennek tartotta volna az «urmák» közötti életre mutató «urmaközt», vagy, Kiss Géza és Mészöly szerint «ormányközt»!

Lássuk az elnevezések bizonyítékait: *Villa Tesonfolwa* in *Belkuz*, 1346: Anjouk, okmt. IV. 642. (Ma: Tésenfa, Siklóstól dny.) — In *Belkuz*... villa *Scumurfolua*, 1251: Dl. 26. (Szomorfalva, Vaiszló és Siklós között, megsemmisült.) — *Zeredahel* in *Belkuz* 1342: Anjouk. okmt. IV. 218. (Ma: Szerdahely, Siklóstól nyug.). — *Zolouchtelky* in comitatu de Barana in terra *Belkuz*, 1338: Anjouk. okmt. III. 509. (Megsemmisült, Adorjás és Sámod vidékén volt.) — *Lok*, 1251: Dl. 26. *Villa Look* in *Belkuz*, 346: Anjouk. okmt. IV. 642. (Lak, Piski, Adorjás vidékén volt.) — *Villa Ztro* in *Belkuz*, 1251: Dl. 26. (Ma Oszró, Vajszlótól nyug.) — *Villa Chepel* in *Belkuz*, 1346: Anjouk. okmt. IV. 642. stb. (Ma: Drávacsepel, Siklóstól délny.) — *Csehy* in *Belkuz*, 1346: Anjouk. okmt. IV. 642. stb. (Ma: Csehi, Siklóstól délny.) — *Bytakunpeturfeulde* in comitatu Barana in *Belköz*, 1346: Anjouk. okmt. IV. 641. (Bita-Kun-Péter-Földe, Vaiszló és Siklós között volt, megsemm. Érdekes e falu neve: *Bita*, mely turk név. Ennek a nemzetségfőnek neve nyilván *Bita* volt, s a keresztségben a Péter nevet kapta. Előbbi neve ragadványnévként megmaradt.) — *Almas* in comitatu Barana in terra *Belkuz*, 1338: Anjouk. okmt. III. 509. stb. (Adorjás és Sámod vidékén. Ma pusztja.)

Ezekután vegyük egy kissé szemügyre az «ormán»-féle elnevezéseket. Sem Kiss Gézának, sem Mészöly Gedeonnak nincs igaza, amikor az **ur* tőhöz ragasztott képzőkkel *egyértelműen* képeznek «ormágy» és «orbágy» szavakat. *Ormágy* is más és *orbágy* is más. Az *ormágy* szóban **ormu* a *tő* s ehhez járul az -*ágy*, jelentésében «völgy, hasadék», ez az -*ágy* viszont régibb: *áj* <, **áju* alakra megy vissza. (V. ö.: Farkasája-Farkas-völgy, Galambokája stb.) Az -*ágy* formans segítségével keletkeztek ezek az alakok: Halmágy < *halmu ágy*, Szilágy < *szil ágy*, Hásság < *hárs ágy*, Ölyves ágy, Mórágy stb. És *ormágy* < *ormu ágy*.

A *bágy* azonban «patakmedret, vízmósást» jelent. Jelentése összetételekben már elhomályosult, épúgy, mint az *ágy*-é is. *Például*: Torbágy — *tor bágy*, Hortobágy — *hortu bágy*, Orbágy — *or bágy* stb.

Mind az Ormán-ságban, mind máshol is megvannak ezek a szavak: orja, orom, ormó, urma. Jelentésük «kiszögellő, kiálló, kiemelkedő, ki-meredő». Helynevekben is megtaláljuk az «or» főnevet: *Nogerdeuorra*, 1319: Zichy okmt. I. 164, *Ingoberекbercheorra*, 1343: Ol. D. 28726, *Nogzygethor* vocata, 1348: Múz. llt. stb. Ellenben sohasem és seholsem «ormány». Hogy miért, azt a végén mondjuk majd meg.

Kiss Géza szerint «...ormány... Két jelentésben találtam meg: a régi *talpas-ház* homlokára előreugró zsupptetőrész s a szán orra. Mind a kettő: *ormány*.» Én ezt tagadom. Mint ormánsági ember, *sohasem halottam egyiket sem*. Az első: *orom* vagy *tetőorom*. A szarufákon keresztbe fektetett gerenda neve: *ormógerenda* vagy *ormófa*. Nem is lehet más. A baskiroknál a «szarufákon keresztbe fektetett szálfa» neve: *orda*. Ami a szán «ormányát» illeti, már csak azért sem lehet eredeti népi szó, mert a szánnak ott ilyen alakja nincsen. Csak az úri-szánnak van. «Ormány»-nak tehát már csak ezért sem nevezi a nép.

Tisztázva tehát azt a kérdést, hogy az ormánsági «ormán» csak a török *orman*, azaz: erdő lehet, cáfoljuk meg már most mind Kiss Géza, mind Mészöly Gedeon állítását, hogy az általuk említett két-három, szerintük kétséges forráson kívül *máshol ez a szó nem található meg*. Igenis megtalálható s nemcsak az ormánsági településekre vonatkozó okiratok hemzsegnének tőle, hanem az ország egyéb vidékein is szép számmal akad. Íme: *Cernyeteleke*, 1408: Dl. 9457., *Chehtelek* in distr. *Orman-kewz*, 1475: Dl. 17653. (Vaiszló vidékén feküdt. a Belső-Ormánságban.) — *Silva que dicitur Harazth* in distictu *Orman-kewz*, 1475, de korábban, IV. Béla idejében is, Anjouk. okmt. V. 70. (Ma: Haraszi, Siklós mellett. Tehát: «Haraszt-erdő».) — *Villa Vrmandy*, 1015—1168: Mon. Vat. Ser. I. IV. 576. *Vrmand*, 1270—90: Árpok. új okmt. VIII. 333. (Hird mellett, Pécsváradtól délny., tehát a mai Ormánság területén kívül.) — *Wrmand*, 1335: Zichy okmt. I. 474. — *Ormand*, 1335: Zichy okmt. I. 478. — *Ormand*, 1409: Zichy okmt. V. 588. (Mindhárom feljegyzés az *Vrmand*-i család birtokaival, Izbolttal, Lippóval, Sároggal.) — *Vayzlo* in districtu *Orman-kuz*, 1267: Árpádok. új okmt. XI. 568. *Wayzlo* in distr. *Orman-kewz*, 1475: Dl. 17653. (Ma: Vajszló, az Ormánság középpontjában.) — *Ormand*, 1270-től a pécsváradai apátság birtokában szerepel.

Most nézzük kissé külön is a Sámodról szóló okirati feljegyzést, azt, amelyről Kiss Géza megállapítja, hogy az oklevélíró, nem lévén ismerős a helyi viszonyokkal, *folyót* csinált az Ormánból, együtt emlegetvén a Drávával.

Terra Samud, 1244: Haz. okmt. 10. És: Poss. *Samud*... inter Drawam et *Vrman*, cum tredecim villis. Tehát: Sámód a Dráva és az Ormán között, tizenhárom faluval együtt. Aki ebből a szövegből azt olvassa ki, hogy az Ormán itt folyót jelent, nem érti a szöveget. — *Villa Samug* in *Belkuz*, 1338: Anjouk. okmt. III. 510. Itt tehát *ugyanaz az Ormán mint Belköz szerepel*, aminthogy nem is lehet másként. Egyébként a Kalán-nemzetség birtoka volt, a Kalán-nembéli Nána ispán adománylevelében szerepel 1391-ben, Dl. 7694. A Kalán-nemzetség, valamint Nána ispán neve is *tipikus török* név s hozzá még nem is olyan régi időben.

Íme: nem három, hanem *tizenegy* adat! Bizonyítja, hogy *a ma Ormánságnak nevezett vidéket Belköznek és Ormánságnak igen, de Ormány-nak, sőt Urmánságnak sohasem nevezték*. Eleink az Erdőközben laktak, tisztásokon, esetleg urmákon, de semmiesetre sem az *urmák között*, a Dráva, Feketevíz, Okor stb. áradásaiban, melyeken csak csónakkal lehe-

tett közlekedni még a mult század második felében is. Ők az «urma-közben» legfeljebb halásztak.

Hogy azonban megcáfoljuk Mészöly Gedeon amaz állítását is, hogy éppen csak Baranyában nevezték volna az erdővidéket Ormánnak, de máshol nem, íme néhány adat: Ormanovcz, Ormanowcz, 1467-től a Füzy-család levéltárában. Baranyában. A szóvégződés szláv kicsinyítő és hely-névképző. — Mogden in Orman, 1376: Dl. 6372. (A község neve valószínűleg Magd, vagy Mogd volt, Somogyban, megsemmisült.) — Vrman, 1405: Dl. 31121., Orman 1416: Dl. 28150. (Új-Béccsel határos falu Temes megyében, elég távol tehát az Ormánságtól.) — Ormanhyda, 1395: Dl. 8045., stb. (Ma: Ormándpuszta Kiskomáromtól délre, Zala megyében.) — Terra de Vrmand..., 1260: Haz. okmt. VI. 107. Ormand, 1468: Dl. 15911. stb. (Ma: Ormándlak, Zalaegerszegtől délny.) — Ormandhyda, 1412: Dl. 9860. (Ma: Ormándi puszta, Zala megyében.)

Családnevek között is találunk már a legrégebbi időkben olyat, amely az Orman-ból ered. Így éppen Baranyában már 1467 előtt szerepelt az Ormándi — Urmándi-család. Az apáti Ormán-családra vonatkozó adatokat is megtalálhatjuk ezekben az adatokban: 1421: Zalai oklt. II. 425. És ugyancsak egy zalai Ormán-család adatait találjuk itt: 1430: Dl. 12. 2. 75. Ugyancsak Zalában találjuk az Ormándi-családot, melynek egyik tagja, Mihály, 1445-ben a vármegye alispánja. Erre a családra vonatkozó adatok a következők: 1415: Dl. 36661., 1455: Dl. 36696. és Zalai oklt. II. 560. Továbbá: 1464: Dl. 15911. 1479: Dl. 36713. s végül 1513: Dl. 32206. Ezt az utóbbi adatot talán nem is kellene említenem, mert már igen közel esik az oszmán-törökök hazánk történetében való szerepléséhez. Íme: ismét tizenegy adat cáfolja Mészöly Gedeon állítását! Végezetül még csak Ormánd puszta említtem fel Hont megyéből.

Hogy ezek a hely- és családnevek mind színtiszta török (turk) nevek és jelentésük «erdő», abban ezután nem lehet kételkednünk. Hozzáteszem még, hogy a baskir *Tupaki annales*-ben is szerepel egy Orman nevű tarhan, Kazan városában.

Íme, talán sikerült bebizonyítanom, hogy az Ormánság elnevezése: Ormánköz (Belköz), semmiféle kapcsolatban nincs sem az «urmá»-val, sem az «ormány»-nyal, hanem mind településtani, mind nyelvészeti szempontból természetesen csak a török (turk) «orman», azaz «erdő» lehet s ezt még megerősíti a táj földrajzi jellege, továbbá az is, hogy az ország egyéb vidékein is találkozunk ezzel a névvel.

Rá kell azonban mutatnom a legfőbb érvre ebben a tengeri kígyóvá dagadt vitában. A -mány, -mény képző ugyanis sohasem járulhat főnévhez, hanem kizárólag csak igéhez. Iktassuk ide Horger Antalnak *A magyar szavak története* című munkájából a következő passzust: Zsákmány. Rokonságban van ugyan a magyar zsák szóval, de nem ebből képződik, mert hiszen a -mány, -mény képzővel csak igéből szoktunk főneveket képezni, v. ö. pl. tud: tudomány, s éppen így adomány, vetemény, eredmény, alkotmány stb. A nyelvújítók ugyan, e nyelvszokással nem tördöve, képeztek néhány esetben névszóból is ilyen -mány, -mény képzős

főnevet (*ormány, okmány, bizottmány, nehézmény*), de zsákmány nem a nyelvújítók hibás alkotása stb....»

Ilyenformán Mészöly Gedeon is, Kiss Géza is *hiába keresi azt az ormány szót, amely elméletét igazolja majd az Ormánságban*. Ugyanezért nem nevezhetik a szán orrát sem *ormány*-nak, akkor sem, ha kivételesen csakugyan van orrmánya. (Mert az *úri szánnak* van!) S ezért nincs az Ormánság kérdése «végleg eldöntve» abban az irányban, ahogy Kiss Géza és az ő nyomán Mészöly Gedeon erőszakolja.

IRODALOM.

Cseremisiz mesék és mondák.

Beke Ödön, Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. Helsinki 1938. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne LXXVI. VIII 649. Ára 160 finn márka.

E mesék¹ és elbeszélések gyűjtője és kiadója e folyóirat olvasói előtt nem ismeretlen, s így fölösleges őt közelebbről bemutatni. Hiszen a kiváló finnugor és cseremisiz nyelvkuató a szerzője az irodalmi források alapján írt, eddigelé legterjedelmesebb cseremisiz nyelvtannak, egy sereg kisebb tudományos cikknek, melyek egy része folyóiratunkban jelent meg, valamint néhány nyelvmutatványnak, abból a gazdag anyagból, amelyet 29 különböző vidékről való cseremisiz hadifogolytól gyűjtött. A most megjelent nagyszerű kötet 78 kisebb-nagyobb mesét, mondát, elbeszélést tartalmaz a vjatkai kormányzóság urzsumi kerületéből, melyek egy és ugyanazon embertől származnak, aki ezeken kívül még más, eddig még nem közölt anyagot szolgáltatott — valóban hihetetlen emlékezőtehetsége és képzelőereje bizonyítékául.

A kötet elején van néhány érdekes, a cseremiszek és a szomszédnépek, a votjakok és a kirgizek viszonyára világot vető, inkább történeti elbeszélés, akik egykor harcban álltak egymással. Az *ò-ò-karman* (4. l.) helynévre vonatkozólag, amelynek fordítása 'votják zseb', azt hiszem, hogy az — figyelmen kívül hagyva a monda szerint ott volt kincset, — népetimológián alapszik. Az odaváló cseremiszek talán most csak 'zseb' jelentésben ismerik a *karman* szót (az oroszból), a *karman, karmän* szó azonban jelentett és jelent valahol ma is várat, erődítményt is; vö. csuvas *karman* ua. tkp. 'bekerített hely' (vö. cikkemet, FUF Anz. 24:48). Föltevésem helyességét bizonyítja maga az elbeszélés, amelyben e hely körül nagy csatákról van szó.

Ezután következik több mitológiai tárgyú mese, melyekben a cseremisiz mitológia szellemei szerepelnek: *oßda, ja < ija < tat*. Az utóbbi fordítása 'ördög'. Valóban a kereszténység hatása alatt általában gonosz szellemmé lett, de nem mindig, pl. a 12. sz. mesében, úgyhogy a szót talán nagyobb óvatossággal 'szellem'-nek kellene fordítani, vagy meghagyni cseremisiz nevét. A gyűjtemény sok király-, hősi- és állatmesét is tartalmaz. Nem lévén mesekutató, ezek ismeretetését átengedem a folkloristáknak, azonban bizonyos, hogy a mű ebben a tekintetben is nagyon értékes. Csak annyit legyen szabad megjegyeznem, hogy a hősmondák az orosz hősnevekkal vagy az állatmesék, melyek a külföldi állatneveket

¹ Mese *jomak*-on kívül *nüž* is: vö. V. M. Vasiljev, Marij Muter: *nüžpäi* 'vergangen'.

orosz alakjukban közlik, s más nemzetközi eredetű mesék (Aladdin csodalámpája stb.), úgy látszik, közvetlen nyugatról (az oroszoktól) kerültek oda. A könyv végén közölt néhány Eulenspiegel-szerű mesével magam is megismerkedtem Anatóliában.

Aki a cseremisiz nyelvjárásoknak olyan ismerője, mint Beke, attól nyelvi tekintetben is csak jó várható. Sajtóhibát is csak keveset találtam. Következetlenség *šola* 'bal' kétszer a 10. lapon, másutt *sola*. (Éppen a szerző írt érdemes cikket a finnugor *s* és *š*-hangnak a cseremiszből, s többek közt ebben a nyelvjárásban való megfeleléséről, FUF 22:90-122.) *jü* 'vaj' (108) valóban a helyes alak? A 609. lapon *üja'n* 'vajas'. Jellemző erre az erdei cseremisiz nyelvjárásra az *i* az első szótagban a redukált hang helyett: *küde'ž* 'Stube' (131) < *käžež*, *tü'läžä* 'Monat' (142) < *läläžä*, *ištär* 'Fusslappen' (391) < *šštär*, *kışkär-la-š* 'rufen' (11) < csuv. Ašmarin, Thesaurus 7:192 *kışkär*- (Tschuw. Lehnw. c. munkámban nincs meg; vö. *kışkäräš* < tat.-csuv., Tat. Lehnw. 39). Ha a szó ilyenkor *j*-vel kezdődött, ez elvész: *imä'kă* 'alá' < *jămakă* (4), *inga* 'sógornő (bátyám v. atyám öccsének a felesége)' (148) < *jănga*, *iš'ärtä* 'örül' 90) < *jăärtä* < csuv. *χəBärDe-*. A *j* gyakran más magashang előtt is elveszett: *üt* 'éj' (458) < *jüt*, *ü'k* 'hang' (168) < *juk*, *ülä-š* 'égni' (337) < *jüläš*, *öškär-ryš* 'rot' (113) < *jö* < *jo-*. — Érdekes hangátvetés esetével van dolgunk a *keptšal* 'dél' (378) < *keš*-*šal* összetételben. Az orosz *stolb* 'asztal' (tatár *ostäl*) négyféle alakban fordul elő: (*ü*)*štel* (347), *štol* (349), de *l* nélkül **-šal* előtt: *šlöpä'kă* (93), *štepä'kă* (133) 'asztalra'. Sajátságos alak: *šuarña* 'vasárnap' (596) *ruš-arna* helyett. Az *u* kiesett az *e* előtt: *pen* 'adott' (46) < *puen*, *teh* 'ingyen' (113) < *tuyek*, *tuyak*. Az *usmak* 'bolond' (454) nyilván az *us* 'ész' és az *okmak* 'bolond' keveredése. A szókincsben természetesen sok eddig ismeretlen szó van, amelyek Beke megjelenendő szótárában majd meglesznek.

Az alaktan és a mondatban területe is sok érdekeset lehet találni; pl. a *k* többes (vagy kettősszám?) jele az ilyen páros kifejezésekben: *izä'k šužarä'k* 'testvérek' (383), tkp. 'bátya és hug'; a *yetš* elativusrag osztó használata: *i'k jonëžyetš*, *i'k pi'kšyetš* 'egy-egy íj és egy-egy nyíl' (87); nagyon gyakori a *nale-š* 'vesz' ige másik ragos ige előtt 'fogta magát' jelentésben (49, 57), amivel összehasonlítható többek közt a finn *otti ja meni* 'fogta magát és elment' kifejezés.

A fordítás véleményem szerint jó; a fenti megjegyzéseken kívül kevés kifogásolni valóm van. A 93. lapon *kumaya* *šü'rlä* 'Papiergarn'-nak van fordítva. Valójában a *kumaya*, mint orosz eredetije (*bumaga*), papíroson kívül gyapottot is jelent.

Néprajzi tekintetben érdekes a *sörmare* 'lakodalom' kifejezés, amely a *šüa'n* 'esküvő' előtt történik.

Rövidre fogva mondanivalómat: Beke ezzel a művével cseremisiz-tudásunkat gazdagította. Reméljük, hogy alkalma lesz kitűnő gyűjtésének közlését hamarosan folytatni.

Helsinki.

RÄSÄNEN MARTTI.

*

Néhány megjegyzés Räsänen ismertetéséhez. Minthogy arra kellett törekednem, hogy nagy terjedelmű gyűjtésemből minél nagyobb anyag jelenhessék meg, nagyon szűkre szabtam megjegyzéseimet. Jól tudom ennek hátrányát, de mégsem segíthetek a dolgon. A *sola* és *šola* 'bal' alakváltozatok. Általa is idézett cikkemben több olyan adatot is közöltem, amelyekben *s* és *š* váltakozhatik. Ehelyütt azonban megjegyzem, hogy nem vagyok benne biztos, hogy az illető nyelvjárásban ez a

váltakozás milyen arányú, mert az sem lehetetlen, hogy csak nyelvmesterem kiejtésében volt meg ez a következetlenség, ami annak a következménye is lehet, hogy itt a fogolytáborban olyan nyelvjárásbeli cseremiszekkel is volt együtt, akiknek a nyelvében az eredeti *s* minden esetben *š*-re változott. Többek közt sokáig volt együtt éppen ilyen nyelvjárást beszélő urzsumi cseremisszel is. A *jü* 'vaj' valóban följegyzett adat az *üja'n* 'vajas' ellenére is. Ilyen anorganikus *j* hangra több adatom is van ebből a nyelvjárásból. Az *iza'k šužara'k* (és *iza'k šola'k*) 'testvér', tkp. 'bátya-hug', 'bátya-öcs' kifejezések valóban kettősszám alakúak, de mégsem számjellel van dolgurk, hanem az *-ak* 'is' szócskával. Megjegyzem még, hogy a *šörmare* 'lakodalom' szó azt is jelenti még: 'násznép' s elhomályosított összetétel, melynek első tagja azonos a *šüa'n* 'esküvő' (más nyelvjárásokban 'lakodalom') szóval, második tagja pedig: *mare* 'ember, cseremisz'.

BEKE UDON.

Iauri Kettunen: *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung.* Lexica Societatis Fennougricae V. Helsinki 1938. Suomalais-ugrilainen Seura. LXXII és 648 lap.

A keletitengeri finnek legnyugatibb ága, a lív nép, egyben a legkisebb finnugor nép. Számuk Kettunen szerint 800—1000-re rúg, ezek is legnagyobb részt öregek, a fiatalok és gyermekek már alig beszélnek lívül. A múlt század végén még 3000 lívet tartottak nyilván s a világháború következménye ennek a kis népnek szinte teljes kipusztulása. 1916-ban a németek elfoglalták Kurland partjait, s a líveknek Észt- és Oroszországba kellett vándorolniuk. A világháború után már csak kevesen tértek haza, s a gyermekek elfelejtették anyanyelvüket. Talán az utolsó pillanathan sikerül mégis a lív nyelvet a kihalástól megmenteni, s ez elsősorban a finn és észti testvérnép érdeme, melyek erkölcsi és anyagi segítséget nyújtanak a lív irodalom, énekkarok stb. megalapítására.

Ez a kis, ma kiveszőfélben lévő nép a XI. században még önálló államot alkotott, s aránylag nagy területen lakott, a mai Kurlandban és Livlandban, a rigai öböltől keletre és nyugatra. Livlandban, amely a lívektől kapta nevét, ma már egyáltalán nincs lív lakosság. A Salis folyónál Sjögren finn származású szentpétervári akadémikus, az első lív nyelvtan és szótár szerzője, 1846-ban még 22 lívet talált, az utolsó 1868-ban halt meg. Ma már csak a Kur félsziget északi csúcsán 12 falu lakossága beszél lívül. A

XI. században hatalmas nép volt a lív, akik a letteket mindig elnyomták, amíg ezek meg nem keresztelkedtek, s a német lovagrendnek alávetve magukat, segédkeztek a lívek leverésében. Ekkor kezdődött meg a lívek ellettesedése, úgyhogy a mai lett nép voltaképpen a letteknek és a líveknek összeolvadásából keletkezett, ami nemcsak a lív nyelv jelentékeny számú lett jövevényszavában mutatkozik, hanem a lív nyelvnek a lettre tett rendkívül nagy hatásában, így a nagyszámú jövevényszóban, a lett nyelv szerkezetében, s ami a legérdekesebb, a lett hangsúlyban, amely mindig az első szótagon van, amint a lívben, finnben és több finnugor nyelvben. Hogy a partvidék meg tudta tartani eredeti nyelvét, annak az a magyarázata, hogy ezt a területet az ellettesedett országrésztől nagy erdőöv választja el. A letten kívül a szomszédos és rokon észti nyelvnek is nagy hatása volt a lívre, különösen az Ósel szigeti észteknek, akik a háború előtt nagy számban jöttek munkakeresés céljából a lívekhez.

Ennek a kihalóban lévő nyelvnek a szókincsét mentette meg Kettunen hatalmas, 517 lapra terjedő két-hasábos, nagyalakú szótárában. De ez csak a tulajdonképpeni szótár; utána német szómutató következik, majd pedig a lív szavakkal egyeztetett lett, (középal)német, orosz, észti, finn szók jegyzéke, mert Kettunen nemcsak egyszerű szótárt ad, hanem utal röviden a lív szók származására is. Rendkívül értékes a nyelvtani bevezetés, amely — szín-

tén rövid — de annál tartalmasabb hangtörténetet és történeti alak-
tant tartalmaz 54 lapon. A kitűnő
mű körülbelül 20 évi munka ere-
ménye. Még a háború alatt, 1917-
ben kezdte meg Kettunen az anyag-
gyűjtést egy Finnországba került
lív menekülttel. 1920-ban, mint a
tartui észt egyetemen a keleti-
tengeri finn nyelvek tanára foly-
tatta már a lívek földjén tanulmá-
nyait Loooritsnak, a kiváló észt folk-
loristának segítségével, aki szintén
akkor kezdte meg azóta már meg-
jelent lív népköltési gyűjtését. Hat
évig tartó tartui tartózkodása több-
ször is alkalmat adott Kettunennek
anyaga gyarapítására, 1928-ban pe-
dig a Finnugor Társaság nagy ösztö-
ndíjat biztosított a szótár kiegé-
szítésére, különösen a szólások, ki-
fejezések gyűjtésére. S ez különö-
sen nagy értéke a szótárnak, mert
nemcsak a szó alakját és jelentését
közli, hanem a jelentéseket, az egyes
szók használatát bőséges példamon-
datokkal világítja meg. A Finnugor
Társaság áldozatkészségére jellem-
ző, hogy nemcsak magának Kettu-
nennek évekig tartó tanulmány-
útját tette lehetővé, hanem még há-
rom fiatal finn nyelvészt is rendel-
kezésre bocsátott, sőt két lív is
segítségére volt a fáradhatatlan
gyűjtőnek. Kettunen a maga sze-
rénységével elégedetlen munkája
eredményével, de mi csak azt
mondhatjuk, hogy büszke lehet mű-
vére, amely talán síremléke ennek
a kis népnek, de büszke lehet a
Finnugor Társaság és a finn állam
is, amelyek nagy anyagi áldozattal
lehetővé tették, hogy ennek a talán
néhány évtized múlva már kivesző
népnek a nyelvkincse fönmarad-
jon az utókor számára és segítse-
gül szolgáljon a nyelvtudomány ku-
tatásaiban.

BEKE ÖDÖN.

**Trócsányi Zoltán: A XVIII. szá-
zad magyar nyomtatványainak meg-
határozása.** (Különnyomat a Ma-
gyar Könyvszemle 1938 július—
szeptemberi füzetéből.)

Ez a könyvészeti cikk a magyar
helyesírás története szempontjából
is nagyon érdekes és fontos. Tró-
csányi bemutatja a 18. század, az
ú. n. «nemzetietlen kor» magyar

könyveit és a nyomdákat, ahol ké-
szültek és megvilágítja a könyveket
külsőalakjuk és helyesírásuk szem-
pontjából. A Magyar Nyelvőr olva-
sói elsősorban azok a tanulságok
érdeklők, amelyeket a könyveknek
ez a rendkívül gondos átvizsgálása
és összehasonlítása a helyesírás
története szempontjából tár elénk.
A szerző rámutat arra, hogy a
magyar helyesírás a 17. század kö-
zepéig általában fonétikus volt. Ezt
Geleji Katona István 1645-ben meg-
jelent *Magyar Grammatikáská*-ja
törli meg. Ő az etimológikus írást
tanítja (*gondolja, bánja, mutatja,
barátja, imádja*) az eddigi fonétikus
írás (*gondollya, bannya, mutattya,
baráttya, imádgya*) helyett. Trócsá-
nyi kimutatja, hogy a fonétikus
írás továbbra is megmaradt a kato-
likus nyomdák kiadványaiban. Szen-
czi Molnár Albert helyesírásának
elveit és alkalmazásukat Pereszlényi
Pál jezsuita tudós foglalta újra
szabályokba (1682). Ellenben a pro-
testáns nyomdák Geleji Katona
István tanítását követve az etimo-
ológikus írásra tértek át. Ennek sza-
bályait Tsétsi János állította újra
össze *Observationes*-ében (1708).
Érdekes még az a megfigyelés is,
hogy a protestáns nyomdák a c és
cs hangot általában *tz, ts*-vel jelö-
lik, a katolikus nyomdák pedig ve-
gyesen használják a *tz, ts*-t és *cz,
cs*-t. Néhány nyomda kiadványai-
ban keveredik a kétféle helyesírás.
«A két helyesírásnak, a katolikus
és református helyesírásnak egymás
mellett szigorú következetességgel
való fennmaradását megértjük —
írja Trócsányi —, ha tudjuk azt,
hogy más helyesírást tanítottak a
katolikus iskolákban (a Pereszlényi
Pál-félét) s mást a reformátusok-
ban (a Geleji Katona István—Tsétsi
János-félét) — továbbá hogy e szá-
zadban, különösen első felében a
nyomdák még túlnyomó részben
felekezeti nyomdák voltak.» A két-
féle helyesírás kiegyenlítése a 19. sz.
folyamán történt.

BALASSA JÓZSEF.

Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Egy térkép-melléklettel. Budapest, 1938.

Losonczi Zoltán: Milyen lehetett a magyar köznyelv szóképzésében és nyelvtanában Szent István trónraléptekor? Budapest, 1938.

Szent István jubileumi éve egy nagyszabású tudományos munka megjelenésére is alkalmul szolgált: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára*. Ebben a hatalmas műben jelent meg a fent megnevezett két dolgozat. Kniezsa azt a feladatot tűzte maga elé, hogy a rendelkezésre álló történeti, nyelvészeti és régészeti bizonyítékok alapján megállapítsa, hogy a 11. században Magyarország területének melyik részén milyen népek laktak. Munka közben, ahol szükséges, kitér a magyarság térfoglalásának későbbi előhaladására is. De főfeladatának mindig azt tekinti, hogy megállapítsa, milyen volt Magyarország néprajzi képe a királyság megalapítása idejében. Kniezsa a kritikus elfogulatlanságával vizsgálja és bírálja a rendelkezésre álló adatokat és nem ragadtatja el magát merész következtetésekre gyér adatokból. Annál értékesebb az a kép, amelyet a magyar szállásterület részletes megrajzolásában elének tár. A magyarságon kívül ismerteti a szláv nyelvterületet, végig haladva az egész akkori Magyarországon. Az adatok mind gyérebbek és bizonytalanabbak, midőn a török, a germán és a román fajú népesség elhelyezkedését igyekszik megrajzolni. Kutatásainak eredményeként megállapítja, hogy «Magyarországon a 11. században csak két nép lakott, amely nagyobb területeken zárt tömegekben tömörült és a vidék népi jellegét is meghatározta. Ez a két nép a magyar és a szláv. Rajtuk kívül jelentékenyebb szórványokat csupán a török népek, mégpedig főleg a besenyők alkottak, ezek azonban a környék magyarságával (esetleg szlávságával) szemben csak törpe kisebbségben

lehettek.» Továbbá: «Azok a szlávok, akik a 11. századi magyar szállásterületen belül laktak, sőt részben azon túl is, egy-két vidéket leszámítva, teljesen beolvadtak a magyarságba. — — — Hogy a magyarság nem vesztette el nyelvét, sőt egy-két évszázad alatt ő olvasztotta magába az itt talált őslakoságot, valamint a később érkezett jövevények egész seregét, az feltehetően arra mutat, hogy a magyarság számát a honfoglalás korában nagyon csekélyre nem tehetjük, mindenesetre azonban az itt talált népekét messze felül kellett múlnia és hogy a magyarság nemcsak mint uralkodó felső réteg telepedett rá az őslakókra, hanem már az őshazából nagyszámú finn-ugor nyelvű magyar szolgaréteget kellett magával hoznia, amely aztán az itt talált meghódított szolgaréteggel összekeveredve, azt teljesen fel szívta magába.»

A magyar megszállás képének ki egészítése Losonczi Zoltán alapos tanulmánya, amelyben képet ad arról, milyen lehetett a magyar nyelv kilencszáz évvel ezelőtt. Régebbi tanulmányai, melyekben egyenként jellemezte a magyar nyelv történetének egyes korszakait, alapul szolgáltak ehhez a munkához. Először a szókinészt vizsgálja és abból a helyes megállapításból indul ki, hogy az ősi finn-ugor szavak jóval nagyobb számmal lehettek, mint ma. Hisz ismerünk nyelvemlékeinkből sok kihalt szót, és hányat nem ismerünk. Losonczi az ebben a korban átvett idegen szavakat a művelődés fejlődése szempontjából tárgyalja. Nehezebb kérdés, hogy mikép hangzottak a szavak ebben a korban és melyek voltak a magyar nyelv hangképzésének jellemző sajátosságai. Ezekre a kérdésekre az eddigi kutatás ad ugyan feleletet, csak hogy ez a felelet inkább valószínű sejtés, mint bizonyosság. Az alaktani szempontból már biztosabb talajon jár a kutató és Losonczi mindenre kiterjedő, alapos tudással dolgozta fel és foglalta össze a nyelvtudomány eddigi eredményeit.

BALASSA JÓZSEF.

Könyvek:

Kölcsey Antónia naplója. Bevezetéssel kiadta *Kozocsa Sándor*. Rózsavölgyi és tsa, 1938.

(Kölcsey Ferenc unokahúgának naplója a Kölcsey-család levéltárával került a Nemzeti Múzeum birtokába. Ezt az irodalomtörténeti szempontból is érdekes naplót Kozocsa, a szükséges magyarázó jegyzetekkel ellátva, nagy gonddal adta ki. A bevezetésben ismerteti a naplóíró fiatal leány egyéniségét és a napló történetét.)

Pintér Jenő: Magyar kereskedők nyelvvédő könyve. Budapest, 1938.

— *Magyar iparosok nyelvvédő*

könyve. u. o. 1939. (A Magyar Nyelvvédő Könyv ügyesen összeállított kivonata és kiegészítése a magyar kereskedelmi nyelv és a női iparágak szempontjából.)

* *Mordwinische Volksdichtung, gesammelt von H. Paasonen, herausgegeben und übersetzt von Paavo Ravila.* I. Helsinki, 1938.

* *T. E. Uotila: Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis.* Helsinki.

* *Dr Happ József: Az egységes német kiejtés magyar szempontból.* Budapest, 1938.

* Ismertetni fogjuk.

NYELVMŰVELÉS

Átoksúly és a szolgaföld. Ki nem ismeri ezt a két szót: *átoksúly* és *szolgaföld*? Hiszen mindkettő a legtöbbször énekelt, szavalt, könyv nélkül is megtanult költeményekben, az első a *Szózat*-ban, a másik a *Nemzeti dal*-ban fordul elő; az egyik Vörösmarty, a másik Petőfi külön tulajdonának tekinthető. Annál érdekesebb, hogy ez a két összetett szó közös helyen, együtt is megtalálható egy költői munkásságáról nem ismert nyelvtudósnak, Lugossy Józsefnek (1812—84), Budenz József egyik mentorának egy rég elfeledett versében.

A vers tulajdonkép egy Kölcseyt sirató vers, mely Kölcsey halála hírére készült, de amely csak körülbelül egy hónappal később jelent meg az Athenaeum 1838. IX. 20-i számában, akkor is olyformán, hogy a cenzúra több változtatást követelt a szövegen és nem engedte meg, hogy Kölcsey akár a címben, akár magában a versben néven neveztesse. Ennek a sirató, de természetesen Kölcseyt magasztaló költeménynek a 11. versszaka így hangzik:

«Fájdalma gyászlakába is
Kisérve nyomja őt,
A szolgaföld átoksúlyos
Porában senyvedőt».

E versszak tehát a «szolgaföldet» és «átoksúlyt» együtt említi, sőt össze is kapcsolja.

Vajjon csak véletlen műve lehet e két kifejezésnek kapcsolata? Nem hiszem, legalább az egyikről nem hiszem. Lugossy Kölcsey halálakor végzett széniora volt a debreceni kollégiumnak, de azok közé a kollégiumi ifjakhoz tartozott, akik szívvel-lélekkel csatlakoztak az Aurora és Athenaeum irodalmi irányához és a költői nyelvnek a Vörösmarty műveiben diadalra jutott megújodásához. Bizonyára az 1836-ban megjelent *Szózatot* nemcsak ismerte, hanem minden gondolatát és szavát is magába szívta. Ott élhetett lelkében ez a jellemzően vörösmartyas szóösszetétel: *átoksúly*, melynek alkotó elemei ősrégi magyar szók, de amely, mint összetétel, a nyelvújításnak egyik képzetmozzgató és sokatmondó terméke lett. Mint ilyen jelentős új szó került az új szavakat különösebben kedvelő Lugossynak Kölcseyt sirató és magasztaló költeményébe, már melléknévvé, *átoksúlyos*-sá továbbképezve.

Hogy az *átoksúly* és *átoksúlyos* mennyire a Vörösmarty nyelvi kincstárához tartozik, eléggé bizonyítják az alábbi, csak úgy találomra szedezett példák: *álomég, álompénz, bájvilág, érc-szó, hab-*

tetem, hullámsír, szellemtél, szenvedélyharc, szívmagány főnevek, továbbá: bájhatalmas, dérporos, életpuszta, tengervészes, vészterhes melléknevek, megannyi Vörösmarty kisebb költeményeiből. Megjegyzendő, hogy a *vészteher* és *vészterhes*, mikor a költői nyelvben feltűntek, éppen olyan újak és szokatlanok voltak, mint a hozzájuk értelemben is nagyon közelálló *átoksúly* és *átoksúlyos*, de idők folyamán a *vészterhes* szinte elkoptatott jelzővé vált. Amint Lugossy *átoksúlyos* szavában Vörösmartyhatást kerestünk, azt kell találnunk Garay «Kont»-jában, mely szintén 1838-ban, tehát a «Szózat» utáni első években született, de amelyben az *átoksúly* alkotórészeire bontva jelenik meg.

«Te tetted azt, hogy a hazán
Az átok súlya nagy.»

A másik összetett szó, a *szolgaföld* megszületéséhez nem kellett Vörösmarty merész képzelete, még a nyelvújításnak tenyésztő kedve sem. Ott hevert az a magyar nyelvős talajában, termőföldjében a jelzős kifejezések százai és ezrei között. Ezekből csak annyiban tér el, hogy előtagja egyaránt használatos fő- és melléknévképpen. De ilyen összetétel is van nagy bőségben, elég csak az anyagneves összetételekre rámutatnunk: *fakanál*, *vaslapát*; még hasonlóbb például *pusztamező*, *rónavidék*; a puszta főképp helységneveknek az előtagja: *Pusztapó*, *Pusztaszer*, stb. De ott lebeghettek Lugossy és tíz évvel később Petőfi szeme előtt a magával a *szolgá*-val összetett szavak, amilyenek — a *szolgabíró*t nem számítva — *szolgafaj*, *szolgakenyér*, *szolgalegény*, *szolganép* stb. Ott lebeghetett ez az összetett szó szemök előtt annyiival inkább, mivel lelkökben állandóan ott élt a *szolgaföld* ellentéte: *szabad föld*, *szabad ország*, *szabad haza*, habár nem összetett szó formájában. Petőfiről, a szabadság költőjéről ezt nem kell bizonyítanunk, hiszen *Nemzeti dal*-ában is egymást követik a *szabad* és *szolga* szavak.

«Kik szabadon éltek, haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak.»

Lugossy sirató versében is ott lehetett a *szabad* szó, még pedig a *szolgaföldet* megelőző versszakban, de a cenzúra, amint Kölcsey nevét, a *szabad* szót is törölte.

Száz éve, hogy az *átoksúly* és a *szolgaföld*, mint összetett szók feltűntek a költői nyelvben és aztán köztulajdonaivá lettek a magyar irodalmi nyelvnek is. Annál különösebb, szinte érthetetlenül különös, hogy a szótárak egyikről sem vettek tudomást. Czuczor—Fogarásiban, a nagy Ballagiban, Simonyi—Balassában, a nagy Kelemen Bélában, Eckhardtban, sőt még a Nyelvújítási Szótárban is hiába keressük őket.

Nem tartok attól, hogy ez összetett szavak szótár nélkül is meg ne éljenek a magyar nyelv eleven földjében, de ezek a szótörténeti jegyzetek, ha egyébre nem, arra jók lesznek, hogy az ezutáni szótárírók jóvátegyék elődjeiknek az *átoksúly* és *szolgaföld* iránt elkövetett mulasztását.

KARDOS ALBERT.

Gerend és laponyag. Első látásra úgy tűnik föl ez a két szó, mintha a múlt századi nyelvújítás áradata dobta volna föl a magyar nyelv színterére. Az első, a *gerend*, mint ha egy Jókai-képzeletű nyelvújító agyából pattant volna ki, hogy a «Fekete gyémántok» *Berend*-je ne álljon társtalanul, a másikat, a *laponyag*-ot pedig mintha valami úri divatszabó szabta volna a *köpenyeg* és *lebernyeg* mintájára. De föltevésünk nem állhat meg már csak azért sem, mert a Nyelvújítási szótárban e két szónak semmi nyoma. Azonban a közkeletű, jobban mondva a kézi szótárak sem tudnak róluk; *gerendet* és *laponyagot* nem ismer a Simonyi-Balassa és Kelemen Béla magyar-német, az Eckhardt és Sauvageot magyar-francia, a Bizonffy és Yoland magyar-angol, a Burián magyar-latin szótára, amiből nyilván következik, hogy ez a két szó sem irodalmi nyelvi, sem köznyelvi szónak nem tekinthető. — De azért nagy hiba volna ezt a két szót a magyar nyelv állományából kitagadni, mert nemcsak a nyelv múltjában, hanem a nyelv jelenében is

megtalálhatók. Megtalálhatók, ha másutt nem, a debreceni nyelvben, amint az kitűnik Zoltai Lajosnak, Debrecen bel- és külterülete legavatottabb ismerőjének következő című kis munkájából: «Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges és természetes emelkedések, ú. m. *laponyagok*, telkek, ülések, dombok, *gerendek* és háta a város határában, valamint külső birtokain. Debrecen 1938.» Zoltai szerint tehát a *gerend* is, a *laponyag* is emelkedést jelent és főképp birtokhatár megjelölésére szolgál; föl is sorol a régibb térképekre, a határt leíró jegyzőkönyvek, de a mai nyelvhasználatra is hivatkozva 5 *gerend* és 35 *laponyag* nevű helyet, jobbra határjelölő területeket. — A *gerend* szónak ritkább előfordulása azt mutatja, hogy ez a szó kiveszőben van; erre vall az is, hogy sem a Tájszótár, sem a Csüry-féle Szamosháti szótár nem ismeri és hogy legalább is Czuczor—Fogarasiig kell visszamennünk, hogy szótárhozva találjuk. — Hogy a *gerend* emelkedést jelent, az könnyen érthető származásából. Miklosich odaiktatja szláv jövevény szavaink közé, s alakra és jelentésre nézve is a *gerenda* legközelebbi rokonának nyilvánítja. Ha pedig a *gerenda* az épületnek kiemelkedő része, a *gerend* is lehet kiemelkedő földterület. — Nehezebben fogható fel, hogy lett a *laponyagnak* ugyancsak *földemelkedés* jelentése, holott a *laponyag* kétségtelenül a *lap*, *lapály*, *lapos* rokonságához tartozik, és a NySz. is *vallis*, *tal* szavakkal magyarázza. De akár-hogy történt ez a jelentésalakulás, a *laponyag* a debreceni nyelvhasználatban emelkedett területet jelent, amit eléggé bizonyít az is, hogy a határleírásokban és a nép nyelvben gyakran váltogatja egymást *laponyag* és *halom* szó ugyanazon határrésznek, akár természetes, akár mesterséges földemelkedésnek a megjelölésére. Így nevezik a Bajnok-, Borsós-, Kesorú-, Mérge-, Saslaponyagot stb. Bajnok-, Borsós-, Kesorú-, Mérge-, Sasalomnak is stb. — Nincs a történelmi, hanem a nyelvi életben is van jogfolytonosság. E jogfolyto-

nosság alapján mind a *gerend*, mind a *laponyag* hozzátartozik a magyar nyelv birtoktestéhez és elvárhatja, hogy ha az olyan nagy szótárak, aminő pl. a Kelemen- vagy Sauvageot-féle, új kiadást érnek, azokban helyet foglaljon mind a kettő, nemcsak múltjánál, hanem jelenénél fogva is. — Addig is ajánlom a *gerend*-et és *laponyag*-ot a nyelv-kutatóknak és földrajztudósoknak a figyelmébe. KARDOS ALBERT

Odavesz. Ez az összetett ige csak akkor használható, hogyha a veszés, pusztulás nem a beszélő tartózkodási helyén, hanem valahol másutt történt; ám a régiségben élt ez összetételnek közelre mutató párja is. Kemény János egy Szatmáron kelt levelében ezt olvassuk: «Az német strázsamester néhány magával *ide vesze*» (Tört. Tár 1881. évf. 21); a rimaszécsi táberből pedig ezt írja: «Az végeken kellett ala nyomakodnom, egyébiránt [ha] csak három napok alatt mulattam volna is, az hadat *ide vesztettem* volna» (uo. 292). A NySz. Bercsényi leveleiből idézi ezt a mondatot: «Megtérjen, mert *ide vesz* az gyalogja.»

Viszont a *helyrehoz* ige eredetileg a beszélő közelében lejátszódó eseményre vonatkozik, ma azonban a másutt végbemenő folyamatra is alkalmazzuk. Ennek az igenek a távolra mutató párja veszett ki, de még a 17. sz. elején használatos volt: «Hiszem istent, hogy akkor kgmeddel szemben lesznek, ha isten egésségemet aggya s az mit az mostani utamban az kgmednek való szolgálatomban elmulattam, akkor *helyre viszem*» (Tört. Tár 1879. évf. 94, 1608-ból).

KERTÉSZ MANÓ

Hórukkember, koma. A szóutánzásra néhány példát hozott föl Kallós Ede tanulmánya (Nyr. 64:7) nyomán Szöcs Lajos (Nyr. 67:104). Két példát tudok a felsoroltakhoz hozzáfűzni. Az első irodalmi élményem, mert Török Sándor «Valaki kopog» c. regényéből ismerem csak. Itt fordul elő a *hórukkember* szó, jelentése 'költőzködésnél segítő hordár'. A teherhordók *hórukk* kiáltásából ered. Nem tudom, mennyire

elterjedt szó ez, mi része van alkotásában az írónak. A másik szó: *koma*. Evvel a szóval illetik a katonaságnál a tisztesek az újonnan bevonult alföldi falusi bundást. Ezek a falusiak egymást többnyire *komám*-nak szólítják, mert zárt területen élő, egymás közt házasodó népnél a sógorság-komaság keresztül-kasul húzta szálaival a falu népét és szinte mindenki mindenkinnek rokona. Addig hallották a tizedesek és szakaszvezetők a *komám* v. *koma* szólongatást, míg ők is minden falusit tréfásan *komá*-nak kezdtek szólítani. A fenti rokonsági kapcsolat magyarázza meg a *komáz* ige keletkezését (*tegez* és

magáz mintájára). *Velem ne komázz* jelentése tehát 'ne bánj velem egyenrangúként, velem ne bizalmaskodj'. *Velem* — vonzata bizonyára a *tegeződik*, *magázódik valakivel* — irányító sorok hatása alatt jött létre. Tárgyesettel *engem ne komázz* jelentése: engem ne szólíts komának (CzF).

Véleményem szerint Szöcs tévesen sorolja a szóutánzó névadás csoportjába a ragadványneveket. Az *Izé bácsi*, a *kis izé*, *Ótott* stb. ragadványnevek szinte tulajdonnévi jellegűek (gyakran azzá is válnak). V. ö. Szendrey, MNy. 25:103 és kk. Nem válnak köznevekké, efemer és helyi jellegűek. E. J.

MAGYARÁZATOK.

Ahndung és Ahnung. Érdekes eset a magyar nyelv körében az *ándung* szó átvétele népi nyelvkincsünkbe. A német nyelvből átkerült *Ahndung* (*ándung*) a magyarban kizárólag sejtelmet jelent. Azonban ennek a szónak körülbelül a múlt század közepéig a németben kettős jelentése volt. Egyfelől jelentett megtorlást, másfelől sejtelmet. Később az *Ahndung* szóból lassankint levált a sejtelem jelentés. Ennek a fogalomnak a kifejezésére a német nyelvgyakorlat az *Ahnung* (*ahnen*) szót használta.* Még Ballagi Mór-nak az 1881-ik évben megjelent Német és magyar szótárában is nyoma van annak, hogy az *Ahndung* szónak kettős jelentése volt. Mert a szótár az *Ahndung* szót ugyan bosszúállásra, megtorlásra fordítja le, de 2. alatt az *Ahnung*-ra is utal. A magyar népi nyelv azonban nem vett tudomást a német irodalmi nyelvben az *Ahndung* szó kettős

jelentésének megszűnéséről; a magyarban az *ándung* szó ma is csak a sejtés jelentését tartotta fenn (*ándungom* sincs róla). Ezt a közlésemet azért teszem, mert Dengl János «Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus» című művében azt mondja (89. l.): «Előfordul, hogy az idegen szó az átvevő nyelvben részben vagy egészben új jelentést vesz fel, jelentésében eltolódik, pl. a német *Ahnung* tulajdonképpen *megtorlást* jelent, mi *Ahnung* (sejtelem) értelmében használjuk (v. ö. nincs *ándungom* a dologról).» Tehát kikerülte a szerző figyelmét az a körülmény, hogy a német nyelv fejlődési folyamatában az egyalakú *Ahndung* szó helyébe két szó lépett: *Ahndung* és *Ahnung*. Az *Ahndung* szó azonban abban az időben került a magyar nyelvbe, amikor e szónak még kettős jelentése volt. Különböznem nem volna megérthető, miért vette volna át a magyar nyelv az *Ahndung* szót sejtelem értelmében, ha ez a jelentés a német szóban egyáltalában nem foglaltott volna. DETRE LASZLÓ.

* Weigand, Deutsches Wörterbuch-jában így ír erről a szóról: «Im 18. Jh. stehen lange *ahnen* und *ahnden* nebeneinander, ... während Campe 1807 in der jetzt üblichen Weise zwischen *ahnen* und *ahnden* unterscheidet. Goethe gebraucht *ahnden* (*ahndevoll*), doch in der Ausgabe letzter Hand meist *ahnen*.»

A szerkesztő.

Köblös föld, vékás föld, kila föld. CzF szerint *köblös föld*, amelybe rendesen egy köbölnyi magot szokás vetni, egy hold. A székelyeknél Cserey Elek szerint van fél hold is. Luby Margit szíves értesítése szerint Szatmárban *egy köblös földön*

egy magyar hold területet értenek, vagyis 1200 négyszöglet. De nem mindenütt, mert pl. Matolcson, Tunyogon, Győrteleken egy köblös vagy hold föld 1000 négyszögöl. Magyarban azonban a köblös föld egy magyar hold. Egy köblös földbe éppen egy köből vetőmag ment bele. Egy magyar hold föld négy *vékás földből* állott, tehát egy vékás föld 300 négyszögöl. A cselédek komenciója is úgy szól: egy vékás kenderföld, vagyis 300 négyszögöl tavaszi föld, amelybe a cseléd nem vet persze mindbe kenderet, mert nincs is annyi magja, hanem bevet 40—50 ölet kenderrel, a többit tengerivel, krumplival. Paszúlyal nem igen, mert önálló növénynek azt nem termeli, hanem köztesnek a tengeriföldjébe. A megyében sehol sem beszélnek katasztrális hold földről, mindenütt magyar hold a mérték. A *vékás* kifejezés még mindig általános, azt mondják: Ez a föld ojan 10 vékás. — A beregmegyei Szernyén, Balog Sándor szíves közlése szerint, *köblös, vékás, negyedrészes föld* elnevezés használatos. Egy köblös föld itt is egy magyar hold, 1200 négyszögöl, egy vékás föld 300 négyszögöl, egy negyedrészes föld 75 négyszögöl. Egy köblös földbe egy köből búzát vetnek kézzel. Félköblös föld elnevezés nem használatos, félvékás és félnegyedrészes azonban igen. Egy köből ürmértékül 128 liter. Egy köből 78 hl. fajsúlyú búza kb. 100 kg. A köből részei a *véka, félvéka, negyedrészes és félnegyedrészes*. Egy véka 32 liter. Egy köbőlben 4 véka van, egy vékában 4 negyedrészes. Vékás, félvékás, negyedrészes és félnegyedrészes faedények vannak használatban. Valamennyi egyforma mintára készül tölgyfából, olyan, mint egy dézsa, csak hogy egyik dongája felfelé 5 col (13 cm) felül kiszélesedő markolatban végződik. — Kiss Géza szerint az Ormánságban *1 köből szántó* akkora terület, amibe 125 liter búzavetőmag ment. — Palotay Gertrud értesítése szerint a marostordamegyei Mezőpanit községben 1 hold földre azt mondják *8 vékás föld*. Szőlőterületre is mondják: *1 vékás szőlő*, bár itt

már nincs szó vetésről. — Alsó-fehérmegyében a nagyobb földet a belévetett gabonamennyiség után *25—30 vékás-nak* nevezik (Alsó-fehér vm. mon. I. 498). Nyíró József székely író Az én népem c. regényében is írja: Egy kicsi házam volt s *kétvékás* földem hozzá (75). Van nekünk itt mindjárt a Pisti Jóska háza mellett egy szép belőségünk. Megvan *négyvékás*, ha nem több valamivel (257).

Nógrád megyében Rimócon (Palotay Gertrud), Nógrádvecén, Drégelypalánkon, Honton, Nagyorosiban, Nógrádpatakon, Dejtáron, Érsekvadkertben (Noga Tibor szíves értesítése szerint) a szántóföldet kilával mérik. *1 kila föld* 600 négyszögöl, vagyis fél magyar hold. A kila is ürmérték, 60 liter. Az a földterület, amelybe 1 kila gabonát lehet elvetni, az 1 kila föld. Mind a földmértéknél, mind az ürmértéknél kizárólag a kilaszámítás megy. Természetesen csak a gabonánál. A pap, jegyző és kántor járandósága is kilában van hivatalosan megállapítva. (Vö. Nyr. 67:39).

BEKE ÜDÖN

Sürr-forr. Tompa írja Kenyérkő című költeményében: *kévét kötnek, kalangyáznak, Minden sürr-forr, ég a dolog.* Tompa ezt a kifejezést bizonyára a néptől vette. Így Kiskúnhalasról közlik: *Sürrnek-forrnak ezök a folyhók, még se tud esni* (Nyr. 23:574). Hely nélkül: *Sürr-for a nép, mintha vásár volna* (12:528). Egy másik közlés szerint Kiskúnhalason így ejtik: *sürr-för* 'sürrö-forog' (15:381). Az Ormánságban: *Mit sürr-forr em mögött? Csak úgy sürrnek-forrnak a hangyák* (Kiss G. 325). A MTsz. értelmezése szerint a. m. 'sürrö-forog, hemzseg, tolong, rajzik'. Kiss G. szerint 'nyüzsög, sürrö-forog, újra meg újra jön'. A tolnamegyei Pálán, ha valaki 'sürrö-forog, egy helyben tipeg-topog', arra azt mondják: *sürr-för, mind a kutya valagában a savó* (Palotay G. szíves közlése). Ennek az ikerszónak az eredetéről tudomásom szerint még nem volt szó a nyelvtudományi irodalomban, valószínűleg azért, mert mindenki azt hiszi, hogy a *sürrö-forog* ikerszóval függ össze, s nem is gondolnak arra, hogy a *sürr-forr* utótagjában a hosszú *rr* az eredeti. Véleményem szerint ez nem más, mint a 'sieden, kochen' jelen-

tésű *forr* ige. A *forr* igének magában is van 'redundo; wimmeln, sich drängen' jelentése; pl. Gondold meg a te benned való vndokságokat, kibe mint az *niuec fornac* (Born.). Vannak boltos utczak ... a mellyben ugyan *forr a nép* (Faludi). Házánál ugyan *forr a ki es bé-járó ember* (uo.). Minduntalan háborgatja a mindenféle *reá-forró vendég* (uo.) NySz.¹ Más nyelvekből is lehet arra példát idézni, hogy a forrást jelentő igének ilyen jelentése van, pl. votják (Munkácsi) *pež-, püž*, 'főni, forni', *püžesa pukene*, 'nyüzsögni' (*puk-*, 'ülni'); cseremisiz B *je-ŋ-βēla-k šō-lēt pazaršte*, 'az emberek zsibonganak a vásáron'; *laraka-n šoleš murja-jār*, 'a csótán nyüzsög a kémény körül'; *ti-j šoleš βujslāžō*, 'a tetű hemzseg a fejében'; *šukš šoleš*, 'a féreg nyüzsög'; *kutko- šoleš šneštāže*, 'a hangyák nyüzsögnének a bolyban'; UP *ūdār-la-k šolšt βē-lā mō-dāl*, 'a leányok zsibongva játszanak'; CÜ *mükš omar-tāšte šoleš*, 'a méh nyüzsög a kasban'; Cs *omdālā šō-lēt*, 'a poloska [csakúgy] nyüzsög, hemzseg'; *ikš-βešāmātš' šō-lēt*, 'a gyerekek zsibonganak'; K *sa'snā-iyāβālā šō-lēt βē-lā, litāmāš šūr-kān šō-lēt*, 'a malacok zsibonganak, annyian vannak'; *tsāβ-iyāβālā šō-lēt*, 'a csirkék nyüzsögnének' (*šoleš*, 'forr'); finn *kiehua*, 'kochen, sieden; wimmeln, kribbeln'; pl. *luleita niin että kiehui*, 'csakúgy nyüzsögnének a poloskák'; *kadul kiehuvat väkeä läynnä*, 'az uccák tele [vannak] néppel, [csakúgy] nyüzsögnének' (Lönnrot); észt (Wiedemann) *kõrts keeb kirpudega*, 'der Krug wimmelt von Flöhen'; *keema ja kihisema*, 'kribbeln und wimmeln'. A török nyelvekben is: (Radloff) szag. oszm. *kaina-*, 'kochen, ins Kochen geraten; lärmen, wimmeln'; pl. oszm. *karāndžālar kainamāšlar*, 'es wimmelte von Ameisen'; szag. *kalāk kainap ezik aldānda*, 'vor der Tür wimmelte das Volk'; oszm. (Barbier de Meynard) *qainamaq*, 'bouillonner, bouillir; être en effervescence; soudre comme une source, surgir (sédition, revoite)'; (Radl) csag. tar. *kainak*, 'kochend, gekocht', krimi *kainak jár*, 'ein sehr besuchter Platz; eine Stelle, wo es immer von Menschen wimmelt'; kazáni-tatár (Bálint) *kajnaš-*, 'nyüzsög'; (Radl.) krimi *orada xalk kurt kibi kainaša*, 'die Leute wimmeln dort wie Würmer (Ameisen)'.

¹ Kertész Manó szíves értesítése szerint a zalamegyei Orosztonyban is; pl. Csak úgy *főrt* a sok nép (pl. a búcsún).

A *sürr-forr* előtagja nézetem szerint is valószínűleg a *sűrög* alapszava. A kettős *rr* csak írásbeli jelölés az utótag hatása alatt, az utána következő mássalhangzó miatt nem is lehet hangzása hosszú. De éppen ez az írásmód a kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a második tag a *forr*, 'sieden, kochen' ige.

BEKE ÖDÖN.

Mindig eszik, mint a szivárvány. Simonvi a *szivárvány*-t a *szivárog*, *szivárkodik*, *szivárkodik* igékkel hozta kapcsolatba (1878, Nyr 7:4), de már jóval előtte ugyanerre az eredményre jutott Fábrián József 1803-ban megjelent Természeti tudomány a' köznépnek c. könyvében, melyet «a babonaságnak orvoslására és a köznép közzül való kiirtására» írt. Így azt mondja többek közt: «A' Szivárványokról azt hiszi a' köznép, hogy annak a' végei mindenkor valami tóban vagy folyó vizben állnak, 's abból vizet szívnak fel a' levegőbe, és annak utánna abból lesz az esső. Erre a' tévelygésre úgy látszik, hogy a szivárványnak neve tsalta el az embereket, melly a' szívástól vagy szivárgástól neveztetvén, azt gondolták, hogy vizet szív fel; vagy pedig az az eszköz adott reá alkalmatosságot, mellyet szivárványnak hívnak, és a' mellyel a' hordóból bort szoktak kivenni» (135. l.). A *szivárván*ynak 'lopó' jelentése régi, mert már az OklSz és a NySz is közli, s nagyon régi 'szivacs' jelentése is, már a Münchener és a Döbrentey-kódexben előfordul. Szamosháton a nép a kút szivattyúját is *szivárvány*-nak hívja (Csúry; a szónak ezt a jelentését már Kresznerics följegyezte), de a MTsz csak a *szivárványos-kútra* közöl adatokat. Viszont Beregrákoson a szivárvány neve *szivattyú* (MTsz).

A régi nyelvben a szivárvány *szovárvány*, *szavárvány* alakban fordul elő, aminthogy van *szovárkodik* és *szovárkodik* ige is (Nyr 66:88). Ezek a régies alakok a népnyelvben is fennmaradtak néhol, így a régi Tsz Erdővidékről közli a *szovárvány* változatot, az Ormány-ságból pedig 1874-ben *szuárgyán* alakot közöltek (Nyr 3:230). A képző hasonló alakban van meg a somogymegyei *szivárgyán* változat-

ban (20:430). A *szuhárgyán* ma *szuhárgyán*-nak hangzik az Ormányságban, de jelentését már nem ismerik, s csak ilyen szólásokban használják: *Mindég iszik, mind a szuhárgyán. Mindég öszö, mind a szuhárgyán.* Akin nem fog az étel, az olyan gyerekre azt mondják: *Jába ötötöm, olyan e, mind a szuhárgyán* (Kiss G. Ormányság 145). Hogy azonban ez valóban azonos a *szivárvány*-nyal, bizonyítja, hogy ugyanott a *szivárogo* ige úgy hangzik: *szuhárogo*; pl. *Kiterétöm a ruhámat, hadd szuhárogojon a vize* (uo. 330). Az *szik, mint a szivárvány* szólást már Erdélyi János följegyezte a Magyar közmondások könyvében, s hozzáfűzi azt a megjegyzést, hogy a néphit szerint a szivárvány a folyókból felszívja a vizet, nehogy kicsapjanak. Ennek a szólásnak van értelme, mert a néphit szerint a szivárvány sokat iszik. Ellenben az, hogy *eszik, mint a szivárvány*, értelmetlen, s csak oly helyen keletkezhetett, ahol már nem ismerik a szó jelentését, s az *szik, mind a szuhárgyán* szólásból valami képzeletbeli lényt alkottak, amely bizonyára nemcsak sokat iszik, hanem eszik is. Még további elhomályosodása a szólásnak, amikor már olyan gyerekre is mondják, aki sokat eszik ugyan, de nem látszik meg rajta. A szó és a szólás története tehát kétségtelenné teszi, hogy a *szuhárgyán* soha sem volt a mesék girhes táltoslova, mint Kiss Géza képzele (i. m. 144—5, 330).

BEKE ÜDÖN

Az *-ig* rag történetéhez. Már Simonyi kimutatta, hogy az *-ig* rag azonos az *-á é* raggal, s a *-g* járulékelem (MHat. I. 338). Bizonyítja a *kevessé és kevésség; kicsinnyé és kicsinyég, kicsinnyég, kicsinyig; kissé és kisség; többé és többég* (NySz. MTsz.). Eredményhatározó is lehet *-ig* raggal: *porig ment, szétment* (Zilah MTsz.). *A ház porig égett* a. m. 'porrá égett' (Zsolt Béla: Villámcsapás 39).

BEKE ÜDÖN

Személy. E szavunk származásával és jelentésfejlődésével kapcsolatban (l. Nyr. 67:37) a 'szem' jelentésű török *köz* szónak hasonló jelentésfejlődésére mutattunk rá. Láttuk, hogy

ennek a török szónak 'szemével' alakja 'magával', sőt ebből fejlődött 'együttesen, együtt' jelentéssel fordul elő, és kifejtettük, hogy a 'szem' jelentésből csak egy közbülső 'test, személy' jelentés közvetítésével fejlődhetett a 'maga' jelentés. Hogy okoskodásunk helyes volt, azt szépen igazolja a 'test' jelentésű török *pos* szó. Ez a szó is gyakran szerepel mint visszaható névmás (Radloff 4:1287: 'Körper; Hauptteil; selbst, die Selbstheit') és 'magával' alakja ugyancsak 'együttesen, együtt' jelentésben használatos. A következő mondatban a *pos* szó még visszaható névmás és együtt fordul elő az 'együttesen, együtt' jelentésű *közümön* szóval (l. erről idézett cikkünket): szag. *poz y n y čürtürnün közümön tozy ödürüp param* 'dich selbst und deine Jurte will ich ganz vernichten' (Radl. Proben 2:208-9). Már 'vele együtt; együttesen' a szó jelentése a következő mondatban; szag. *aty poz y m y n a η öldü* 'Pferd und Reiter sind gestorben' (uo. 2:484; tkp. 'lova magával', azaz 'lova vele együtt'); kojb. *ady poz y b y n a η kezä atqan* 'Pferd und Reiter zerschoss er' (uo. 321) (vö. kojb. *ady poz y ölüp qalyan* 'er selbst starb mit seinem Pferde' uo. 296, tkp. 'lova, maga', azaz 'lova és maga'); szag. *ö'gülnän ady poz y m y n a η* 'sie sind samt den Pferden gestorben' (uo. 269); *Ar Tjotai aty poz y b y n a η tas polyp lurübystjyq* 'Ar Tjotai samt seinem Pferde steht in Stein verwandelt da' (uo. 457). Tehát itt is a 'testtel' (~ 'személlyel') jelentésből fejlődött a 'magával' → 'együttesen' jelentés, mint a *köz* szónál, amelynél a fejlődés menete a következő: 'szemével' → 'személyével' → 'magával' → 'együttesen'. FOKOS DÁVID.

Forrás. A német *Brunnen* (*Brunn*, alném. elzászi, tüüingiai *Born*), kfn. *brunna*, ófn. *brunno* 'Quelle, Quellwasser, Brunnen', gót *brunna* 'Quell', angolszász *burna* (< **brunna*), ang. *bourne* (é. ang. *burn*) 'Bach' szókat a *brennen* 'égni' igével szokták kapcsolatba hozni. melynek a kelta *bren*-gyökér alapján 'wallen, sieden' alapjelentést tulajdonítanak. Ezt az etimológiát támogatja a magyar *forrás* szó, mely a *forr* ige származéka. A *forrás* 'Quelle' jelentésével vö. a *kiforr* 'hervorquellen' jelentését, pl. *ebullio* — *Ki forrok, buzgok*; *scaturio* — *Ki forrok*

buzgok bugiogok buuđikđđđm (Cal.) PP-nál: *Kifolyok, Kibuzgok, Forrok. Ki forro forrás* (Born); Hagyd *ki forrani a kut feleket* (Helt.); Az... folyo viz..., mely az... nagy hegyekből *ki for* (ua.); A kőszal, kiből csurogdogal, sőt *ki buzog*, bevelkedve *ki forr* a Christus (Lép.); A föld gyomrábul *ki forró* folyamok (Fal.) NySz. — Az egyszerű *forr* ige ebben a jelentésben nem fordul elő a régi nyelvben, de közeláll hozzá a következő jelentésekben; Nagy tsendesség lén a *forró* (zugó) tengeren (Pázm.) NySz. A moldvai csángók meg is őrizték a szóban forgó jelentést: Az a víz onnat foj, em még innét *forrik* (MTsz.). *Forrodogál* azonban előfordul, sachte sprudeln' jelentésben Born.-nál: Az szép forrast houa inkab meric, annal szebben *fordogal* (NySz.). A *forrás*-on kívül, 'Quelle' jelentése van a következő származékoknak is: *forradás* (Nagy Sámuel, 1794, Nyr. 21:227); *forradéc* Scaturigo, Fonticulus MA. PP. *forramat*, folyam eredete, folyamtó' (Székelyföld); *forranat*, 'buzzanat' (Háromszék) MTsz. Ide tartozik a *lobogó*, fölbuzgó, fortyogó ásványvízforrás', mely a Székelyföldön, 'forró' jelentésben is használatos.

Ugyanezeket a jelentéseket megtaláljuk más rokon nyelvekben is; pl. cseremis *šoleš*, 'forr' és 'buzog, bugyog; hervorsprudeln': B *šūt pamaš-šindažašte šoleš*, 'a víz a forrásban buzog'; CÜ *šūt-šindažašte šūt šolēn lekteš*, 'a forrásban a víz bugyogva jön ki'; JO *šūt pāmāškāts šolēn-ok lekteš*, 'a víz a forrásból buzogva jön elő'; UP *šūt-šindaža šolēn lekteš*, JT *šūt-šānDza šolēn lekteš*, K *šūt-šāndzā šolēn läkteš*, 'a forrás buzogva jön elő'; — észt (Wiedemann) *keema*, 'kochen, sprudeln'; *väljä k.*, 'hervorquellen, hervorsprudeln'. A török nyelvekben is: oszm. (Barbier de Meynard) *qainamaq*, 'bouillonner, bouillir'; être en effervescence, — soudre comme une source'; tel. (Radl.) *kaina-*, 'kochen, ins Kochen geraten: *su kazanda oškoš kainap turyan*, 'dass Wasser sprudelte (kochte) wie aus einem Kessel hervor'; kazáni-tatár (Bálint) *kajna-*, 'fő, forr': oszm. *qainaq*, 'source; source thermale', (Radloff), 'Quelle, Sprudel', csag. (Radl.) *kainak*, 'kochend, gekocht', (Šejx Su'-Kún.) *kajnak*, 'aufgekochtes Wasser, aus der Erde sprudelndes Wasser, Brunnen'; *kajnašlık*, 'aufbrausender, hervorquellend'; (Radl.) *kainavuk*, 'ein Ort, wo das Wasser aus der Erde hervorsprudelt, ein Wasser-

Wirbel'; kazáni-tatár (Radl.) *kainar*, 'kochend, heiss'; oszm. (Radl.) *kainar*, 'eine stark sprudelnde Quelle', (Barbier de Meynard) *qainar*, 'source bouillonnante, eau jaillissante'.

BEKE ÜDÜN.

Patkonca. R. Berde Mária a Nyugat novemberi számában megírja az első magyar festőművész, Barabás Miklós első szerelmének történetét. *Patkonca kisasszonynak* mondták az előkelő társaságba került fiatal szépasszonyt az irigyek. Az író szerint *patkonca* nemesítetlen virágot jelent (29:342). A *patkonca* erdélyi tájszó, s azt jelenti, 'egyszerű, szimpla, nem-teljes', pl. *Az idei violám mind patkoncák lettek, egy se teljes*. A MTsz. az udvarhelymegyei Kőröspatakról és a brassómegyei Hétfaluból idézi. Viski szerint Tordán *patkanca* olyan kerti virág, amely nem teljes, buja; a vadhoz hasonló; pl. *patkancavijola* (NyF 32.56.) A MTsz. közli magát az összetételt is *patkonca-kisasszon* alakban 'nem úri rendű cifrázkodó leány' jelentéssel a Székelyföldről, a hely pontosabb megjelölése nélkül. Talán a Nyr olvasói meg tudnák pontosan jelölni, hol használja a nép ezt az érdekes kifejezést.

BEKE ÜDÜN.

Kevesdég. Moldvában mondják: Nézz *kevesdég a fejembe*, 'kevesség'. Háromszékben ez így hangzik: *kevesség*. Bethlen Miklós önéletrésében meg ezt olvassuk: *Kicsinydég* nyitva vagyon az ajtó (NySz). E helyett rendszeren a régiségben és a népnyelvben a *kicsinnyég* alakot használják. Bethlennél azonban előfordul *kicsidég* is: Egy *kicsidég* csiklándja (NySz). Erdélyben ma is gyakori a *kicsidég*, *kicsiddég* (MTsz). A régi és népnyelvben nagyon gyakori volt a *kicsi kicsid* diminutivuma. Nyilvánvaló, hogy a *kicsidég* ennek -ég ragos alakja, s a *kicsiddég* ebből keletkezett hangnyúlás útján, vagy esetleg úgy, hogy a *kicsidég*-ben nem a *kicsid*, hanem a *kicsi* volt a nyelvérzék szerint az alapszó, ebből egy -dég ragot következtettek ki, s ezt tették aztán a *kevés* és *kicsiny* szókhoz is, illetve a *kevesség* és *kicsiny* a *kicsidég* hatása alatt *kevesdég* és *kicsinydég* alakot öltött.

BEKE ÜDÜN.

Gölödör, kölödör. A régi Tsz hely nélkül közli a *glödör* 'gombóc' szót, melyet a MTsz hibásnak tart *glödör* helyett. Szolnok-Doboka megyében, Domokoson, a *gölöder* 'rántáscsomó', a brassómegyei Hétfaluban pedig *gölödörös*, *gönyödörös* 'galuska' (MTsz). Ez bizonyára a *kölödörös étek* kifejezésből, amely PP-nál fordul elő 'tucetum' értelmezéssel. A latin-magyar részben azonban a *tucetum* jelentése: *l'ágott étek*, *Tüdő kása*, *Kölödör*, *Szömörtsök*. (A *szömörtsök* tehát nemcsak gombanév, hanem húsból készült gombóc is, s e jelentésére a Szakácstudományban több adat is van, mint ez a tárgymutatóból látható; azonos ezzel a régi Tsz.-ban közölt *szemörtsök-galuska*, l. Gombocz MNy 1:259). PP pótlékában is előfordul *Kölödörök*: Pastilli. A Szakácstudományban *kölödör*, *kölödör* és *kölöder* alakban közli Radvánszky (88). Melich, Nyr 24:299, azt mondja, hogy a német *Knödel*-el való egyeztetést «nem fogadhatjuk el szó nélkül, mert ily dissimilációra példa nincs». A DOLw azonban már kérdőjel nélkül közli az egyeztetést, s Gombocz is elfogadta. A Szakácstudományban két olyan adat is van, amely minden aggodalmat megszüntet: Paraszt embernek és cselédnek való *knödel*; ez a tészta sűrű legyen, mint az húsból való *knödöl* (293). A NySz közöl egy 1763-ban megjelent Szakácskönyvből *klödör* változatot, a MTsz pedig *gölödény* (Komárom és Esztergom m., Szeged, Torontál m.), *gölödiny* (Nógrád m.), *gölödin* (Vác, Kiskúnság, Bács m.), *gölödén* (Szeged), *gödölény* (hangátvetéssel, Torontál m.) változatait, szintén 'gombóc' jelentéssel. Eszerint a hangfejlődés a következőképp ment végbe: *knödel* > *klödöl* > *klödör* > *kölödör* > *gölödör* (*kölöder* > *gölöder*). A *gölödény* pedig egy hangátvetéses *klöden*-ből származhatott.

Gyanánt. A *gyanánt* szó egészen közönséges *gyalánt* alakban a régiségben és a népnyelvben. A Duna mellékén *r*-es alakot (*gyaránt*) is feljegyeztek (MTsz). Már Molnár Albert is egymás mellé állítja a három 'alakváltozatot', mint a betű-antitézis (seu antistoechon) egyik példáját (Corp. Gramm. 125). Természetesen ezen latin nyomon készült leíró nyelvtanból nem világlik ki egyik alak elsőbbsége sem.

A szó eredetének kutatói a mai irodalmi alakot, a *gyanánt*-ot fogadták el eredetinek és abból indultak ki szófejtésükben. Bizonyára már Budenz is látta, hogy a *gyanánt* névutó igen könnyen lehet valamilyen *hely* jelentésű szó származéka (gondoljunk magára a *helyett*-re vagy a francia *à la place de* kifejezésre stb.) és a török *jan* 'oldalán, mellett' szóval vetette össze. Hunfalvynak u. ott megjelent szerkesztői megjegyzése nyomán Szily Kálmán (MNy. 7:216) a *gyanú* szóból származtatja szavunkat.

A *gyanánt* szó *gyalánt* alakját az ország legkülönbözőbb részein is ismerik vagy ismerték (v. ö. a MTsz. Veszprém megyei, Kis-Kún Halas, Szeged, Hegyalja és Székelyföldről származó adatait). Veszprém megyei ez a mondat: *A konyhát szoba gyalánt is lehet hasznányi* (u. o.). Mivel a népnyelvi *l* > *r* változás is könnyebben érthető, mint az *l* > *n* folyamata (*alsó* > *arsó* Kalotaszeg-MTsz, Nyr. 20:468 stb.), talán nem alaptalan az *l*-es alak eredetiségének feltevése sem. A *gyanánt* *n*-je így asszimiláció eredménye lenne.

Ha a *láb* és a *talpalatnyi hely*, *lábnyom*, *hely* fogalmak egészen szoros jelentéstani összefüggésére utalunk (német *Fuss*¹, altind. N. Sg. *pād*, Lok. *padí*, Fuss' — *padá* N. 'Tritt, Fussstapfe', lit *pedā* 'Fuss-spur', norvég dial. *fet* u. a.; anord. *fela* den Weg. finden, ahd. *fēzzan* gehen), akkor névutónk *gyal*-tövet könnyen azonosíthatjuk *gyal(og)* szavunkkal, mely köztudomásúlag fgr. eredetű (cser. *jal*, *jol*, *đol* 'láb', md. *jalga*, *jalgo* 'gyalog', f. *jalka* 'láb', (lúd *đalguojn* 'gyalog') lpS. *juöl*² 'láb', lpN. *juöl*²gi u. a., lpK. *juolk* u. a. NyH.7).

Lehetne gondolni a vogul *jol* 'hely' szónak a *gyal(og)* etimológiai sorába tartozására is, de ennek a feltevésnek hangtani nehézsége van. A vog. *jol(i päl)* határozószót és a *jol*-igekötőt a

magyar *al*-lal azonosítják: *al*- ~ oszjtj. *ĩl*, *il*, vog. *ĩal*-, zürj. *ul*-, votj. *ul*-, cser. *ül*-, md. *al*-, f. *ala*, *ale*-, *al*-, lpS. *vuölē*-, [V. ö. szam. *ηil* 'fenék'. *ηilna* 'alatt', *ηild* 'alól'] (NyH⁷). A vogul *jol* 'hely' szónak ettől a *ĩal*- adverbiumtól és igekötőtől elválasztása nem látszik helyesnek. Jelentéstanilag nem lenne lehetetlen a m. *gyal*(og) és *al*- szavak összeüggése sem, viszont ez volna az egyetlen tisztá pelda (itt eltekintünk a fS. *juo*- ~ *iszik* és *juhar*, *ihar* típusoktól) a fgr. **j* > m. *j*, *gy*, \varnothing változásra.

Mint ötletet említjük meg, hogy egy *l* ~ *r* (esetleg jelentésselkülönítő) váltokozás, illetőleg ómagy. alakpár felvételével a már a HB-ben előforduló *jár*

szavunkat is ide sorolhatnánk (*jár* 'ambulat' olim dictum est *gyár*..., NyTSz.; *gyartal* 'vánszorogva, nehézkesen, lábát húzva jár (Szekelyföld TSz.; Nyr. VIII. 463, Háromszék m. TSz.), *gyarat*, *gyarlat* 'jár-kel, csavarog', (MTSz.)² és Csúry Bálint Szamosháti Szótárának ide vonatkozatható adatai 338. Bizonyára ide tartozik az (*el*)-*gyarlaszt* ige is (MTSz. 747). Természetesen a hangtani nehézségek elég súlyosaknak mutatkoznak ahhoz, hogy ezt a kérdést ne tekintsük megnyugtatóan megoldottnak.

KNÖPFLER LÁSZLÓ

² V. ö. még Trócsányi MNy. 10:349.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

A legközelebbi szám 1939 március havában jelenik meg.

Telefón: 310—634.

Postatakarékpénztári számla:

Dr. Balassa József 2560

A MAGYAR NYELVÖR

szerkesztősége és kiadóhivatala
Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

STEMMER ÖDÖN

Tudományos könyvkereskedés és antikvárium

Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14

Telefon: 1-800-75



Telefon: 1-800-75

*Nyelvészeti és történelmi művek és folyóiratok
nagy raktárkészlete.*

Keresletek és rendelések legpontosabb elintézése.

Méltányos árak.

*Könyvtárak és egyes megfelelő művek
állandó vétele.*